

Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatay/Reyhanlı erkeslerinde Halkbilimi Unsurları

Dr. Ayşe elik Kan

Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatay/Reyhanlı erkeslerinde Halkbilimi Unsurları

Dr. Ayşe elik Kan

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatay/Reyhanlı Çerkeslerinde Halkbilimi Unsurları

Ayşe Çelik Kan

Language: Turkish

Publication Date: 2024

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-912-6

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub467>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Çelik Kan, A. (2024). *Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatay/Reyhanlı Çerkeslerinde Halkbilimi Unsurları*.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub467>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Kültür, belli bir insan topluluğuna özgü olan bilgi, inanç ve davranışların tümünü ifade eden maddi ve manevi değerler bütünüdür. Maddi kültür, insan çalışmasının gerçekleştirdiği ve ürettiği tüm nesnelere araç ve gereçleri kullanabilmeyi anlatırken manevi kültür, söz konusu maddi kültürle etkileşim içinde biçimlenen düşünceleri, değer ölçülerini, davranış kurallarını, gelenek-görenekleri, dinsel, siyasal, sosyal ve felsefi yaşamayı anlatmaktadır. Nitekim toplumsal düzeni sağlayan normlar maddi ve manevi kültürün unsurlarından oluşmuştur. Meydana gelen bu oluşum halkbilimi alanında çeşitli metotlar kullanılarak değerlendirilir ve incelenir.

Halkbilimi, bir ülkede veya bölgede yaşayan halkın kültür ürünlerini, sözlü edebiyatını, geleneklerini, törelerini, inançlarını, mutfağını, müziğini, oyunlarını, halk hekimliğini inceleyerek bunların birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koyan bilim dalıdır. Sözlü kültür ortamında nesilden nesile aktarılan halkbilimi unsurlarından atasözü, bilmece, tekerleme, masal, destan, ninni, türkü, ağıt vb. ürünleri sahadan derlenip yazılı hale getirerek kayıt altına alınması söz konusu kültürün kaybolmasının önüne geçilmesini sağlamıştır.

Türkiye'nin en güneyinde bulunan Hatay ili Suriye ile Türkiye sınırını çizmektedir. Kuzeyden güneye, güneyden kuzeye giden ve doğudan gelen anayolların kavşak noktasında bulunan Hatay, tarihi boyunca kıtalar ve bölgeler arası ticarete önemli rol oynamış, yolcu ve hacı kervanları için bir konaklama yeri ve çeşitli bölgelerden gelen insanlar için bir kültür alışveriş merkezi olmuştur. Nitekim Hatay, çeşitli bölgelerden gelmiş binlerce insanın konakladığı, başka bölge insanlarıyla hem mal hem fikir alışverişinde bulunduğu, memleketlerine yeni bilgi ve fikirlerle döndükleri bir kültür merkezi görevi yapmıştır. Dolayısıyla bu zengin yapı, halk anlatılarına ve halkbilimine yansımıştır. Çalışmada, Hatay yöresi Reyhanlı ilçesinde yaşamlarını sürdüren Çerkeslerde halkbilimi unsurlarının mahiyeti, fonksiyonları ve sürdürülebilirlik durumları saha çalışmasıyla tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular yazılı kaynaklar aracılığıyla da desteklenmiştir. Bu çerçevede, sahadan derlenen halkbilimi unsurları kendi içerisinde alfabetik sıra gözetilerek verilmiştir. Çalışmada anlaşılabilirlik ve tek bir uygulama gözetilmesi amacıyla Türkçe Sözlük (TDK, 2009) esas alınmıştır. Bu durumun tek istisnası “Çerkes” kelimesi olmuştur. Çalışmada “Çerkez” değil “Çerkes” kelimesinin kullanılması uygun görülmüştür. Hatay ili Reyhanlı ilçesinde bulunan Çerkeslerin halkbilimi unsurlarının dünü ve bugününün incelendiği çalışma, temel olarak bir giriş, yedi ana bölüm ve sonuç şeklinde tertip edilmiştir.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde Hatay sahası ve çalışmanın konusuna dair genel tanıtım yazıları yer almakla birlikte Hatay’ın tarihi, coğrafyası, ekonomik yapısı ve Reyhanlı ilçesinin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Böylece Hatay’ın Reyhanlı ilçesinin tarihi, coğrafi ve ekonomik yapısının Çerkes halkbilimi unsurlarına etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın tarihi çerçevesi “I. Bölüm” kısmında değerlendirilmiştir. Bu bölüm, Kafkas tarihinden başlayarak Çerkes tarihine, büyük göçe ve oradan da Anadolu’ya gelen Çerkesleri konu edinerek alt başlıklara ayrılmıştır. “Çerkes Tarihi”, “Hristiyanlık ve İslamiyet’in Kafkasya’ya Girişi” başlıkları altında Çerkes tarihinin gelişimi içerisinde Kafkasya’yı hangi dinlerin etkilediğine yer verilmiştir. “Çerkeslerin Osmanlıyla İlişkisi”, “Çerkeslerin Rusya’yla İlişkisi” alt başlıkları verilirken sürgüne zemin oluşturan olaylar ve etkileri verilmeye çalışılmıştır. Rus-Çerkes savaşı sonrası ana vatanlarından göçe zorlanan Çerkesler “Büyük Çerkes Sürgünü ve Soykurum” başlıklı bölüm altında incelenerek yaşanmış hikâyelere yer verilmiştir. Bunun dışında söz konusu bölümün “Çerkes Kolları” adlı ikinci alt başlığında tarihi Çerkes kolları ile Türkiye’ye gelen Çerkeslerin hangi boylara mensup olduğu bilgisi verilmiştir.

Çerkes kültürüne ait gelenek ve görenekler ile bunlara bağlı unsurlar çalışmanın “II. Bölüm”ünde aktarılmıştır. Bu kapsamda, kültüre ait çeşitli tanım ve durumlarına yer verilmiştir. Geniş çapta kültür ve kimlik kavramlarına yer verildikten sonra, “Çerkes Kültürü ve Özellikleri”, “Çerkeslerin Yazılı Olmayan Kanunu Khabze (Xabze)”, “Çerkeslerde Aile Yapısı”, “Çerkeslerin Savaşçılık Özellikleri”, “Çerkes Kültüründe Müzik”, “Çerkes Dilinin Özellikleri”, “Çerkes Diasporasında Dil Sorunu” ana başlık altında yedi alt başlıkla konu ayrıntılarıyla aktarılmıştır. Bu bölümde, Çerkes kültürünün ne olduğundan bahsedilerek kendilerine has özelliklerin neler olduğu, gelenek ve görenekleri aktarılmaya çalışılmıştır. Çerkes kültürünün ana omurgasını oluşturan “Xabze” bu sebeple verilmiştir. Çerkes diline ait tarihi kollar bir şeması ise Ek. 2’de verilmiştir.

“III. Bölüm” içerisinde, “*Reyhanlı Çerkeslerinde Geçiş Dönemleri*” ele alınmış ve konu ile ilgili sahadan elde edilen uygulamalar aktarılmıştır. Konunun alt başlıkları “*Doğum, Ölüm ve Evlenme*” etrafında şekillenmektedir. Çerkes geleneklerinde düğün, geleneklerin devamlılığını arz ettirmesinden dolayı önemlidir. Bu sebeple evlenme konusu alt başlıklarına ayrılarak Çerkeslere özgü âdetlerle harmanlanarak verilmeye çalışılmıştır. Çeşitli Çerkes tabirlerinin olduğu “*Psetlub ve Kaşenlik*”, “*Zebes*”, “*Evlilik Akdi ve Euç*”, “*Thamade*” alt başlıklardan meydana gelen bölümde her bir tabir açıklanmış ve Çerkesler için önemini ne olduğundan bahsedilmiştir.

“IV. Bölüm”, halkbilimi unsurlarından “*Reyhanlı Çerkeslerinde Anonim Şiir*” başlığını taşımaktadır. Söz konusu bölümde sahadan derlenen anonim şiirler konularına uygun alt başlıklar altında verilmiştir. “*Türkü, Mâni, Ninni*” alt başlıklarından oluşan bölümde Çerkesçeden Türkçeye veya tam tersi bir çeviri söz konusu olduğu gibi sadece Çerkesçe veya sadece Türkçe unsurlarda bulunmaktadır. Bunun sebebi derlenen halkbilimi unsurlarından çoğunun sahada Çerkesçe bilen kişiler tarafından çevirisinin yapılmış olması ve çevirisi yapılmayan unsurların direk verilmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmada sahadan derlenen mâniler alfabetik sıra gözetilerek verilmiştir.

“V. Bölüm”, Çerkes halkının her duruma uygun olarak söyledikleri sözleri kapsamaktadır. Bu sözler halkbilimi unsurlarından kalıplaşmış sözleri kapsamaktadır. Beşinci bölümün ana başlığı, “*Reyhanlı Çerkeslerinde Kalıplaşmış Sözler*” başlığını taşımaktadır. Söz konusu başlık altında “*Atasözü, Bilmece ve Tekerleme*”lere yer verilmiştir. Atasözü derlemesinin sonucunda derlemenin uzun olması sebebiyle Türkçeden Çerkesçeye çevirisi yapılamamış sadece Türkçe olarak ve alfabetik sıra gözetilerek verilmiştir. Bilmeceler ise hem Çerkesçe hem Türkçe alfabetik olarak verilmiştir. Çerkesçe çeviriler ile bilmecelerin cevapları tırnak içinde gösterilmiştir. Derlenen tekerlemeler ise başlıklarına göre alfabetik verilmiştir. Tekerlemeler sahadan dinlendiği gibi verilmiştir çünkü çeviride cümlelerin doldurma cümle olmasından kaynaklanan anlam kaymaları olduğu saptanmıştır.

“VI. Bölüm”, halk anlatılarına ayrılmıştır. “*Reyhanlı Çerkeslerinde Halk Anlatıları*” ana başlığını taşıyan bölümde genel olarak Çerkes halk anlatılarına değinilerek özelde Reyhanlı Çerkeslerindeki halk anlatılarına yer verilmiştir. “*Destan*”, “*Masal*”, “*Fıkra*” alt başlıklarından oluşan bölümde sahadan derlenen unsurlar verilmiştir. Fıkralar sahadan derlendiği gibi verilmiştir.

“VII. Bölüm”, “*Reyhanlı Çerkeslerinde Mutfak Kültürü*” başlığını taşımaktadır. Çerkeslerin Kafkasya’dan Anadolu’ya getirdikleri sofrada yemek kültürü bu bölümde incelenmiştir. İkinci alt başlıkta ise Çerkes yemek çeşitlerine yer verilmiştir. Bu kısımda verilen yemekler Reyhanlı

Çerkesleri tarafından bugün yapılan yemeklerdir. “*Hamur İşi Yemekler*”, “*Et Yemekleri*”, “*Çorbalar*”, “*Tatlılar*”, “*Sebze Yemekleri*” başlıkları ile yemekler kullanılan malzeme bakımından sınıflandırılarak her bir yemeğin yapılışı açıklanmıştır.

“*Sonuç*” kısmında ise saha çalışmasından elde edilen verilerden hareketle çalışmanın analizi yapılmış ve genel değerlendirmelerde bulunulmuştur. Hatay Reyhanlı Çerkeslerindeki halkbilimi unsurlarının genel durumunu ortaya koyan bu kısım, çalışma sonucunda elde edilen bilgileri içermektedir. Reyhanlı’da Çerkes kültürünün devamlılığı korumak için yapılması ve alınması gereken önlemlerden de bahsedilmiştir.

Çalışma kapsamında yararlanılan sözlü, yazılı ve elektronik kaynaklar sırasıyla “*Kaynak Kişiler*”, “*Kaynakça*” ve “*Elektronik Kaynaklar*” başlıkları altında aktarılmıştır. Kaynak sıralamalarının tümünde alfabetik sıra gözetilmiştir. Çalışmanın metin kısmında “*KK1, KK2, vb.*” şeklinde kodlanarak gösterilen kaynak kişilerin açık kimlikleri yer almaktadır.

“*Ekler*” bölümü sorular ve fotoğraflar kısımlarından oluşmaktadır. Burada, Reyhanlı Çerkeslerinin halkbilimi unsurlarını içeren geleneklerini gösteren fotoğraflar ve çalışma kapsamında kaynak kişilere yöneltilen sorular yer almaktadır. Bu bölüme ayrıca, kaynak kişiler ile sahada çekilen fotoğraflar da eklenmiştir.

İlgili çalışma “*Hatay/Reyhanlı Çerkeslerinde Halkbilimi Unsurları*” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Çalışmanın her safhasında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen her daim yanımda olduğunu hissettiren kıymetli eşim Rıdvan KAN’a çok teşekkür ederim.

İçindekiler

Ön Söz	iii
1. Çerkes Tarihi	9
Hristiyanlık ve İslamiyet'in Kafkasya'ya Girişi	12
Çerkeslerin Osmanlıyla İlişkisi	13
Çerkeslerin Rusyayla İlişkisi	16
Büyük Çerkes Sürgünü-Göç ve Soykırım	17
Çerkeslerin Anadolu'ya Sürgünü ve Sürgün Yolları	22
Çerkes Kolları	26
Batı Çerkesleri (Adıgeyliler ve Şapsığlar)	28
Doğu Çerkesleri (Çerkesler ve Kabardeyler)	29
Sürgüne Maruz Bırakılıp Türkiye'ye Gelen Çerkes Kolları	30
2. Çerkes Kültürü	33
Kültür- Kimlik ve Hafıza Bağlamında Çerkes Kültürü	33
Çerkes Dilinin Özellikleri	52
3. Reyhanlı Çerkeslerinde Geçiş Dönemleri	61
Doğum	62
Evlilik	68
Ölüm	84
4. Reyhanlı Çerkeslerinde Anonim Şiir	97
Reyhanlı Çerkeslerinde Türkü	97
Reyhanlı Çerkeslerinde Gıbze (Ağıt)	105
Reyhanlı Çerkeslerinde Mâni	110
Reyhanlı Çerkeslerinde Ninni	113

5. Reyhanlı Çerkeslerinde Kalıplaşmış Sözler	117
Reyhanlı Çerkeslerinde Atasözü	117
Reyhanlı Çerkeslerinde Bilmece	125
Reyhanlı Çerkeslerinde Tekerleme	130
6. Reyhanlı Çerkeslerinde Halk Anlatıları	135
Reyhanlı Çerkeslerinde Destan	135
Reyhanlı Çerkeslerinde Masal	143
Reyhanlı Çerkeslerinde Fıkra	166
7. Reyhanlı Çerkeslerinde Mutfak Kültürü	173
Sofra Adabı	176
Yemek Çeşitleri	184
Mutfak Gereçleri	196
Sonuç	197
Kaynak Kişiler	201
Kaynakça	205
Ekler	219

GİRİŞ

Kent kavramı tarihin hemen her döneminde değişik anlamlara sahip olan dinamik bir kavram niteliğindedir. Öyle ki gerek literatürde gerekse mevzuat düzenlemelerinde her zaman ve her ülke için geçerli olabilecek bir kent tanımı yapılmadığı görülmektedir. Tarihsel gelişim içinde kentin kavramsal değişikliği devam etmiş, geçmiş dönemlerde “*cite, polis, medine ve kent*” gibi yakın anlamlı kelimelerin yerini bugün “*bourg, ville, city ve urban*” kelimeleri almıştır (Aydoğan, 2014: 179).

“*Yedi dil yedi millet*” anlayışının hakim olduğu Hatay, bir çok millete kucak açmış ve her milletin kültür izlerini bugüne dek koruyarak getirmiştir.

Hatay, coğrafi olarak Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü konumunda ve göç yolları üzerinde yer alan önemli merkezlerden biridir. Antik çağlarda yaşamış olan Hurriler, Hititler, Aramiler, Fenikeliler gibi tarihe damgasını vurmuş kültürler, Hatay’da yaşamıştır (Türk, 2005: 24).

Hatay Türkiye’nin en eski yerleşim yerlerinden biridir. 1943-1966 yılları arasında Altınözü, Şenköy, Antakya ve Çevlik’te yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular M.Ö. 100.000-40.000 yılları arasında tarihlenmiş ve Orta Paleolitik Dönem özellikleri taşıdıkları belirtilmiştir. Ancak son yıllarda Sungur köyü civarında incelenen yontulmuş taşların günümüzden 250.000 yıl kadar öncelerine tarihlendirildiği görülmüştür (Tekin, 2000: 1).

Bu buluntular ve tarihsel doku Hatay şehrinin ne kadar eski dönemlere ait olduğunun bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tarihsel doku amik ovası ile bütünleşerek bize geçmiş anlatmaktadır. Hatay ticaret ve dinsel bağlamda bir merkez olarak görülmüş bugün olduğu gibi geçmişte de Antakya ve Harbiye pek çok kavime ve uygarlığa ev sahipliği yapmıştır.

Antakya’nın ilk kuruluşu Büyük İskender’in ölümünden sonraki yıllara rastlamaktadır. Anadolu’da kurulan prensliklerden Flikya ile kuzey Suriye’yi işgal eden ve İskender’ in eski generallerinden olan Antipenos, Hatay ve çevresinin idaresini ele almıştır. M. Ö. 300 yıllarında Selekos tarafından

kurulmuş ve şehre babasının adı olan Antiokhis adını vermiştir. Başkent Antakya hızla gelişip dünyada ünlü bir ticaret ve sanayi merkezi olmuştur. Selekos döneminde su kanalları yapılarak Defne (Harbiye) çağlayanlarından şehre su getirilmiş ve su deposu, dağıtım şebekeleri vs. yapılmıştır. Bu çalışmaları sonradan gelen krallarda devam ettirmiştir (Tekin, 2000: 21).

Antakya'nın Hristiyanlık tarihinde de önemli bir yeri vardır. Bu inancın yayılmasında önemli rolleri olan havariler Petros, Pavlos ve Barnabas Antakya'ya gelerek burada inançlarını yaymışlar ve buradan başlayarak Anadolu'daki birçok topluluğa yönelik misyonerlik seferlerini düzenlemişlerdir. Kendilerini "*İsa'nın Takipçileri*" anlamına gelen "*Hristiyan*" kelimesi ile adlandıran ilk cemaat Antakya cemaatidir. Bu dönemde Antakya ve çevresi Roma ve Bizans yönetiminde kalmıştır. Şehir Hz. Ömer döneminde 638 yılında İslam orduları tarafından fethedilmiş ve akabinde Emevi ve Abbasi egemenliğine geçmiştir. 872 yılında Tolunoğulları'nın hâkimiyetine girmesiyle birlikte Hatay çeşitli Türk devletlerince yönetilmeye başlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Selçuklular ve Halep merkezli Hamdanoğulları idi. 11-12. yüzyıllarda Haçlı Seferleri sırasında kentte Antakya Prensiği kurulmuş, kent Bizanslar, Haçlılar ve Müslümanlar arasında birkaç kez el değiştirmiş ve son olarak Memlûkler tarafından 1268 yılında Haçlıların elinden alınmıştır. 1516'da Yavuz Sultan Selim Hatay topraklarını ele geçirmiş ve Hatay önce Halep'e bağlı bir sancak ve daha sonra kaza olarak yönetilmiştir. Bu dönemde Antakya, Asi Nehri ile Habîb-i Neccâr Dağı arasındaki dar ve meyilli alanda, 1,5-2 km karelik bir alan üzerine yerleşmiş orta büyüklükte bir şehirdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hatay'daki hâkimiyeti 1918 yılına kadar devam etmiştir (Hatay İl Turizm Stratejisi ve Eylem Planı, 2012: 39-40).

Birinci dünya savaşı sona erdikten sonra düşmanlar Türk yurdunu işgal etmeye Hatay'dan başlamışlardır. 1923 yılında şehre gelen Atatürk: "*Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde esir kalamaz.*" diyerek ilerde bir gün Hatay'ı geri alacağını ilk sinyali vermiştir. Savaşın sona ermesinin ardından ortaya çıkan siyasal sıkıntılar ile birlikte 2 Eylül 1938'de Hatay Türk Devleti kurulmuştur. 23.06.1938 tarihinde Türk-Fransız anlaşmasıyla birlikte 29 Haziran 1939 yılında Hatay Millet Meclisinin Türkiye'ye katılmak üzere varlığını kendi iradesiyle sona erdirmesi kararı alınmıştır. Bütün bunların sonucunda 3711 sayılı kanun gereği 23 Temmuz 1939'da Hatay Türkiye'ye katılmıştır (Tekin, 1988: 4). Bu önemli gelişmeler neticesinde Hatay resmî olarak Türkiye topraklarına katılan son il olmuştur.

Hatay'a hâkim olan egemen güçler ve devletler kronolojik olarak şöyle sıralanmaktadır:

MÖ 1460 yılında Hitit İmparatorluğu

MÖ 1200 yılında Hitit Persliği

MÖ 680 yılında Oğuzlar

MÖ 550 yılında Persler

MÖ 333 yılında Büyük İskender

MÖ 64 yılında Romalılar

MS 395 yılında Hunlar

MS 638 yılında İslamî dönem

MS 969 yılında Bizans

MS 1074 yılında Selçuklular ve ardından Haçlılar

MS 1187 yılında Selahattin Eyyübî-Memlûklular dönemi

MS 1516 yılında Osmanlılar

MS 1917 yılında Araplar

MS 1918 yılında Fransızlar

MS 1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti dönemi başlamıştır (Tüm Zamanların Şehri Hatay, 2013: 4).

Hatay arazisi üç kısımdan meydana gelir. Bunlar dağlık bölgeler, kıyı ovaları ve çöküntü alanlarıdır. Dağlık bölümün birincisi olan Amanos Dağları, Maraş'ın güneyinde Ceyhan Irmağı'nın çizdiği geniş yayın içinden başlayarak güneybatı yönünde kıyıya paralel olarak uzanır ve Samandağ'ın kuzeyine kadar devam eder. Bu dağlar, yüksek ve dik olduğundan geçilmesi zordur. Bu dağlardaki platolar il topraklarının 1/5'ini kaplamaktadır. Çöküntü alanının bir bölümünü kapsayan ve il topraklarının orta kesiminde bulunan Amik ovası, ilin en büyük ovasıdır. Ova; Asi, Karasu ve Afrin vadi tabanlarının dolmasıyla oluşmuştur. Amik ovası, batıdan Amanos dağları, kuzeyden Karasu Vadisi, doğudan Afrin Vadisi ve güneyden de Asi Vadisi ve Keldağı masifinin çıkıntılarıyla çevrilmiştir. Hatay kıyısındaki diğer ovalar ise Dört Yol, Arsuz, Payas, İskenderun, Erzin ve Samandağ ovalarıdır (Türkmen, 1937: 26-27; Yurt Ansiklopedisi, 1982: 3372-3375).

Hatay'ın Akdeniz ile kıyı uzunluğu 152 km'dir. Dağlar, Güneydoğu Toroslar'ın başlangıcını oluşturur. Hatay il sınırları içerisinde en büyük dağ, Amanos Dağları'dır. Güneybatısında Samandağ civarında Musa Dağı ile Hatay'ın güney ucunda Suriye sınırına paralel olarak uzanan El-Mansuriye Dağı vardır. Batı kesiminde ise Kızıldağ yükselmektedir. Amanos dağlarının en yüksek yeri, Dört Yol ilçesinin doğusunda kalan 2.240 m yükseltili

Mıgır Tepe'dir (Bozdağ). Burası aynı zamanda Hatay ilinin de en yüksek noktasıdır. Amanoslar üzerindeki Hassa'daki Kuşçu Tepe 2.076 m'dir. Amanos Dağları üzerindeki diğer yüksek tepeler ise; 1.700 m Kızıldağ ve İkiztepe 1.668 m'dir. Amanos Dağları'nın uzunluğu yaklaşık 175 km'dir. Genişliği ise 15-30 km arasında değişmektedir. Bu dağlar, yüksek ve dik olduğundan güç geçit verirler. En önemli geçit, Elmadağ üzerindeki 660 m yükseltideki Belen Geçidi'dir. Hatay çöküntü alanının güneyini kuşatan, Keldağ ise Yayladağı ve Altınözü ilçeleri arasını bütünüyle kaplar. En yüksek noktası Yayladağı ilçesinin kuzeybatısındaki "Cebel Akra Dağı" 1730 m yükseltidedir. Keldağ'ın merkez ilçeye doğru uzanan bölümüne Habib-i Neccar Dağı denilip 500 m yüksekliktedir. Keldağ'ın arka kesimi 1235 m yükseltili Ziyaret Dağı'dır. Amanos Dağları'nın 800-1000 m yükseklikteki yamaçlarında birçok yayla vardır. Soğukoluk, Belen, Zorkun ve Atık Yaylaları, yaz-kış kullanılır (Yenipınar, 2010: 74-75). Hatay bulunduğu coğrafi konumu itibarıyla düzgün bir karayolu ile Adana ve Gaziantep'e bağlıdır. Bu yol, İskenderun'dan sonra iki kola ayrılarak biri Belen Geçidi üzerinden Amanos Dağları'nı aşarak Antakya'ya ulaşır ve sonra doğuya devam ederek Cilvegözü sınır kapısından Suriye sınırına girip Halep'e doğru gider. Güneye doğru giden ikinci kol, Yayladağı Sınır Kapısı'ndan Suriye'nin önemli bir limanı olan Lazkiye'ye ulaşır. Denizyolu açısından önemli bir konuma sahip olan İskenderun Limanı, Türkiye limanları ile deniz aşırı ülkelere çalışan önemli bir kapıdır (Yurt Ansiklopedisi, 1982: 3370-3372).

Hatay ilinin önemli bir bölümünde Akdeniz iklimi hüküm sürmektedir. Genelde yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olmakla birlikte yüksekliğe bağlı olarak iklim özellikleri önemli farklılıklar gösterebilmektedir. Hatay'da kış aylarında rüzgâr kuzey ve kuzeydoğu yönlerden hafif ve orta kuvvette, yaz aylarında güney ve güneybatı yönlerden orta kuvvette ve kuvvetli esmektedir. Bilindiği gibi, bir yörenin iklimi ve coğrafi konumu turizm hizmet sunumunun tüm yıla yayılmasında hayati derecede önem arz etmektedir. İlin söz konusu iklim özellikleri yılın bütününe yayılan turizm faaliyetlerinin örgütlenmesine ve böylelikle turizm endüstrisinin hızla yükselebilmesini destekleyecek mahiyettedir (Hatay İl Turizm Stratejisi ve Eylem Planı, 2012: 48).

Hatay; Asi Nehri, Karasu ve Afrin Çayı olmak üzere belli başlı üç önemli akarsuya sahiptir. Asi Nehri; Lübnan'dan doğar, Suriye'yi geçtikten sonra Türkiye'ye girmektedir. Nehrin toplam uzunluğu 380 km, il sınırı içerisindeki uzunluğu 94 km civarındadır. Karasu; Kahramanmaraş ilinden doğar ve Afrin Çayı ile bugün kurutulmuş olan Amik Gölü yatağında birleşir. Karasu Nehri'nin uzunluğu 116 km'dir. Afrin Çayı; Gaziantep'ten

doğar, Karasu ile eski Amik Gölü yatağında birleşir. 160 km uzunluğundadır (2000 Yılında Hatay, 2000: 37; Türkmen, 1937: 31-34). Hatay merkez Antakya ilçesi olmak üzere; Altınözü, Defne, Reyhanlı, Hassa, Kırıkhan, İskenderun, Arsuz, Dört Yol, Payas, Erzin, Kumlu, Yayladağ, Samandağ, Belen ilçelerinden oluşmaktadır. Geçmişten günümüze pek çok uygarlığı bünyesinde bulunduran dinler için ayrı bir önem sahip olan Hatay şehri, tarihte çok sayıda milleti içerisinde barındırmış ve kültürlerini yaşatmıştır. Hatay geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve birçok medeniyeti kültürel, fiziki, sosyal olarak barındırmıştır. Günümüzde Hatay; Amik ovasının bulunduğu ve denize kıyısı olan, tarım bakımından verimliliği oldukça yüksek bir ildir.

Hatay'ın sanayisi, 1970'li yıllara kadar tarım ve tarıma dayalı sanayi dallarında gelişme göstermiştir. Tarıma dayalı sanayi içinde çırçır, un, irmik, pamuk yağı, bakliyat tasnifleme ve zeytinyağı gibi üretim konuları ağırlık kazanmaktadır. Özellikle Amik ovasının en önemli tarımsal ürünü olan pamuğu işlemek üzere birçok çırçır ve prese fabrikası kurulmuştur. İskenderun Demir Çelik Fabrikasının 1975 yılından itibaren kademeli olarak üretime geçmesinden sonra yörede demir-çelik sanayi önem kazanmaya başlamış ve bu ürünün değerlendirilmesine yönelik orta ve küçük çaplı sanayi kuruluşları İskenderun ve Payas civarlarında kurulmaya başlamıştır. Gerek istihdam hacmi, gerekse de yarattığı katma değer açısından demir-çelik sektörü, Hatay'da imalat sanayinin itici gücü olmuştur. İmalat sanayi özellikle makine, filtre, tarım araç-gereçleri, ayakkabı, deri işlemeciliği ve mobilya üretiminde gelişmiştir. İskenderun Demir Çelik tesislerinin tamamlanmasını izleyen yıllarda, özel sektöre ait çelikhane ve haddehanelerin de devreye girmesi ile günümüzde Hatay ili, demir-çelik sektörünün önemli bir merkezi hâline gelmiştir. Ayrıca İskenderun, Payas ve Antakya Organize Sanayi Bölgesinde gerçekleştirilmekte olan boru, filtre ve metal alaşım tesisleri de sektörün entegrasyonu ve üretimin çeşitlendirilmesi açısından önemli yatırımlardır (<http://www.hatay.gov.tr/IccrikDetay.aspx?IccrikId=118>).

Hatay yöresini çekici kılan ve tarihin her döneminde göçlere açık olmasını sağlayan bir özellik, Anadolu'yu Çukurova yoluyla Suriye-Filistin'e bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Ayrıca, Mezopotamya'dan Akdeniz'e çıkmak için kullanabilecek en uygun limanlar, yine Hatay yöresindedir. Bu stratejik konum, Hatay'ın dünya üzerindeki belli başlı medeniyetlerin önemli bir bölümüne ev sahipliği yapmasını beraberinde getirmiştir. Ekonomik gelişmeyi sürükleyebilecek en önemli genel amaçlı teknolojilerden birisi olarak kabul edilmekte olan ulaşım sistemleri altyapısının görece gelişmişlik seviyesi, Hatay ilinin önemli bir güçlü yönü olarak öne çıkmaktadır. Bölge, ulusal düzeyde kuzey-güney ve doğu-batı ekseninde kesişen ekonomik ve

demografik merkezleri birbirine bağlayan stratejik bir coğrafyaya sahiptir. Ulusal yük ve yolcu taşımacılığında başat rol oynayan bu ulaşım koridorları bölge üzerinde kesişmektedir. Bölge uluslararası ulaşım için de önemli bir geçiş noktasıdır. Üç kıtanın kavşak noktası olarak uluslararası ulaşımın ve transit taşımacılığın en yoğun ve hareketli olduğu yerlerden biridir. Önemli bir uluslararası karayoluna (E-91), büyük bir limana (İskenderun), Türkiye'nin önemli sınır kapılarından birine (Cilvegözü) ve Yayladağı giriş-çıkış kapısına sahiptir. Bölge sahip olduğu konumun getirdiği avantajlarla ulusal ölçekte ortalamanın üzerinde ulaşım altyapısına sahiptir. Özellikle ticari karayolu, denizyolu ve demiryolu taşımacılığı açısından gelişmiş durumdadır (Hatay İl Turizm Stratejisi ve Eylem Planı, 2012: 45). İskenderun Demir Çelik, Yazıcı Demir Çelik, Ekinciler Demir Çelik, Atakaş Şirketler Gubu, Şahin Kömür, Gübre Fabrikaları, Noksel Çelik Boru Sanayi, Oysa İskenderun Çimento Sanayi, Tosyalı Demir Çelik Sanayi, Petrol Ofisi Tesisat Müdürlüğü, Çekisan Petrol Dolum Tesis Müdürlüğü Hatay'ın önemli sanayi kuruluşlarıdır. 2009 yılı itibarıyla ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 1224 gerçek kişi 2461 tüzel kişi olmak üzere 3685 faal üye bulunmaktadır. Bunların dışında ayrıca Hatay'da Antakya Organize Sanayi Bölgesi, İskenderun Organize Sanayi Bölgesi, Dört Yol Küçük Sanayi Sitesi, Payas Küçük Sanayi Sitesi, Antakya Küçük Sanayi Sitesi ve Kırıkhan Karma Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur (Hatay İl Yılığ, 2011: 243-245).

Hatay, tarıma elverişli iklimi, toprak ve su kaynaklarıyla tarih boyunca insanoğlunun dikkatini çekmiş ve dolayısıyla geçmişten günümüze nüfus ve yerleşmenin yoğun olduğu bir sahadır. Aynı zamanda doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki ticari yolların Akdeniz'le buluştuğu yer olması nedeniyle de erken dönemlerden itibaren kentlerin kurulması ve sürekliliği bakımından uygundur (Pamir, 2009: 41259-41260). Özellikle Amik Ovası, prehistorik dönemlerden günümüze kadar insan topluluklarının yoğun olarak yerleştiği yerlerden biridir. Nitekim 1937, 1995–2002 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları toplam 236 yerleşmenin (höyük) varlığını ortaya çıkarmıştır (Çetin, 2012: 236).

Hatay, geçmişten bugüne çok kültürlülüğün yaşandığı önemli merkezlerden biridir. Son yıllarda özellikle dünyanın birçok yerinde hâsıl olan ve bencilliğin gücü altında sebebi bilinmeyen çatışmalar, savaşlar yaşanırken Hatay, gerek etnik gerekse de çok kültürlü yapısını muhafaza ederek hoşgörü ve barışın merkezi konumunda yer almayı her daim başarmıştır. Birçok kaynakta Doğu'nun kraliçesi olarak geçen ilgili şehirde toplumsal dayanışmanın başka toplumlarda olmadığı kadar ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. Bir arada yaşamının ve farklılıklara saygının hüküm

sürdüğü bu yerlerde geçmişte yaşanan sıkıntılı ve buhranlı günler, toplumsal dayanışma, hoşgörü sayesinde üstesinden gelinmiştir.

Hatay sadece Türkiye'nin değil, ev sahipliği yaptığı çok farklı kültürlerin hoşgörü potasında harmanlanmasıyla her türlü kültüre katkıda bulunan dünyanın gözü konumundaki bir şehirdir. Tarih boyunca üç kıtayı birbirine bağlayan yolların kavşak noktası görevi yapan Hatay, bununla birlikte farklı inançların ve kültürlerinde buluşma noktası olmuştur. Bu anlamda kent karakteristik bir yapıya sahiptir. Bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun üçüncü büyük kenti olan İncil'de adı geçen Antakya, tarihte Müslümanların, Yahudilerin, Hıristiyanların, putperestlerin vs. yaşadığı mozaik bir yapı özelliği taşımaktadır (Başeymez, 2009: 30). Hatay kültürünün büyük bir çoğunluğunu dinî yapı olarak Nusayrı Araplar, Sünni Türkler, Sünni Araplar, Hıristiyanlar, Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar oluştururken etnik yapısını Araplar, Ermeniler, Yahudiler, Özbekler, Türkmenler ve Çerkezler oluşturmaktadır. Kültürel olarak bakıldığında Reyhanlı ilçesinin aşiretler ve çok kültürlülük açısından diğer ilçelerden farklı olduğu görülmektedir.

Hatay'ın Reyhanlı ilçesi tarihiyle ve bünyesinde bulundurduğu farklı etnik yapıları nedeniyle kültürel olarak büyük bir birikimdir. Önceleri İrtah sonra Reyhaniye adını alan ilçe Antakya'nın doğusunda ve Suriye sınırındadır (Bahadır, 2016: 30). 16. yüzyıldan itibaren göçebe olarak gelen Türkler bu kasabaya yerleşmişlerdir. 1855 yılında da Rumeli'den Kafkas ve Kıbrıs göçmenleri getirilerek kasabaya yerleştirilmiştir. Osmanlı ile Rusların arasında cereyan eden savaş sonrasında yurtlarından göçmek zorunda kalan Çerkeslerden ve diğer Kaskasyalılarından bir bölümü 1878/1879 yılında İskenderun bölgesine gelmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Reyhaniye'nin "Efnir" (bugünkü Bayır) mahallesi, Yenişehir mevkii ve Harran köyü ile Antakya yakınlarında Bedirge ve Dalyan'a yerleştirilmişlerdir. Kendilerine boş arazilerden ve vakıf arazilerden her aileye yedi dönüm olmak üzere sulu arazi, ev yeri ve bahçe verilmiştir. 1900 yılında Halep Vilâyetinin Harim Kazası'na bağlı nahiye olan Reyhaniye'nin 64 köyü vardır. Daha sonra Reyhanlı ismini alan kasaba 1918 yılında Fransızlar tarafından ele geçirilmiş, bucak statüsü ile yönetilmiştir. 8 Temmuz 1938 yılında Fransız işgalinden kurtarılıp, Anavatana katıldığı yıl olan 1939 da ilçe olmuştur (Tekin, 2000: 159).

İlçede genellikle tarıma dayalı ekonomi hâkimdir. 1970'li yıllarda pamuk üretimi en önemli ve kazançlı bir ürün olmakla birlikte bugün arpa, buğday, mısır, soğan, havuç, sebze ve meyve de yetiştirilmektedir. Reyhanlı ve çevresinin kültürü tarih öncesi çağlara dayanır. Kültür tabakaları, Cüdeyde, Altıntepe, Çatalhöyük, Atçana, Güvercinler vadisinde kendini göstermiştir.

Paleolitik dönem, Neolitik dönem, Kalkolitik döneme ait kalıntılar ile Tel-Tainat ve Tel-Açana da yerleşim alanları bulunmuştur. Amik Ovası Reyhanlı halkı ile özdeşleşmiş olup burada henüz arkeologlar tarafından tam olarak keşfedilemeyen 178 höyük keşfedilmeyi beklemektedir. Değirmenler, suyolları, Cüdeyde-Pınarbaşı-Yenişehir gölleri, Cüdeyde Mağarası, İbrahimpaşa kalıntıları, Reyhanlı'nın korunması gerekli belli başlı kültür ve tabiat varlıklarının bazılarıdır (Tüm Zamanların Şehri Hatay, 2013: 22).

Reyhanlı ilçesi geçmişten günümüze birçok aşirete ev sahipliği yapmış bulunmaktadır. Bu aşiretler içinde en önemlisi ve en büyüğü olarak bilineni ve ilçeye isminin verilmesinde de rol oynayan Reyhanlı aşiretidir. Reyhanlı aşireti XIX. yüzyıl itibarıyla Amik Ovasında yaşamaktadır ve hatta bu ovanın en önemli gücü Reyhanlı aşireti ve bu aşirete bağlı veya bu aşirete akraba olan kitlelerdir. Reyhanlı ilçesi ve çevresinde Türkmen boyları, Arap aşiretleri, farklı mezhep ve kültür gruplarının dışında geçmiş dönemde bu bölgeye yerleştirilen Çerkezlerde bulunmaktadır. Çerkezler Reyhanlı ilçesi içerisinde ve çevresinde kendi kültürlerini yaşama ve yaşatma çabası içinde olmuşlardır (KK1, KK2, KK6, KK24, KK27, KK34; <https://hataytarhihi.wordpress.com/ilce/reghanli/>).

Hatay'ın Reyhanlı ilçesine iskân edilen Çerkes aşiret ve boylarının adları Mehmet Yener (KK27)'in ve Uğur Pihava (KK1)'nın verdiği bilgilere göre şöyledir: “Jane, Şapsığ, Abzah, Çemguy, Abaza, Ubu, Hatukay, Kabartay, Bjeduğ, Besni”. Uğur Pihava'nın söylediğine göre Kafkasya'dan göçle bir Kabartay ailesi gelmiş Reyhanlı da Harran köyüne iskân edilmiştir. Bu ailenin bir erkek ve bir kız çocukları olmuştur. Söz konusu ailenin erkek çocukları Ürdün'e gidince Kabartay aşireti Reyhanlı'da sönmüştür. Hatukay aşiretinin de erkek çocukları olmadığı veya olanında erken yaşta ölmesi sonucu aşiret Reyhanlı'da soylarını sürdürememişlerdir.

1. Çerkes Tarihi

Kafkasya, geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmış onları bünyesinde barındırmış engebeli ve geniş yüzölçüme sahip bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalarda Kafkasya'nın eskiden beri yerleşim yeri olarak kullanıldığı görülmektedir. Medeniyetler bu topraklarda ezelden beri var olma çabası içerisinde bulunmuşlardır. Ayrıca Kafkasya, tarihte birçok savaş ve yıkıma şahit olmuştur.

Kafkasya ismini ilk kez Yunan Tregedyası Şairi Aiskhylos'un M.Ö. 490'da yazdığı “*Zincire Vurulmuş Prometheus*” oyununda geçen Kavkasos Dağı'ndan almıştır. Ortaçağ İslam müellifleri Kafkasya'yı Kabk olarak adlandırır. Latince Kafkasya için kullanılan ve Grekçeden alınan “*Caucasus*” kelimesi, Avrupa dillerinde; Fransızca; “*Caucase*”, İngilizce; “*Caucasus*” ve Rusca'da “*Kavkas*” olarak adlandırılmıştır (Bilge, 2015: 1). Buradan hareketle “*Kafkasya*” kelimesi hemen hemen birçok dilde farklı şekilde kullanılarak anlam ve mana olarak değişik kelimelerle anlandırılmıştır.

Kafkasya coğrafi olarak; batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirleri ile kuzeyde Don nehri ağzı ile çok sayıda gölün yer aldığı Maniç bataklığı ve Kuma nehrinin ağzı olarak kabul edilen bölgede yer almaktadır. Kafkasya coğrafi ve siyasi açıdan Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Kafkasya kabaca güneyinde Azerbaycan ve Gürcistan, batısında Karadeniz, doğusunda ise Hazar Denizi ile çevrilen bölgeye denmektedir (Bolat, 2013: 122). Coğrafi bakımdan yüz ölçümü çok geniş bir yapıda olduğu görülen Kafkasya, Hazar denizinden Azerbaycan'a Gürcistan'dan Kum nehrine kadar geniş bir alana uzanmaktadır.

Kuzey Kafkasya'nın kesişim noktasında yer aldığı Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu uygarlıklarıyla kendi yerli toplumlarının etnik, dilsel ve dinsel özelliklerini taşımakta ve kültürel bir mozaik görünümü sergilemektedir. Bölgede yaklaşık olarak 50 farklı dil konuşulmakta, 60 civarında etnik grup yaşamaktadır (Colarusso, 2009: 1). Bölgedeki etnik gruplar çok sayıda aşiretten ve alt gruplardan oluşmaktadır. Bu gruplarla birlikte Kuzey Kafkasya, coğrafi olarak da çeşitli bölümlenmelere tabi tutulmuştur. Ancak bütün bunlar bölge halkları açısından fazla bir anlam ifade etmemektedir. Rusya kendi kontrol stratejileri açısından bölgeyi üçe ayırarak; Kuzeybatı, Merkez ve Kuzeydoğu olarak adlandırmıştır. Kuzeybatı Kafkasya'da; büyük gruplar olarak Adıgeler, Çerkezler, Abhazalar, Ubıhlar, Dağ Türkleri ve Kuban Kozakları bulunmaktadır. Merkez bölgede, Kabardeyler, Balkarlar ve Osetler yer almaktadır. Kuzeydoğu bölgesinin ana etnik grupları; Çeçenler, İnguşlar ve Dağıstan halklarıdır (Bingöl, 2013: 140-141).

Farklı kültürlerin birbirinden bağımsız yaşayıp bu kültürlerin etkileşim içinde birbirlerine sahip çıktığı Kafkasya, taşıdığı dilsel özellikleriyle farkındalık oluşturmaktadır. Kafkasya, karmaşık etnik yapısı ve zengin tarihi ile geçmiş kültürün izlerini taşımakta ve bir bakışta keşfedilemeyecek kadar karışık sosyo-kültürel yapıya sahiptir. Tarih boyunca medeniyetlerin uğrak yeri olarak siyasal nüfuz alanına dönüşen pek çok kavmin kültürel mirasını günümüze taşıyan birbirinden farklı dilleri konuşan kırktan fazla halkın bir arada yaşadığı, dünyanın en karmaşık bölgelerinden birisidir (Colarusso, 1991: 256). Karma bir bölge olması dil, din ve kültürel çeşitliliğin görülmesine vesile olmuştur. Bu nedenle bu karmaşıklık bir taraftan incelenmesi zor bir yapıyı karşımıza çıkartırken diğer taraftan zengin kültür tarihini de ortaya koymuştur. Yapılan araştırmalar ve incelemeler kırktan fazla etnik grup ve yapının bu coğrafyada yaşam savaşı verdiğini göstermektedir. Bu yapıların atmıştan fazla dil konuşuyor olmaları yapının incelenmesi ve araştırılması yönünde güçlükler ortaya çıkarmaktadır.

Tarihi açıdan bölgenin demografik yapısı, Adıge (Şapsuğ, Abzekh, Hatukhay, Beleney, Kabardey vs.)-Abhaz-Ubıh, Çeçen-İnguş grupları ve Dağıstan bölgesinde yaşayan (Andi, Avar, Lak, Lezgi vb. kabileler) tarihi otokton halklar ile bölgeye sonradan gelip yerleşen halklar olan Turani kökenli Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kumuklar ile İndo-Germen kökenli bir halk olan Osetlerden oluşmaktadır (Saydam, 1997: 16).

Kuzey Kafkasya'da en büyük nüfusa sahip kadim halk olarak Adıge-Abhaz-Ubıh grubu kuzeyde Kuban nehri ağzında güneydoğuda, Sunja nehrine kadar uzanan geniş topraklarda yaşamışlardır. Merkezi Kafkasya'daki komşuları, dağlık bölgelerde yaşayan Karaçaylar, Balkarlar ve Osetler

olmuşlardır. Doğuda Çeçen ve İnguşlar, daha doğuda İngurlar yaşamıştır. Kuban ve Kuma nehirleri boyunca ve Kafkas dağlarının ötesinde bilinen Abhazy'a da Abazalar yaşamışlardır (Papşu, 2004: 12). Her grup kendi kendilerine yeterli saydıkları dünyaları ile iktifa edince, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak, adeta bir “*kültür mozaiği*” meydana getirmişlerdir (Saydam, 1997: 16). Birbirleri ile etkileşimleri sonucunda da antik “*Adıge-Abaza Maykop*” kültürü üzerinde, bu bölgenin insanları, tarih boyunca kader birliği etmiş, sosyolojik süreç neticesinde oluşmuş ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade eden ortak bir “*Kafkas Kültürü*”nü de yaratmışlardır (Tavkul, 1998: 43). Kafkas halkları aynı yaşantı içerisinde etnik açıdan birbiriyle çok fazla karışmışlardır. Bir bireyin babası Adıge, annesi Karaçay, büyük annesi Abazin olabilmektedir. Bu yüzden Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler başladığında Anadolu insanı topluca gelen bu insanlara geniş anlamıyla “*Çerkes*” tabirini kullanmışlardır (Avagyan, 2004: 20). Kafkasya'nın önemli topluluklarından biri olan Çerkesler sahip oldukları farklı dil ve yaşam biçimleriyle kültürel gelişmişliğe kaynak sağlamışlardır.

Tarihte birçok anlam ve kavram karşılığı olan Çerkes sözcüğü anlam olarak; Avrupa dillerinde “*Circasian, Tscherkess*”; Rusçada “*Cherkess*”; Arapçada “*Şerakes*”; Farsçada “*Çerkest*” ve Türkçede “*Çerkes*” veya “*Çerkez*” olarak yazılıp söylenen bu sözcüğün kökeniyle ilgili çok farklı görüş bulunmaktadır (Boz, 2010: 27). Çerkes sözcüğü kimilerine göre, antik Yunanca bir sözcük olan ve Kuzeybatı Karadeniz kıyısında yaşayan halkları tanımlamak için kullanılan “*Kerket*” (Kercetai) sözcüğünün günümüze kadar değişerek gelmiş halidir. Başka bir görüş ise, Çerkes sözcüğünün kökeninin Tatarca olduğunu savunur. Bu görüşe göre, 13. yüzyıldan başlayarak Kırım'ı yurt edinen Tatarlar, Zihler olarak bilinen ve Kuzey Kafkasya'da toprağa bağlı yerleşik yaşam tarzı süren halkları “*Jarkaz*” olarak tanımlamaya başlamıştır. Toprağı işleyen anlamına gelen “*Jarkaz*” sözcüğünün zamanla Türkçede “*Çerkes*” veya “*Çerkez*” haline dönüştüğü öne sürülmektedir (Kaya, 2011: 74-75). 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Çerkes tarihçi Naguma Şora da Çerkes sözcüğünün kökenlerinin Greklerin Çerkesleri adlandırmak için kullandıkları “*Kerket*” sözcüğünden kaynaklandığını belirtmektedir (Boz, 2010: 28). Ayrıca, Çerkeslerin Tatarlara “*toprağı işleyen*” adını verdirecek kadar tarım toplumu olmadıkları, coğrafyanın dağlık ve engebeli olması sebebiyle hayvancılıkla daha fazla ilgilendikleri ifade edilmektedir (Kaya, 2011: 75). Çerkes sözcüğü üzerinde yapılan araştırma ve değerlendirmeler anlam ifade ediliş bakımından Çerkes sözcüğünün farklı anlam ve manalar taşıdığı görülmektedir. Kafkasya'nın engebeli ve dağlık arazisi ve yapının

daha çok tarıma ve hayvancılığa uygun olması Çerkes sözcüğünün manasını açıklamakta yardımcı olmaktadır.

Çerkesler, Kuzey Kafkasya dağlarının otokton (var olduğundan beri orada yerleşik olan) halkları olup, yaşadıkları “*Büyük Çerkes Sürgünü*” ise, tarihin en acı ve feci sayfalarından biridir. Kuzey Kafkasya’nın otokton halklarının yaşadığı bu sürgüne, dünyanın en büyük ulusal trajedilerinden biri olarak, soykırım denilebilir (Colarusso, 1991: 256). Çerkesler konuştukları benzersiz dilleri bir insanın çıkarabileceği tüm sesleri barındırır. Kafkas dağlarının güzellik, cesaret ve gizemini yansıtan büyüleyici bir kültürleri vardır. Çerkesler olmadan Kafkasya, Kafkasya olmadan Çerkesler düşünülemez (Nart, 2014: 3). Çerkes isim olarak Kafkasya bölgesinde yaşayan halkların ortak adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Çerkes sözcüğü çok farklı anlam barındıran bir sözcüktür ayrıca farklı ulus ve milletler tarafından değişik şekilde de isimlendirildiği görülmektedir.

1.1. Hristiyanlık ve İslamiyet’in Kafkasya’ya Girişi

Tarihte yaşayan hemen hemen bütün topluluklar farklı din ve kültürleri yaşamışlardır. Topluluklar birçok dine inanmış bir dinden diğer dine geçişler ise genel olarak kültürel etkileşim sayesinde sağlanmıştır. Kafkasya coğrafi olarak birçok farklı kültür ve dinler ile etkileşim içerisinde olmuştur. Bu nedenle yaşanan coğrafyada çok fazla dinî inanışlar ortaya çıkmış buna bağlı olarak ta dinler arası geçişler sıkça görülmüştür.

Çerkeslerin dinsel tarihine bakıldığında eski inançları olan ve kendilerince “*thabe din*” olarak adlandırılan çok tanrılı dinden sonra sırasıyla tek tanrılı dinler olan Hristiyanlığı ve İslam’ı benimsedikleri görülmektedir. Kuzey Kafkasya’nın Hristiyanlıkla ilk karşılaştığı tarihin Doğu Roma İmparatoru Justinyen zamanında (6. yüzyıl) Abhazya ve Osetya ile olduğu görülmektedir. İslamiyet ile Kuzey Kafkasya’nın karşılaşmasına dair farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu yorumlardan biri, Araplar aracılığıyla 600’lü yıllarda Gürcistan’da bir Arap-İslam devleti kurulduğu ve İslamiyet’in buradan Doğu Kafkasya’ya yayıldığıdır (Çünotiko, 2009: 257). Orta Asya’nın bir uzantısı gibi görünen Kafkasya da kimi kaynaklara göre dinler tarihine bakıldığında tek tanrılı dinler daha çok karşımıza çıkmaktadır.

Avrupalı gezginlerin yazdıkları tanıklıklardan, belirtilen kimi ritüellerin çok tanrılı dönem ritüelleri, kimilerinin ise Hristiyanlık ile çok tanrılı dönem ritüellerin iç içe geçtiği bir takım ritüeller olduğu anlaşılmaktadır. Madina Pashtova’nın Fransız diplomat Abri de La Montre’tan (18. yy.) aktardığına göre, “dağlık bölgelerdeki Adigeler eski meşe ağaçlarına önem vermekte ve onların altında dua ederek kurban kesmektedirler ve aralarında

kendilerini Müslüman olarak tanımlayan da Hıristiyan olarak tanımlayanlar da bulunmaktadır. İslam'ın Adigeler tarafından benimsenmesinin 16. yüzyıla tekabül ettiği düşünüldüğünde Hıristiyanlığın Adigeler arasında uzun bir süre varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca 18. ve 19. yüzyıllarda Kafkasya'da bulunan Avrupalı gezginlerin Adigeler arasında eski inançların sürdüğüne dair tanıklıkları bulunmaktadır (Pashtova, 2010: 13).

İslamiyet ve Hıristiyanlık gibi tek tanrılı dinler Türk inanış yapısına uygun olarak karışımıza çıkan dinlerdendir. Bu dinler orta Asya'nın bir bölümü olan Kafkasya'da etkileşim sonucunda ilk başlarda kitlesel olarak kabul edilmese de Çerkesler tarafından zaman içinde benimsenmeye başladığı görülmektedir. İslamiyet'in Kuzey Kafkasya'ya farklı yollar ile geldiği bilinmektedir.

Kuzey Kafkasya'nın İslam ile karşılaştığı tarihe dair bir başka yorum ise 9. yüzyılda Arapların Kabardey ve Besleney bölgesine gönderdiği imamlar yoluyla gerçekleştiğidir (Özsaray, 2012: 182). Kuzey Kafkasya'nın İslamiyet ile karşılaşması eski bir tarihe dayansa da İslamiyet'in Adigeler arasında yayılışı geç bir tarihte olmuştur. İslamiyet'in Adigeler arasında benimsenmesi ve yaygınlaşması özellikle Kabardeyler ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu ilişkiler marifetiyle 13. yüzyılda Kabardeyler arasında İslamiyet'in benimsenerek yayıldığı belirtilmektedir (Sahlins, 2014: 185).

Genel olarak baktığımızda Çerkesler İslamiyet'e 16. yy sonrasında bütün olarak değil de parça parça geçişler yapmışlardır. Çerkeslerin İslamiyete geçişinin hız kazanması Osmanlı'nın son döneminde görülmektedir. Rusya'nın 15-16. yüzyıllarda genişleme politikasına ve 18-19. yüzyıllarda ortaya çıkan göç ve soykırım sonucunda İslamiyet Çerkesler arasında hızla yayılmıştır.

1.2. Çerkeslerin Osmanlıyla İlişkisi

Kafkasya birçok devletin siyasi ve ekonomik ilişkiler içinde bulunduğu önemli bir bölgede bulunmaktadır. Bu bölge için zaman zaman mücadeleler olmuş bununla birlikte siyasi ve kültürel etkileşimler ortaya çıkmıştır.

Bu coğrafyada Kafkas halklarının yanı sıra tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran büyük güçler de yaşamışlardır. Bu güçler: Mısırlılar, Medler, Alanlar, İskitler, Grekler, Romalılar, İranlılar, Araplar, Moğollar, Türkler, Tatarlar ve Slavlar'dır. Bütün bu halklar tarihsel süreç içinde Kafkasya'nın bir bölümüne veya tamamına hâkim olmuştur ve zamanla güçten düştiklerinde de bazı unsurlarını Kafkaslarda bırakarak çekilmişlerdir (Baddeley, 1989: 13).

Kafkasya ile Türklerin ilişkisi M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir (Bice, 1991: 5). Tarih boyunca Kafkasya üzerindeki büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir. Fakat hiçbir güç Kafkasya'yı tam olarak elde edememiştir. Selçuklular da Kafkasya'ya kayıtsız kalmamışlardır. Nitekim Büyük Selçuklu kumandanı Çağrı Bey'in 1018 yılındaki akınını diğerleri izlemiştir. Selçuklulardan sonra bütün Orta Asya, El-cezire, Suriye, Anadolu, Kafkasya ve Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan Cengiz istilası Kafkasya'yı da çok derinden etkilemiştir. Cengiz istilası Kafkasya'nın etnik ve demografik yapısına doğrudan etki eden önemli tarihi olaylardan biri olmuştur. Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelenlerin kurduğu Altın Orda Devleti Kafkasya'yı doğrudan yönetmiştir. Altın Orda Devleti'nin Kafkasya bölgesinde bulunması Rusların Kafkaslara inmelerini uzunca bir süre geciktirmiştir. Moskova Knezliğini vergiye bağlayan Altın Orda Hanı Toktamış'ın Timur'la yaptığı iki meydan savaşında da yenilmesi, işleyen süreci tersine çevirmiştir. Altın Orda Devleti; Kırım, Kazan, Kasım, Nogay, Sibir ve Astrahan hanlıklarına bölünmüş, 1552 yılında Korkunç İvan'ın üst üste yaptığı dört seferin sonunda Kazan Hanlığı'nın başşehri "*Kazan*" düşmüş ve Rusların lehine bir süreç başlamıştır (Efe, 2002: 55). Böl, parçala, yönet stratejisi ile hareket eden Rusya böylece tarihi emeline ulaşmıştır.

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları büyük imparatorluk ve devletler ile Kafkasya'ya komşu olmuşlar hatta bazı Türk devletleri Kafkasya'yı ele geçirmeye çalışmış ve bunun için büyük mücadeleler vermişlerdir. Fakat Kafkasya gerek yüz ölçümü gerekse coğrafi şartlar nedeniyle tam olarak hâkimiyet kurulamamış topraklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihte Büyük Selçuklu Devleti Kafkasya'ya ilk olarak akın yapan Türk devleti olarak bilinmektedir. Moğol istilası sonrası yapılan akınlar durmuş ve Anadolu ve benzeri yerlerde Moğol hâkimiyeti ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Kafkasya'da da Altın Orda Devleti bir dönem hüküm sürmüştür. Osmanlı'nın beylikten devlete geçiş süreci sonrasında Karadeniz ve Doğuda bazı bölgelerin Osmanlı hâkimiyetine girmesi Kafkas halklarının Türkler ile tekrar yakınlaşmasına imkân sağlamıştır.

Osmanlı'nın Karadeniz bölgesi üzerindeki hâkimiyeti, Fatih Sultan Mehmet Döneminde (1461), Trabzon'un alınması ile sağlanmıştır. 1461'de Trabzon'un alınması ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkileri tesis edilmeye başlanmıştır (Temizkan, 2005: 2-3). Özellikle Trabzon gibi önemli bir liman kentinin alınması Kafkasya'nın bir ucu olarak görünen Gürcistan'a komşu olmak Türklerin bu bölgeyle etkileşimini hızlandırmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti Karadeniz'in kuzeyine yayıldığında Ceneviz kaleleri ve sahil boyu doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına alındı. Kırım'ın yayla kısımları ve Deşt-i Kıpçak sahası 1460'da kurulan Kırım Hanlığının elinde bırakıldı. Ceneviz kolonileri hâkimiyet altına alınmış, kalan bölgeler ise eski sahiplerinin idaresine bırakılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti buradaki mevcut düzenin devamını istemiştir (Karataş, 2012: 24). Kırım Hanlığının kurulması ve bu bölgenin Osmanlı Devleti eline geçmesi ile Kafkasya'nın Osmanlı ile olan komşuluk ilişkileri de yeni bir ivme kazanmıştır. Osmanlı Fethettiği bölgede yukarıda da belirtildiği gibi mevcut düzenin devamını istemesinden dolayı bu bölgelerde çok fazla hâkimiyet kurmamıştır.

Kuzeybatı Kafkasya, her ne kadar Osmanlı idaresinde olmuşsa da tüm Osmanlı idaresi süresince Kafkas halkı tamamen otonom yaşamıştır. Osmanlı, daima Kafkas halkının ihtiyaçlarını ve karakterini tarihi geçmişlerini göz önünde tutarak onlara tam manasıyla otonomi vermiştir (Karpas, 2004: 13). Diğer yandan Padişah'ın kendisine bağlı kabul ettiği Kafkas kavimleri hiçbir zaman Sultan'a itaat ve bağımlılığı kabul etmemişlerdir. Kabul ettikleri husus, Padişah'ın, Muhammed'in mirasçısı ve Müslümanların dinî lideri olmasıydı. Hiçbir zaman haraç (vergi) ödememişlerdir veya askeri yardımları olmamıştır. Karadeniz sahilinde iki-üç kale kurarak ellerinde tutan Türklere, Çerkesler sadece dinî inançlarından dolayı tahammül etmişlerdir. İç işlerine karışmalarına hiçbir şekilde izin vermedikleri gibi herhangi bir şekilde müdahale etmek istediklerinde de affetmemişlerdir (Tornau, 1999: 9). Osmanlı'nın Kuzeybatı Kafkasya hâkimiyeti ne kadar derinsel gözüke de bu bölgede yaşayan halk bağımsızlıklarına oldukça düşkün olmakla beraber kimsenin boyunduruğu altına girmek istememişlerdir. Bunun yanında Halifeliğin Osmanlı Devletine geçmesinden sonra Çerkesler Osmanlı'yı sadece dinî bir lider olarak görüp bu şekilde davranmışlardır.

Çerkes Beyi Hacımukov bu konuda şunu söylemiştir:

“Çerkesya'yı şu veya bu derecede Osmanlı etkisi altına koyan şey İslam'ın yayılmasıdır. Bu durum da bu bölgeyi Osmanlı vilayeti veya eyaleti haline getirmedir. Türkler burada Osmanlı düzeni kuramadılar, örneğin Abıska'daki gibi vergi ve askeri sistem uygulayamadılar. Çerkesler, Osmanlı Sultanını kendi manevi önderleri gibi gördüler, fakat onun sivil idari egemenliğini tanımadılar ve iç işlerine karışmasına da izin vermediler. Çerkesler hür ve bağımsız halktı. Bu yüzden Çerkesler Ruslara karşı savaştıkları gibi Osmanlı'nın da bölgelerine girmelerine engel oldular. Öyle ki, 'biz kimsenin idare ve hâkimiyetini kabul etmeyiz, Rusları da Osmanlıları da vururuz', diyorlardı.” (Kasumov, 1995: 93-94).

Çerkesler Osmanlıya dinî olarak bağlı bulunsalar dahi kendi bağımsızlıklarından ödün vermeyeceklerini göstermişler ve savaşmışlardır. Kendi iç işlerinde bağımsız olmayı yeğlemişlerdir.

Çerkeslerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin fazla olmayışı (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes asıllılar hariç), İslamiyet'in geçmişinin burada oldukça yakın oluşu ve dolayısıyla halifenin otoritesini henüz ciddi olarak kabul etmeyişleri ve bin yıllardan beri özgürce yaşamaya alışkın olmalarından dolayı, bu bölgede Osmanlı Devleti'nin etkisi fazla olmamıştır. Osmanlı devleti hâkimiyetini onaylamayan Çerkesler; 1787-1792, 1806-1812 ve 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslara karşı Osmanlılar desteklemişlerdir (Habiçoğlu, 1993: 99-101; Mccarty, 1998: 24-25). Kafkaslarda Çerkesler tarih boyunca geniş ölçüde bağımsız yaşamışlar ve zaman zaman Osmanlı'nın ya da İran'ın yüksek egemenliğini sözde kabul etmiş olmakla birlikte bağımsızlıklarından asla vazgeçmemişlerdir (Mccarty, 1998: 32). Söz konusu bağımsızlık olduğunda hiçbir Kafkas topluluğu herhangi bir devletin egemenliğini kabul etmemiştir. Çerkesler de özgür ve savaşçı ruha sahip olmalarından dolayı bu özelliklerini korumak ve devam etmek uğruna birçok mücadele vermişlerdir.

Kafkasya ve Çerkeslerin bulunduğu coğrafyaya hâkimiyet mücadelesinde Çerkesler hemen her zaman Osmanlı'yı desteklemiş ve onların yanında savaşmışlardır. Bu tür bir ilişki; Orta Asya Türkleriyle birleşebilmek için, Kırım-Kuzey Kafkasya-Astrahan-Kazan hattına sahip olmak, hızla gelişerek güneye inmekte olan Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı işgalini önlemek, Rusya ile dinî yakınlığı olan Gürcistan'ın Rusya ile coğrafi birleşmesini önlemek, Uzak-Doğu ticaretinin önemli noktaları durumundaki Karadeniz'in doğu limanlarını ve Astrahan'ı elde etmek isteyen Osmanlıların da işine geliyordu (Berzeg, 1996: 61). Genel olarak Çerkesler kendi çıkar ve menfaatlerini ön planda tutarak Rusya'nın Kafkasya'yı işgalini önlemek amacıyla dönem dönem Osmanlı ile birlikte hareket etmişlerdir. Bunun asıl nedeni siyasi çıkar olsa da diğer bir nedeni dinî olarak Osmanlı'ya yakın olmaları da etkilemiştir. Osmanlı Kafkasya'ya hiçbir dönemde tam olarak hâkim olamamıştır.

1.3. Çerkeslerin Rusyayla İlişkisi

Tarihsel dönemler içerisinde Kafkasya'ya egemen olmak isteyen güçler arasındaki denge zaman içerisinde Rusya'ya doğru kaymıştır. Bu neticede yapılan savaşlar ve siyasi boşluklar Rusya'nın Kafkasya'da var olma mücadelesini pozitif yönde etkilemiştir.

1481 yılında Altınordu Devleti, Timur'un saldırıları ile yıkılınca Kafkaslılar açısından da tarihi dönüm noktası başlamıştır. Altınordu

Devletinin yıkılmasıyla Ruslar, Altınordu devletinin boyunduruğundan kurtulmuş (Mccarty, 1998: 13) ve güçsüz hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlardan “Kazan” 1552’de, “Astrahan” ise 1556 yılında, Çar VI. Ivan döneminde Ruslar tarafından işgal edildi. Bu şekilde Rusların yayılmacı politikası Kafkasya’ya yönelince, dünyanın tanık olacağı en zalimce savaşılarından biri olacak olan savaşlar da başladı. Rusların nihai hedefi olan Karadeniz limanlarını ele geçirmek böylece sıcak denizlere inip, Hindistan’a yönelik uzun vadeli planlarını gerçekleştirmek için Kafkasya’yı kontrol altına alması gerekiyordu. Ruslar amaçlarına ulaşmak için çoğunluk ve siyasal açıdan Müslümanların egemenliği yerine Hıristiyanların nüfus çoğunluğu ve Rusların siyasal üstünlüğü sağlanmalı idi. Stratejik olarak Müslümanların sürülmesi ve Hıristiyan halkların yani Slavların yerleştirilmesi gerekiyordu. Sonuç olarak bakıldığında Ruslar Altın Orda Devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan boşlukta kendi çıkarlarını ön plana sürerek siyasal olarak Kafkasya da hâkim güç olma idealleri ötesine geçmek için uyguladıkları strateji ve yayılmacı politikaları ile istediklerini elde etmeye başlamışlardır. Bu nedenle yaptıkları savaşlar neticesinde bazı ilerlemeler kazanarak Kafkasya’ya kadar ulaşmışlar ve artık Kafkasya’ya komşu olmuşlardır (Mccarty, 1998: 29).

1.4. Büyük Çerkes Sürgünü-Göç ve Soykırım

“... ben; yaşlı, yaralı, ben; ne oralı, ne buralı...

ben diasporalı;

Ben aykırı, kırgın...

ben, çok yorgun bir atım.”¹

Kafkasya tarihsel dönemlerde tam olarak hiçbir devletin boyunduruğu altına girmemiştir. Bunun yanında o bölgeye egemen olmak isteyen güçler arasında en sırada Rusya bulunmaktadır. Osmanlı ve diğer Türk devletlerinin bu topraklara çok fazla önem vermeyişi neticesinde ortaya çıkan siyasal boşluktan en fazla Rusya yararlanmış ve kendi çıkarlarını öne sürerek burayı kendilerine bağlamak ve egemen olmak için savaşmışlardır.

Kuzey Kafkasya İslam dünyasının kenarında bulunmasına rağmen Osmanlı ve İranlılar bölgeyi fethetmeyi ve kendilerine bağlamayı başaramamış, bunun yerine; haraç, vergilendirme ve insan gücünün kullanılması yeterli görmüştür. Böylece bölge Ruslara terk edilmiştir. Avrupa ile yakın temaslarından dolayı Osmanlı ve İranlılardan daha erken modernleşmeye başlayan Ruslar, arzuladıkları imparatorluk inşası için güneye ve güneydoğuya açılımı

1 Çetin Öner’in “Yorgun bir at için füg” adlı şiirinden.

kolaylaştıran Kafkasya'nın ele geçirilmesinde, sömürgeleştirmesinde ve Rusya'yla bütünleştirilmesinde batının diğer sömürgeci imparatorluklarının deneyimlerini kendilerine özgün yöntemlerle birleştirerek uygulamışlardır (Bingöl, 2013: 142). Osmanlı'nın hâkimiyet kurmadığı Kafkasya toprakları Rusya'nın genişleme ve sömürgecilik anlayışını da beraberinde getirmiştir. Rusya'nın bu topraklarda bu denli fazla ilgilenmesi ve burayı fethetme çabası içerisinde bulunma sebebi bir değil birkaç tanedir. Bunun yanında yüzyıllardır burada bulunan Kafkas halkları Rusya ile farklı etkileşimler içinde bulunmuşlardır.

Rusların Kuzey Kafkasya ile ilgilenmelerinin güçlü jeopolitik nedenleriyle beraber bölgenin fetih ve Rusya'ya bağlanmasının uzun sürmesi Kuzey Kafkasya ve halklarına yönelik karmaşık politikaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak Kuzey Kafkasya'daki farklı topluluklar 200 yıllık süreç içerisinde merkezi hükümetle farklı etkileşime sahip olmuştur. Bazı topluluklar nispeten barışçı bir şekilde Rusya'nın parçası olmayı kabul ederken diğerleri sürekli bir direniş içinde olmuşlardır. Bu direniş yaygın şiddete neden olmuş, yerel kimlikler ve dinî bağlılıklar güçlenmiş ve siyasi amaçlara dönüşmüştür (Bingöl, 2013: 143).

Rusya'nın uygulamaya başladığı bu politika Kafkaslarda direnişle karşılaşmıştır. İlk başlarda barışçı bir politika izleyen sömürgecilik anlayışı olmayan Rusya, daha sonraki dönemlerde bu anlayıştan vazgeçmiş ve Kuzey Kafkasya başta olmak üzere genişleme çabasını hızlı bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır.

1547 yılında kurulan Rus Çarlığı hızla doğuya (Sibirya) ve güneye (Kafkasya) genişledi. Kuzey Kafkasya'ya yönelik ilk büyük ölçekli askeri saldırı 1604'de gerçekleşti. Bu saldırının güçlü bir direniş ile karşılaşması sonucu Çarlık Rusya'sı bölgeye yüz yıla yakın bir süre tekrar dönemedi. Büyük Katerina döneminde Rusya tekrar Kafkasya ile ilgilenmeye başladı. 1763 yılında Kafkasya'nın işgalinde bir sıçrama tahtası olarak kullanılacak Mozdok kalesi inşa edildi. Mozdok'un Kabardey topraklarında inşası, Rus-Kafkas Savaşları'nın başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. Osmanlı ve İran saldırılarına karşı korunmak için Gürcistan'ın 1783 yılında Rusya'nın himayesi altına girmesi ile Rusya bölgede stratejik bir üs elde etmiş olmuştur. Gürcistan 1801 yılında resmî olarak Rusya İmparatorluğu tarafından "guberniya" statüsü verilerek ilhak edilmiştir. Gürcistan'da güçlü bir konum elde eden Rusya Kuzey Kafkasya'daki askeri faaliyetlerini 19. yüzyılın başlarında yoğunlaştırmıştır (Nart, 2014: 6-7). Rusya ilk zamanlardaki genişleme politikasına karşılaştığı direniş sebebiyle ilk zamanlarda vazgeçmiş gibi görünse de zaman ilerledikçe daha fazla güçlenerek bu bölgeye hâkim

olmaya çalışmıştır. Özellikle Gürcistan tarafında aldığı yerler ve kaleler yapmak istediği Kuzey Kafkasya'yı ele geçirme ve hâkimiyet kurma çalarını güçlendirmiştir. Daha sonra Osmanlı ve Rusya arasındaki siyasi çıkar çatışmaları bir dönem Rusya'nın Kafkasya'dan uzak tutmayı başarmıştır.

1820'lerin sonlarına doğru İran (1826-28) ve Osmanlılar (1828-29) ile yaptığı savaşlardan dolayı Rusya'nın Kafkasya'daki askeri faaliyetleri azalmıştır. Kırım Savaşı (1853-56) Kafkas halkları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Savaş büyük ölçüde Kara Deniz'i kimin kontrol edeceği sorunundan başlamıştır (Nart, 2014: 7-8). Yayılmacı bir politika ile dört bir yanına saldıran Rusya Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemlerde bu emellerine ulaşamamıştır. Fakat bu amaçlarından da hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Özellikle Karadeniz üzerinde kurulmak istenen hâkimiyet çabaları Rusya ile Osmanlı'yı çok defa karşı karşıya getirmiş birçok savaşa neden olmuştur. Kırım Rusya'nın Karadeniz kıyılarına inmesi için bir yol olarak görülmekteydi. Fakat bu savaş Osmanlı lehine sonuçlanmıştır.

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya Balkanlar'da Batılı güçleri tehdit edebilecek bir konumda olmadığı için tekrar Kafkasya'ya yönelmiştir. Yerel halkların direnişini ezmek için General Baryatinsky komutasında 250,000 kişilik bir ordu konuşlandırılmıştır. Kuzey Kafkasya'nın doğu bölgesi, Şeyh Şamil'in 1859'da tutsak edilmesi ve Rusya'ya sürgüne gönderilmesinden sonra işgal edilmiştir. Çerkesler herhangi bir ciddi dış yardım olmaksızın işgalci güçlere karşı inatla direnmiştir. Çarlık orduları sistemli olarak Çerkes köylerini yakmış, Çerkes kabileleri ve köyleri birbiri ardına yerlerinden koparılmış veya kitlesel olarak yok edilmiştir. Rusya'nın hükümdarlığını kabul etmeyenler Osmanlı topraklarına sürgün edilmek için deniz kıyısına gönderilmiştir. Çerkeslerin önemli bir kısmı dağlara ve ormanlara doğru çekilmiş fakat binlerce insan soğuk, hastalık ve açlıktan hayatını kaybetmiştir (Nart, 2014: 8-9). Kırım savaşının Rusya için olumsuz sonuçlanması Kafkaslara yönelimi artırmakla birlikte burada bulunan halka aşırı derecede zulüm ve baskı yapmasına neden olmuştur. Bu baskı bir soykırıma dönüşecek düzeyde artmış ve orada bulunan halklar göçe zorlanmışlardır.

Hazar Denizi'ni bir iç deniz haline getirmek ve bölgeye tam anlamıyla hâkim olmak isteyen Rusya, Çerkezistan bölgesini; Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, bereketli arazilere sahip olmak, Karadeniz hâkimiyeti, Karadeniz ve Hazar Denizi ile İran arasında güvenli bir demiryoluna ihtiyaç duyulması, güneye inmek ve Orta Asya'da hâkim olmak şeklinde sıralanabilecek birçok önemli askeri ve stratejik nedenlerle işgal etmiştir (Karpas, 2003: 109). Bütün bu işgal sonrasında Kuzey Kafkasya'dan çıkarılanların sayısını net olarak analiz etmek

olanaksızdır. Çeşitli araştırmalarda belirli sayılar verilmesi ile birlikte kayda geçmeyen çok sayıda insan göç etmiştir (Berzeg, 1996: 157). En azı 500.000 ve en çoğu 2.000.000 ile 3.000.000 arasında değişmektedir. Rusya kaynaklı araştırmalar bu göç hareketini 500.000 ile 1.000.000 arasında gösterirken Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1.000.000 ile 2.000.000 civarında olduğu görülmüştür. Zorunlu göçe tabi tutulan, yani sürgün (Özkiraz; Çetin, 2015: 11-13) edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen rakamlara rağmen gerçek bir şey vardır ki; gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir. Çerkesya'da kalan bütün Çerkesler 150.000 ila 200.000 dolaylarındadır. 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adigelerin nüfusu 1.000.000'a yakın olduğu düşünülürse Kafkasya'da etnik temizlemenin ne kadar yüksek oranlarda olduğu anlaşılacaktır (Aslan, 2006: 148). Silah zoruyla ve çeşitli işkencelere tabi tutulan Çerkes halkının büyük bir kısmı vatanlarını bırakıp bilinmeze doğru yola çıkmıştır. Geri dönmeyi düşünen kadar gitmeyi düşünmeyen de olmuştur fakat bu gidenlerin yanında çok değildir.

Yüksek bir Ortodoks Hıristiyan kültürüne sahip olduğunu iddia eden Rusya, Kuzey Kafkasya'nın yerli halkı olan Çerkesleri, dize getirilmesi ve bir an önce Rus egemenliğine tabi kılınması gereken başıboş ve ilkel bir topluluk olarak görmüş ve Çerkeslere karşı yürütülen savaşın Rusya'nın bir iç meselesi olduğunu ileri sürmüştür (Çiçek, 2009: 63-64). Bölgenin tam olarak Rus işgali altına girmesinden sonra, daha önce Kırım ve çeşitli bölgelerde de görülen göçe zorlama politikasının uygulanması neticesinde Çerkeslerin kitlesel olarak sürgün edilme olayı başlatılmıştır (Şahin, 2016: 88). Başlatılan bu sürgün Çerkesleri olumsuz derece etkilemiş ne kadar kendi vatanlarını terk etmek istemeseler de yapılan zulüm ve benzeri etkiler kendilerini öz vatanlarından koparmıştır. Kırımın kaybedilmesiyle ilk sürgün dalgası burada yoğunlaşmış daha sonra Kafkasya içerisine kadar gelen Ruslar burada da aynı politikayı uygulamak istemişlerdir.

Ruslar, Kafkasya'da kazandıkları askeri zaferi tamamlamak üzere, daha önce Kırım gibi bölgelerde uygulamış oldukları göçe zorlama politikalarını, Kafkasya bölgesinde de uygulamaya koymuşlardır. Neticede, Rusların işgalci ve yayılmacı politikası, işgal edilen bölgelerde göç, sürgün ve soykırım uygulamalarını da beraberinde getirmiştir. Kafkaslar'dan yapılan göç hareketleri, genel olarak 1856-1857, 1860-1862 ve 1864-1865 olmak üzere üç dönem halinde incelenmektedir. Ancak diğer yıllarda da münferit ve daha küçük topluluklar halinde göçler devam etmiştir (Saydam, 1997: 81). Farklı dönemler şeklinde ele alınan bu göç olayı ilk önce çok önem arz etmese de Rusya'nın uyguladığı sert politika göçe zorlamayı kitlesel hale getirmiş ve bu şekilde devam etmiştir.

Ruslar, Kafkas topluluklarını önce Hıristiyanlaştırmaya, ardından da Ruslaştırmaya çalışmış, karşı çıkanlara da katliam, sürgün gibi uygulamalarda bulunmuş yani asimilasyon ve soykırım politikası takip etmiştir. Rusya'nın benimsediği “*kaçırmak veya göçürmek için evleri, tarlaları yak-yık, kaçırmaktan ya da aç kalıp ölmekten başka çare bırakma*” şeklinde özetlenebilecek göç zorlamanın klasik yöntemi, Çerkeslere karşı da en sert bir biçimde uygulamaya koyulmuştur. Çerkeslerin kendi topraklarında yaşamalarını imkânsız hale getirecek, talan etme, yakma, yıkma, hayvanlarına ve mallarına el koyma, cana ve mala kast etme vb. şeklinde sıralanabilecek her türlü yöntem uygulanmıştır (McCarthy, 1998: 35). Kendi topraklarında özgürce yaşayamayacaklarını anlayan Çerkesler ya bu dönem savaşın elindeki ile mücadele edeceklerdi ya da bu göç hareketine kayıtsız kalmayıp bulunduğu yerleri terk edeceklerdi. Fakat Çerkesler de yeterli silah ve teçhizat bulunmaktaydı ve dışarıdan diğer devletlerden yardım alamadılar. Ruslar'ın bu sert ve acımasız soykırımı karşısında evlerini, yurtlarını, hayvanlarını, mallarını hatta yaşlı olan ailelerini bile bırakmak zorunda kalıp başka ülkelere göç etmişlerdir.

Ruslar Çerkeslere, ya daha kolay kontrol edilebilecek bir bölge olan Kuban bölgesindeki düzlüklere yerleşmeleri ya da bir daha geri dönmek üzere Osmanlı topraklarına göç etmeleri şeklinde iki seçenek sunmuştur. Yani Rusya, Kuzey Kafkasya'nın stratejik bölgelerinde, Kuzey Kafkas halkının Rus hâkimiyetini kabul ederek kalmalarına dahi izin vermemiştir. Çerkeslerin bütün direnişlerine rağmen sonuç değişmemiş ve böylece Çerkeslerin, Osmanlı topraklarına yönelik göç hareketleri başlamıştır. Çerkes yurtlarına ise Slavlar ve başka Hıristiyanlar yerleştirilmiştir (Çiçek, 2009: 65). Ruslar daha önce emellerine ulaşmak için çaba harcadığı gibi göç edilen bölgelerde Slavlaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasını en sert şekilde uygulamaya devam etmiştir.

Ruslar, işgal ettikleri Kuzey Kafkasya'nın stratejik bölgelerinde, yerli Kafkas halklarının Rus hâkimiyetini kabul ederek, yaşadıkları yerlerde kalmalarına dahi imkân vermemişlerdir. Rus hâkimiyetinde kalarak ya Rus topraklarında başka bir bölgeye ya da Osmanlı topraklarına göç etme zorunluluğu getirilmiş, neticede can, mal, namus güvenliğini teminat altına almak isteyen binlerce insan çok kötü şartlar altında anayurdundan ayrılarak zorunlu göç tabii tutulmuştur (İpek, 2006: 36-38). Ezelden beri özgür olarak yaşamış başka ülkeler ve devletlerin boyunduruğu altına girmemiş başka devletlere boyun eğmemiş bir millet olan Çerkesler bu soykırım karşısında çaresiz kalmış ve ellerinden bir şey gelmeyerek sadece göç etmek için ana vatanlarından koparılmışlardır. Bununla birlikte yapılan zulüm ve hiçbir mal varlığı dahi almadan öz yurtlarından koparılan bu halk çok fazla sayıda ölüm ve kayıp vermek durumunda bırakılmıştır.

Kaçmaktan ya da itaat etmekten başka bir seçenekleri kalmadığı için ekilmiş tarlalarını, bağlarını, bahçelerini yani aşağı-yukarı bütün mal varlıklarını, hiçbir tazminat almadan Ruslara bırakarak yurtlarından ayrılan ve Karadeniz yoluyla Osmanlı topraklarına gitmek isteyen binlerce kişi, Karadeniz sahillerine yığılmıştır. Karadeniz limanlarında, onları Osmanlı topraklarına götürecek gemileri uzun bir süre beklemek zorunda kalan Çerkeslerin durumu gerçekten acınacak bir halde olup, hastalık, sefalet ve olumsuz mevsim şartlarında perişan olmuşlar, çoğu telef olmuştur (Bala, 1977: 384). Genel olarak bakacak olursak tarihte çoğu devlet tarafından egemenlik altına alınmaya çalışılan bir bölge olan Kafkasya Rusların istilasına kadar kimsenin boyunduruğu altına girmemişlerdir. Fakat bağımsızlıklarına ne kadar düşkün olsalar dahi Rusların bu soykırım neticesine varan ve onları öz yurdundan koparan, göçe zorlayan politikalarına karşı gelememiştir. Göç esnasında çoğu Çerkes mal varlıklarını, topraklarını, evlerini, hayvanlarını hatta yaşlı olanları bile geride bırakmak zorunda bırakılmışlardır. Bu göç dönemsel olarak tarihte Rusların Çerkeslere yaptığı soykırım ve sürgünün en önemli kanıtı olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

1.5. Çerkeslerin Anadolu'ya Sürgünü ve Sürgün Yolları

Yunancada dağılmak, yayılmak anlamına gelen diaspora kavramı, çeşitli nedenlerden dolayı yaşadıkları toprakların dışına dağılmış halkları tanımlamak için kullanılmaktadır (Kaya, 2011: 25). Diaspora kavramı 1980'lerden sonra, W. Safran'ın ifadesiyle adeta metaforik bir boyut kazanmış, çeşitli nedenlerle ülkesinin dışında yaşamak durumunda kalan göçmenler, siyasi sığınmacılar ve sürgün edilenlere kadar geniş bir yelpazede değerlendirilir olmuştur (Safran, 2005: 51). Diasporik kimlikler hem göç etme olgusu üzerinden sürekli kendilerini yeniden üretmekte hem de kayıp köklerine dönme arzusunu sürekli yeniden yaratmaktadırlar. Tüm diasporalar parçalanma ve dağılma deneyimine sahiptir. Bu deneyimler sonucu kimlik edinmede içinde yaşanılan toplumun siyasal yapısı, egemen ideolojisi, söylemi, uygulamaları ile uluslararası çevre ve gelişmelerden doğal olarak etkilenilmektedir.

Göçe zorlanan Çerkes halkı bin bir zorluk çekerek dünyanın dört bir yanına dağılmış fakat gittikleri her yerde vatan özlemiyle yanmışlardır. Kafkaslardan trenlerle ya da Karadeniz sahiline kadar yürüyerek gelip oradan gemiler ile Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışan Çerkeslerin bu yolculuklarda başlarına bir sürü olay gelmiştir. Bu olaylardan biri General Musa Kundukov tarafından şöyle aktarılmaktadır:

“... insanların perişanlığını hayretler içinde temaşa ettiğimi gören istasyon yetkilisi koşarak yanıma geldi ve gözleri yaşla dolarak dedi ki; 'Ekselans, dünyada

bu acıklı manzarayı seyredip de kalbi burkulmayacak insan var mıdır? Allah'tan korkmak lazım. Bu topraklar onların yerleridir. Ne hakla onları bir bilinmezine içine sürüyoruz? Nereye gittiklerini sorduğumda, Osmanlı Devleti'ne diyorlar. Ama nasıl ve ne zaman? Onları neler bekliyor, belli değil. Bu konularda hiç bir bilgileri yok.” (Kundukov, 1978: 62-63). Bunun dışında yine anlatılan diğer bir olay da şöyledir:

“Gemi ile Karadeniz’i geçip Osmanlı topraklarına varmak isteyen bir aile tam gemiye binecekleri esnada ailenin 14-15 yaşlarındaki delikanlısı -ben ana vatanımı bu durumda bırakıp gidemem der ve gemiye binmekten vazgeçer. Ailesinin gidişini ve gözden kayboluşunu izler. Aradan dört saat geçmeden giden geminin geri geldiğini görünce bilir ki ailesi Karadeniz’in soğuk sularına karışmıştır. Bu duruma itiraz ettiğinde de bir Rus askerinin kamasıyla orada can vermiştir.” (KK13, KK17, KK27). Büyük Çerkes sürgününün Adıge toplumunun sosyal yapısını derinden etkileyen sonuçlarından biri de, çok sayıda Adıge insanının köle ve cariye olarak satılması olmuştur ki bu olgunun yansımalarını, Ahmet Midhat, Abdülhak Hamit, Sami Paşazade Sezai, Mizancı Murat gibi kendisi veya annesi Çerkes olan birçok Osmanlı aydınının eserlerinde açıkça görmek mümkündür (Parlatır, 1987: 31).

Tarihin şahit olduğu en büyük göçlerden biri olan Çerkes göçü, göç olmaktan çok zorla yerlerinden çıkarılma ya da sürgün olarak kabul edilmektedir. Rusların yayılmacı ve sömürgeci anlayışı nedeniyle öz yurtlarından göç ettirmek zorunda bırakılan Çerkeslerin göçü ilk olarak Rusların Kırım bölgesini almasıyla başlamıştır. Söz konusu göç daha çok Anadolu topraklarına olmuştur. Çerkes sürgünü esnasında deniz yolu ve kara yolu kullanılarak kitleler halinde ana vatanlarından bilinmeyene yolculuk eden Çerkesler, kendilerine yurt edinecekleri yerleri seçmek için uzun zamanlar harcamışlardır.

Karadeniz yoluyla gelen göçmenler, İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Rize, Köstence ve Varna limanlarından karaya çıkarak, bu liman kentlerinin yakınlarında kurulan kamplarda uzun bir süre beklemişler, buralardan da Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerine yani asıl iskân bölgelerine sevk edilmişlerdir. Ayrıca Kars veya Batum sınırından, kara yoluyla da gelenler olmuştur (Şahin, 2016: 2791). Karadeniz Trabzon limanı bu göç esnasında Çerkesler için en önemli liman konumuna gelmiştir. Sadece Trabzon limanı değil diğer kıyılarda hemen hemen bu göç hareketine katkıda bulunmuştur. Bunların başında İstanbul, Batum, Varna limanları gelmektedir. Kara yolunu kullanan göçmenler olsa da daha çok deniz yolu kullanılmıştır. Bunun sebebi tek seferde hem çok fazla kişinin karşı kıyaya geçebilmesi hem de fiziki zorluğun yaşanmamasıdır.

Özellikle Kasım 1863 tarihinden itibaren Trabzon başta olmak üzere Osmanlı kıyılarına akın eden göçmenlerin bir kısmı Samsun, Sinop, Varna istikametine sevk edilmelerine rağmen, özellikle Trabzon yöresindeki göçmen sayısı giderek artmış ve Aralık ayında yaklaşık beş bin kadar göçmen burada birikmiştir. Oldukça kötü şartlar altında bulunan göçmenler arasında tifüs, çiçek gibi salgın hastalıklar hızla yayılırken, bu durum halkın sağlığını da tehdit eder bir hale gelmiştir. Kış şartlarında, yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaç maddelerinden yoksun, salgın hastalıklarla mücadele eden göçmenler arasında ölüm oranı oldukça yüksek olmasına rağmen, bölgedeki göçmenlerin sayısı hızla artmaya devam etmiştir (Yılmaz, 2014: 139-141). Kış şartlarında Ruslar tarafından göçe zorlanan bu millet çaresizlik içinde kendi ülkelerini terk ederek başka şehirlere gitmeye başlamışlardır. Kışın zor şartları yolculuk esnasında açlık sefalet ve benzeri nedenlerle çok sayıda kayıp verilmiş birçok Çerkes ailesi bu esnada ölmüştür. Soğuk mevsimde göçe zorlanan bu halk Ruslar tarafından bilerek ve göz göre göre ölüme sürüklenmişlerdir. Çoğu Çerkes bu sürgünde açlıktan, yokluktan ve soğuktan yaşamını yitirmiştir.

Anayurdundan sürgün edilen Çerkeslerin sayısı konusunda kesin bir sayı vermek, resmî ve gayri-resmî tahminler arasındaki farklılıklar, tahminlerin farklı dönemleri kapsamaması ve göçmenlerin etnik kökenlerine ilişkin belirsizlikler nedeniyle zordur. Tahmin edilen sayılarda farklılık olmasına karşın, tüm gözlemciler ve araştırmacılar sürgünün çok büyük ölçekte gerçekleştiği konusunda aynı görüşü paylaşmaktadır. Osmanlı topraklarına sürgün edilen Çerkeslerin sayısının 500,000 ile 2,000,000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Güvenilir arşiv kaynaklarına dayanan çalışmalara göre bu sayı 1.5 milyon kişi olarak hesaplanmıştır. Ancak bu nüfusun yaklaşık üçte biri yollarda ve yerleştirildikleri bölgelerde, hastalık, açlık ve kötü yaşam koşulları nedenleri ile yok olmuştur (Nart, 2014: 12). Çerkeslerin tarihi belgeleri Ruslar tarafından yakılıp yıkılmıştır. Bu nedenle kaç bin kişinin yerlerinden edildiği, öldüğü veya çeşitli nedenlerle kaybolduğu bilinmemektedir. Osmanlı devletine sürgün edilen Çerkesler, Osmanlı tarafından ilk önceleri bir plan dâhilin de olmasa da daha sonraları planlı bir şekilde yerleşimleri yapılmıştır.

Genel olarak geçici yerleşme merkezleri içerisinde İstanbul önemli bir yer tutmakla birlikte; Edirne, İzmir, Çanakkale, Mersin, Samsun, Trabzon, Sinop gibi bölgeler de göçmenlerin geçici olarak yerleştikleri başlıca merkezler arasında yer almaktadır. Geçici yerleşme merkezlerinde toplanan göçmenler, sırasıyla İstanbul'a en yakın bölgelerdeki boş topraklara, daha sonra Anadolu'ya veya Suriye'ye, Rumeli'de ise tehlikelerden uzak bölgelere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bursa, Kütahya, Eskişehir, Ankara, Adapazarı, Çankırı, Erzurum, Çorum, Sivas, Adana, Hatay, Diyarbakır... gibi şehirler,

göçmenler için önemli yerleşim alanları arasında yer almaktadır (Saydam, 1997: 120). Osmanlı var olduğu dönemlerde toprakların köylüye dağıtılması ve buraların işlenerek tarım arazisi haline getirilmesi çabasında bulunmuştur. Sürgün edilen Çerkesler Osmanlı döneminde ilk olarak geçici merkezlere konulmuşsa da daha sonra Anadolu'ya, Rumeli'ye, Suriye bölgesindeki Türk topraklarına yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bölgelerde Çerkeslere yeni topraklar verilmiş ve bu toprakları işleme ve geçim kaynaklarını sağlama noktasında yardımcı olunmaya çalışılmıştır.

Mersin Limanı'ndan Çukurova Bölgesine gelen Çerkesler iklim koşullarına uyum sağlayamayacaklarını anlamış, sıcak iklim ve sıtma sebebiyle ağır kayıplar vermiş, bu sebeple de alışık oldukları iklim koşullarına uygun bölgelere göç etmişlerdir. Kara yoluyla gelen Çerkesler ise ilk önce İç Anadolu' da ikamet etmiş, daha sonra ise şimdiki yerleşim bölgelerine gelmişlerdir. Çerkeslerin günümüzdeki yerleşim yerleri birçoğunun ikinci yerleşim bölgesi olmasına rağmen, bazı köyler Kafkasya'dan gelip ilk olarak bu bölgelere yerleşen Çerkeslerden oluşmaktadır. Örneğin Büyük Sürgün zamanı Koçağzılılar, 1865'te Akifiyeliler, 1867'de Temurağa ve Yantepeliler, 1868'de Korkmaz ve Soğucaklılar, 1886'da İğdebel ve Polatpınarlılar, 1870'de Yazıköylüler, 1871'de Deveboynulular, 1873'te Fındıklılar ve 1890'da da Saraycıklılar buldukları köylere Kafkasya'dan gelip yerleşmişlerdir. Kuzey Kafkasya kökenli birey ve aileler, genel nüfus yoğunluğu olarak Adapazarı, Düzce, Balıkesir, Samsun, Çorum, Sinop, Tokat, Sivas, Yozgat, Eskişehir, Kayseri, Adana, Kahramanmaraş, Hatay olmak üzere Türkiye'nin 43 ili, 143 ilçesi ve bunlara bağlı 893 köy-kasabasında varlıklarını sürdürmektedirler (Demirbuğa, 2010: 15). Kışı soğuk, yazı ılıman geçen bir iklim bölgesinden gelen Çerkesler Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelere uyum sağlama çabası içerisinde olmuşlardır. Bu nedenle geçici yerleşim yerlerinin yanında yeni yerlerde uyum sorunu yaşayarak kayıplar vermişlerdir. Göç ettirilen yerlerde Çerkesler kendi köylerini kurmuş ve bu bölgelerde yaşamaya çalışmışlardır. Osmanlı Kafkaslardan göç eden Çerkesleri kendi dengelerini gözeterek dağılımlarını sağlamaya çalışmıştır.

Osmanlı, Çerkesleri Anadolu'da iskân ederken müslim-gayrimüslim nüfus dengesini de gözeterek Anadolu'yu kuzeyden güneye ikiye bölen Sinop, Samsun, Amasya, Çorum, Yozgat, Sivas, Kayseri, Maraş, Adana ve Hatay'a kadar uzanan bir hat üzerine konuşturmuştur. Çünkü bu hattın doğusunda ve kuzeyinde Rumlar, onun güneyinde de Ermeniler yerleşik durumdaydılar. Böylelikle 1800'lü yıllardan beri Osmanlılarla sorun yaşayan Ermeni ve Rum halklarının batı sınırları boyunca Çerkeslerden oluşmuş bir tampon şerit bölge sağlanmış oldu (Yel; Gündüz, 2008: 961). Osmanlı uyguladığı bu yerleşim düzeni ile kendi sınır ve bölge güvenliğini de sağlamaya çalışmıştır.

Anadolu topraklarına yerleşmek zorunda kalan Çerkeslerin kimliği de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminden Sovyetler Birliği'nin yıkılma dönemine ve sonrasına kadar çeşitli dönüşümler geçirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'lerdeki kurulma süreci Türk-Müslüman kimliğine dayanan bir ulus inşa etme sürecidir. Ulus-devlet kurma sürecinde uygulanan uluslaşma politikaları dil ve din birliği ekseninde kültürel homojenliğe dayanmış, bu politikalardan Çerkesler de etkilenmiştir. Bunun en önemli nedeni, Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes komutanların etkin rol oynamalarına karşın Osmanlı hanedanı yanlısı olan Çerkes isyancıların Ankara'da kurulan yeni meclis ve cumhuriyet karşısında tehdit olarak algılanması ve genel olarak Çerkeslerin olumsuz bir bakışla karşılanmalarıdır (Aksoy, 2018: 38; Kaya, 2011: 100). Bu sebeplerden dolayı Cumhuriyetin kuruluş döneminde yürütülen uluslaşma politikaları ile Çerkesler etnik kimliklerini arka plana atmış, ulusal kültüre asimile olmayı tercih etmişlerdir.

2. Çerkes Kolları

Kafkasya, bir sebze ve meyve kabına benzetilebilir. Bu kapta değişik ve farklı renkte unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurların her biri yüzyıllarda kendine has olan özelliklerini korumuştur. Söz konusu bu durum vatanlarından koparıldıklarından sonra zorda olsa devam ettirilmeye çalışılmıştır. Kafkaslarda birçok devlet kurulup yıkılmış olsa da oranın asıl sahipleri bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Her etnik grupta olabileceği gibi Çerkeslerde de farklı halk grupları olabilmektedir. Bu etnik gruplar kendi aralarında farklılık gösterebileceği gibi genellikle bütünü birer parçası gibidirler. Yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda kendi kültürleri yaşatmak isteyen Çerkesler de çeşitli halk gruplarından oluşmaktadır (Ayaz, 2015: 65). Sözü edilen bu Kafkas kavimleri ya da etnik unsurları üç grupta toplanabilir:

1. grup; Çerkesler (Abhazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khagaklar, Baskheğler, Şapsıgler, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoılar, Abzehler, Besleneiler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-kumuklar), Lczgiler, Agular, Çakurlar.

2. grup; Türkler (Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Türkmenler).

3. grup; Hint-Avrupa kavimleri (Ariler); Osetler, Ermeniler, Farslar, Tatlar, Taalişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.

Bu kavimlerin hepsinin, tarihi İpek Yolu'nda tespih taneleri gibi sıralanıp birbirlerine eklemlendikleri görülmektedir. Kafkasya, aynı zamanda bir kavimler kapısıdır. Bu kapının önünde pek çok savaş çıkmış, barış antlaşması

yapılmıştır (Kalaycı, 2015: 74-75). Söz konusu gruplardan birincisi olan Çerkesler “Adıgeler” Kuzey Kafkasyada yani tarihi Çerkesya’da (Çerkezistan), bugün ise Rusya’ya bağlı Adıgey, Karaçay-Çerkes ve Kabarday-Balkar cumhuriyetleri ile Krasnodar Krayı ve Stavropol Krayı’nda Kuzeybatı Kafkas dillerinin “*Adıge-Abhaz*” grubundan Çerkesçeyi konuşan yerliler ile Çerkes Sürgünü’nde Çarlık Rusyası döneminde Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğ topraklarına sürülen ve bugün Türkiye, Ürdün, Suriye ve Filistin gibi ülkelerde yaşayan Kuzey Kafkas halkıdır. Batı Çerkesleri ve Doğu Çerkesleri olmak üzere iki ana kola ayrılan Çerkesler bir düzine ana boydan oluşurlar. Abaza ve Abhazlarla akrabadırlar (Ana Britannica, 1987: 379-380).

Milattan önce beşinci yüzyılda Azak Denizi kıyılarında şehir devletleri kurmuş olan Meot’lar, ilk Proto-Kafkaslılar olarak kabul edilmektedir. Ünlü tarihçi Herodot’un söylediğine göre “*Suchailor*”, yani “*Zugiler*” Çerkeslerin ataları olduğu söylenmektedir (Özbek, 1997: 25). Kuzey Kafkasya’nın yerli halkları aynı kökenden gelmektedir. Bütün bu yerli Kafkas halklarının kendi dillerine göre birer adları vardır. Çok sayıda farklı dillerin bulunmasına rağmen, hemen hemen aynı kültürü paylaşan, köklü ve kendine özgü, ortak bir kültüre sahip olan Kuzey Kafkasya bölgesinin yerli halkı için, Ortadoğu ve bazı Avrupa ülkeleri tarafından ortak ad olarak “*Çerkes*” kelimesi kullanılırken, Ruslar da “*Gortsii*” veya “*Tavlintsii*” adını kullanmışlardır (Öner, 2014: 39-40; Şahin, 2016: 2784). Çerkesleri oluşturan ana boylar şöyle verilmektedir:

Adıge (Abzakh, Şapsığ, Bjediğu, Hatıkuay, Çemguy, Kabartay, Beslency, Hakuçu, Natıkhuc, Mamkhuğa, Mekhoş, Jan)

Apsıwa, Aşıwa, Aşkharowa (Abkhaz, Abazin)

Vaynakh, Nokhçi (Çççen, İnguş, Bats)

Wubıkh (Pekh)

İron, Digor (Asetin)

Dargi, Lezgi, Lak, Dido, Avar vd. (Dağıstan) (Berzeg, 1996: 17; Berzeg, 2006: 29).

Bir kökten gelen bu halkların dillerinde büyük farklılıklar ortaya çıkmış olmasına karşın, çok az farklılıkla aynı kültürü taşırlar. Çerkes boyları dil temelinde iki ana gruba ayrılırlar ve her iki grup da kendilerini “*Adıge*” olarak tanımlar. Söz konusu iki grup şunlardır:

2.1. Batı Çerkesleri (Adıgeyliler ve Şapsığlar)

Abazalar: Abazalar, çoğunluğu Karaçay-Çerkesya, Adıgey ve Abhazy'a da yaşayan Kuzey Kafkas halkıdır. Abazinler olarak da bilinirler.

Abzehler: Bu kavim Kafkas sıradağlarının kuzey yamacında Şhaguşe (Belaya), Laba, Pşış, Psekupse, Vuanobat (Vonabat), Sup (Shapsugh kavmiyle sınırı oluşturur) derelerinin aktığı vadilerde oturmaktadır. Vadilerin ve buradan geçen derelerin adları aynıdır. Bu dereler Kuban'a (Pşış) dökülür. Diasporadaki en büyük nüfusa sahip olan Çerkes boyudur. Kafkasya'da ise Abzeh ağız konuşan tek köy Adıgey Cumhuriyeti'nde bulunan Hakurine Hable'dir (Papşu, 2003: 35; http://www.circassiancenter.com/ccturkiye/arastirma/0027_adige_ve_abhaz_kavimlerinin_yerlesim_alanlari.htm).

Şapsığlar: Diasporada Şapsığların sayısı da Abzehlere yakındır. Hemen hemen aynı bölgelerde, birçok köyde de karışık olarak yaşamaktadırlar. Şapsığların tarihi topraklarının büyük bölümü bugünkü Adıgey Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalmıştır. Adıgey'deki küçük bir grup dışında Şapsığlar bugün Krasnodar Krayı'nın Tuapse ve Lazarevsk ilçelerine bağlı köylerde yaşıyorlar (yaklaşık 10 bin). 1924-1945 yıllarında feshedilene kadar Şapsığ Ulusal Rayonu döneminde Şapsığcanın gelişimi için adımlar atılsa da, Adıgey Cumhuriyeti'nin dışında kaldıklarından günümüzde anadillerinde eğitim ve yayın hakkından yararlanamamaktadırlar.

Şapsığ Kolları;

- Kuzey Şapsığları, Büyük Şapsığlar, Kuban Şapsığları.
- Güney Şapsığları, Küçük Şapsığlar, Kıyı Şapsığları, Karadeniz Şapsığları.
- Çemguy-Şapsığlar, Pscuşko Şapsığları.
- Hakuçlar.

Bjeduğlar: Çerçeney ve Hamışey boylarının ortak adıdır. Birincisi Kuban'ın sağ tarafında Pşuş ve Psekups dereleri arasında, ikincisi ise Psekups'tan Shapsughların sınırına kadar olan topraklarda yaşar. Nüfusları Kafkasya'da fazla, diasporada azdır.

Çemguylar: Kafkasya haritalarında Temirgoy olarak gösterilir. Bu kavim Kuban, Laba ve Şhaguşe nehirleri arasındaki topraklarda yaşar. Nüfusları Kafkasya'da fazla iken diasporadaki en küçük Çerkes topluluğudur (Papşu, 2003: 35).

Natuhaylar: Dillerinin soyu tükenmiştir. Sayıları 1864 sürgününden önce 240 bin olan Natuhaylar Anapa dolayında yaşıyorlardı. Sürgünden sonra Natuhaylar'dan Anapa yakınındaki Hatramtuk köyü kalmıştır. 1864 yılı sonrasında kurulan Hatramtuk köyü 1924 yılında yerinden kaldırılarak, Adigey'in Tahtamukay rayonuna taşınmış ve şimdiki küçük Natuhay köyünü oluşturmuştur. Bu kavim dağlarda ve Anapa Kalesi çevresindeki ovalarda yaşar. Shapsughların sınırından başlayarak şu dereler, vadilerden Kuban yönüne doğru akarak ya bataklıklarda kaybolur. Kuban'a ve bu nehrin kendi ağzında oluşturduğu limanlara dökülür.

Hatukaylar: Şhaguşe ve Pşiş nehirleri arasında yaşayan kavimdir. Kafkasya'da kalmadığı için Çerkes diyalektolojisinde adları geçmez ve birkaç köy dışında Kayseri-Pınarbaşı'nda yaşarlar (18 köy).

Mamheğler: Diğer topluluklara karışmışlardır.

Jan: Bir zamanlar kudretli ve güçlü olan bir kavimdir. Zayıf kalıntıları şimdi Bjedughların 70 verst aşağıda, Kuban'ın iki kolunun oluşturduğu ve Çerkeslerin Detlyasv, Karadeniz Kazaklarının ise Karakuban adası dedikleri bir adada yerleşmiştir. Bu kavimden birkaç aile de Adekumda Natuhajların arasında yaşıyor.

Mahoşlar: Yaşadıkları toprak Çehurac, Belogiak ve Şede çaylarıyla sulanır. Diğer topluluklara karışmışlardır (Paşu, 2003: 35; KK1, KK6, KK27, KK28, KK29; http://www.circassiancenter.com/ccturkiye/arastirma/0027_adige_ve_abhaz_kavimlerinin_yerlesim_alanlari.htm).

2.2. Doğu Çerkesleri (Çerkesler ve Kabardeyler)

Besleneyler: Bu kavim Ferz, Gegene (Büyük Tegen), Gegeneziy (Küçük Tegen) ve Voarp derelerinin sularıyla sulanan Kuban havzasındaki topraklarda yaşarlar. Türkiye'de ve Rusya Federasyonunda Karaçay-Çerkesya'daki iki köy ile Krasnodar Krayındaki iki köyde yaşarlar.

Kabardeyler (Ruşçada Kabardin) : En önemli ve büyük Adige kavimlerinden biridir. Büyük ve Küçük Kabarda olmak üzere ikiye ayrılır. Büyük Kabarda, Malka ve Terek dereleri arasında bulunur ve güneyde Osetlerle komşudur. Dört prens soyu arasında paylaşılmıştır. Cinbot, Mesost, Hatohşok ve Kaytok. Küçük Kabarda dağ eteklerine ve Sunja kıyılarına dek Terekin sağ kıyısını kaplar. İki prens soyu tarafından yönetilmektedir; Tatlostan ve Giloshan. Türkiye'deki Çerkesler içinde dillerini en iyi koruyan grup olup en yoğun yaşadığı bölge, esas olarak Kayseri ve Sivas'a bağlı köylerin bulunduğu Uzunyayla ile Maraş-Göksun ilçesidir (Paşu, 2003: 36; KK1, KK2, KK6, KK27).

Kuzey Kafkasya'da kümelenmiş ve komşulaşmış Çerkeslerin dışında; Karaçay, Kabarbey, Çeçenya, Dağıstan vd. de bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya, dokuz cumhuriyetin oluşturduğu bir bölgedir.

Şekil 2: Kuzey Kafkasya Bölgesindeki Cumhuriyetler

2.3. Sürgüne Maruz Bırakılıp Türkiye'ye Gelen Çerkes Kolları

Çerkesleri bir an önce ülkeden atmak isteyen bu halkları yok etmek istercesine kıyılara sürüp buralarda perişanlığa ve ölüme terk eden Rusya, göçmenlerin taşınması için bir yandan Rus savaş ve ticaret gemilerini devreye sokarken, diğer yandan da normalde yasak olmasına rağmen göçmen taşımak isteyen kayık ve sandallara da açık pasaportlar vermiştir (Şahin, 2016: 2790; KK1, KK6, KK27, KK30). Özellikle eski ve dayanıksız kayıklarla yapılan yolculuklarda, kapasitenin çok üzerinde göçmen bindirilen kayıkların en ufak bir fırtınada batması, günlerce denizde kalan göçmenlerin yiyecek, su sıkıntıları ile beraber açlık, susuzluk ve hastalıklar neticesinde büyük tehlikeler ve kayıplar yaşanmıştır (Saydam, 1997: 88-89; KK12, KK13).

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Karadeniz yoluyla gelen göçmenler, İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Rize, Köstence ve Varna limanlarından karaya çıkarak, bu liman kentlerinin yakınlarında kurulan kamplarda uzun bir süre beklemişler, buralardan da Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerine yani asıl iskân bölgelerine sevk edilmişlerdir. Ayrıca Kars veya Batum sınırından, kara yoluyla da gelenler olmuştur. Bu esnada çeşitli sıkıntılar yaşayan ve açlık, soğuk, hastalık gibi nedenlerle büyük kayıplar

veren göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılarla ilgili olarak, dönemin Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens'in, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda anlatılanlar, yaşananların daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça dikkat çekicidir (Şahin, 2016: 2791). Rapora göre:

“Çerkes göçmenlerinin bu kentte yığılmaları ciddi bir sorun haline gelmiş bulunmaktadır. Bu nedenle durumun İstanbul hükümetinin dikkatlerine ivedilikle sunulması gerekir. Son üç gün içinde kente yeni yeni kafileler gelmiş ve bugüne kadar yaklaşık 3.000 kişi limana çıkmış bulunmaktadır. 40.000'den fazlası da ülkelerini terk etmeye hazırlanmaktadır. Buraya ulaşabilenlerin yüzlercesi, daha önce çektikleri sefalet ve açlığa ek olarak şu anda hastalıklarla boğuşmaktadır. Trabzon valisi Emin Paşa, bu bahtsız insanların durumunu hafifletmek için elinden geleni yapmakta, ancak elindeki olanaklar son derece sınırlıdır. Bu arada hastalık gerek Çerkes göçmenler gerek yerli halk arasında korkutucu biçimde yayılmaktadır. Tifüsten ölenlerin sayısı artmıştır. Panik büyük ve yaygındır. Herkes kenti terk etme hazırlığı içindedir. Kendilerine bel bağlanan üç Avrupalı doktordan Fransız olanı bugün Tifüsten ölmüştür. Karantina idaresine bağlı İngiliz doktoru ise resmî işleri başından aşkın olduğu için hastalara bakamamaktadır. Görevleri gereği göçmenlerle ilişki kurmak durumunda bulunan Paşanın memurlarından birçoğu hastalığa yakalanmış ve bir kaçı da ölmüştür. Bab-ı Ali geçenlerde göçmenler için bir miktar eski asker elbisesi ve ilaç göndermiştir. Eski elbiseler dağıtılmış, ancak ilaçların işe yaramaz durumda olduğu anlaşılmıştır. Ölümlerin dikkatsizce gömülmesi ve yarattığı tehlikeler yüzünden mezarlığa yakın yerler bomboş kalmıştır. Bütün aileler evlerini terk etmektedir. Birkaç gün önce şehrin çeşmelerini besleyen ana su kanallarının birinde bir Çerkes cesedi bulunmuştur. Sokak ve meydanlar sefalet ve pislik içindedir. Erzak kıtlığı başlamıştır. Yakıt yok denecek kadar azdır. Bütün bunlar sefaleti arttırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktadır. Şayet yukarıda sayılan sakıncaları ortadan kaldıracak bazı önlemler süratle alınmazsa-ki baharın bastırmasından korkulmaktadır- kamu sağlığı büyük ölçüde tehlikeye girecektir. Elde edilen bilgilere göre Aralık ayından Şubata kadar ölenlerin sayısı 3500'ü bulmuştur. Bunlardan 3.000'i Çerkes, 470'i Türk, 36'sı Yunan, 17'si Ermeni, 9'u Katolik ve 6'sı da Avrupalıdır.” (Çiçek, 2009: 64-65).

Yaşanılan büyük kıyım sonrasında Osmanlı topraklarına ulaşan Çerkesler iskâna tabi tutulmuşlardır. Çerkeslerin iskânında; Osmanlı Devleti'nin askeri gücünü arttırmak istemesi, tarıma uygun olmayan bataklık arazilerin kullanılabilir hale getirilerek, tarımla uğraşan işgücünün artırılmak istenmesi, devlet otoritesinin zayıf olduğu iç bölgelerde ve sınırlarda göçmenlerin

tampon ya da jandarma olarak kullanılmak istenmesi, Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerde Müslüman nüfusun artırılmasında, askeri ve ticari yolları ile demiryollarının yapımında iş gücü olarak göçmen nüfustan yararlanma düşüncesi gibi faktörlerin de etkili olduğu ileri sürülmektedir (Berzeg, 2006: 71-72). Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin, ülkeye gelen göçmenleri iskân politikasında, sınırların güvenliği, nüfusun artırılması, etnik dengenin sağlanması, stratejik hedefler ve toprağın işlenebilir hale getirilmesi gibi faktörler önemli rol oynamıştır. Göçmenlerin nerelere iskân edileceği, en kısa sürede nasıl üretici hale getirilecekleri, ekonomik zorlukların nasıl aşılacağı, yeni yerleşim yerlerinin ne şekilde açılacağı gibi konular, çözüm bulunması gereken acil sorunlar olmuştur (Bilecen, 2005: 78; KK1, KK6, KK11, KK12, KK24, KK27). Göçmenlerin biran önce iskân edilerek üretici duruma getirilmeleri, en acil ve önemli mesele olmuştur (Yılmaz, 1999: 592; KK27, KK30).

Çerkeslerin genel olarak yerleştirildikleri iskân bölgeleri iki ana hat üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

1. Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Kayseri, Kahramanmaraş çizgisini izleyen ilk yerleşim bölgesi, Hatay'da Türkiye Cumhuriyeti topraklarından çıkarak, bugünkü Suriye ve Ürdün topraklarında devam etmektedir. Bu hattın çevresindeki Muş, Kars, Adana vb. illerde de Kafkas kökenli yerleşim yerleri bulunmaktadır.
2. Güney Marmara yöresindeki Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Eskişehir, Bilecik, Kocaeli, Düzce illeri boyunca uzanmaktadır. Ayrıca, Kütahya, Afyon, Konya, Aydın vb. illerde de Kafkas göçmen köylerine rastlanmaktadır (Aslan, 2006: 21-22; KK1, KK6, KK14, KK15, KK37).

Sürgün sonucu Türkiye'ye gelen Çerkes boyları şunlardır: Abazalar, Abzehler (Diasporadaki en büyük nüfusa sahiptir.), Şapsığlar, Hatukaylar (Kayseri/Pınarbaşı), Kabardey (Çerkes dilini en iyi koruyan boydur. Kayseri, Sivas ve Maraş'ta yaşamaktadırlar.). Söz konusu kollardan Hatay'da yaşayan Çerkesler; merkez ilçeye bağlı "*Bedirge, Serinyol*" da "*Abzehler*", Reyhanlı ilçesine bağlı köylerde "*Hayran, Kavalcık*" ile "*Yeni Mahalle*"de "*Abzehler ve Şapsığlar*" yaşamaktadır.

2. Çerkes Kültürü

“Ukalaya haddini bildirmezsən, seni dilsiz sanır.

Ekerken söylemediğini, toplarken söyleyemezsin.”

(Bzacem zemiğaş'ejme, bzequ vi'ep zeğeş'ueştir.

Pş'e zıkhuçe vım'orer, vıvıgoyızıkhuçe p'oşuştep.)

Çerkes Atasözü.

2.1. Kültür- Kimlik ve Hafıza Bağlamında Çerkes Kültürü

Geçmişten günümüze kadar toplumlar kendi aralarında etkileşim ve değişim içerisinde bulunmuşlardır. Kültür toplumların oluşturduğu maddi ve manevi değerler bütünüdür kapsayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram etrafında insanların yaptığı her türlü davranış ve benzeri olgu kültürün bir parçasıdır. Tarihsel anlamda bakıldığında kültür kelimesinin kökeni Latince; *“Toprağı ekip biçme, verimli hale getirme.”* anlamına gelen *“cultura”* olup Fransızca da *“culture”* şeklinde kullanılmaktadır. Kültür Türkçede, önce *“hars”* sonra *“ekin”* kelimeleriyle karşılık bulur. Kültür insan yapısıdır ve insanın yaptığı her şey kültürün bir parçasıdır. Diğer bir deyişle toplumun maddi ve manevi değerleriyle bu değerleri yaratmada kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların tümüdür (Babacan, 2008: 23). Kültür kavramı antropolojideki teknik anlamıyla İngilizcede ilk kez 1865 yılında E.B.Taylor tarafından kullanılmış, sistematik olarak tanımlanmış ve yine Taylor tarafından temel bir kavram haline getirilmiştir. Taylor'a göre, *“kültür; toplumun üyesi olarak,*

insanın öğrendiği, edindiği bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür” (Güvenç, 1996: 273). Taylor’un tanımında kültürün bir değer ve üst kuşaklardan devralınan bir miras olduğu vurgulanmaktadır.

Ülkemizde kültür kavramını sistemli bir şekilde ilk inceleyen Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp’e göre kültür, bir toplumun bütün bireylerini birbirine bağlayan ve aralarında iletişim meydana getiren kurumlara denilmektedir. Kültürün millî, medeniyetin milletler arası olduğunu ifade eden Gökalp, kültürü; “*Yalnız bir milletin dinî, ahlaki, hukuki, akli, estetik, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenkli bir bütünüdür.*” şeklinde açıklamaktadır (Gökalp, 1994: 25). Bir milletin asırlardır devam ettirdiği ve artık kendi ile müsemma olmuş bütün olgularına kültür denmektedir.

Kültür, başta sosyoloji olmak üzere edebiyat, tarih, coğrafya, antropoloji gibi birçok bilim tarafından en çok tartışılan kavramlardan biri olmuştur. Kültür toplumun veya toplumu oluşturan bireylerin genel bir ifadeyle yaşama biçimidir. İnsanlar hayatlarındaki her evreyi evliliklerini, ölümü, doğumu, aile yaşamlarını, dinî etkinliklerini kültürle ifade edilebilmektedir. Kültür kendimizi ifade etme biçimimizdir. Duygu ve düşüncelerimizi kültür yoluyla açığa vurur ve yine kültür yoluyla ifade ederiz. Bir toplumu anlayabilmek demek o toplumun içine girerek kültürünü tanımak demektir. Kültür insanın anlam dünyasını oluşturur, belirler, geliştirir (Alver; Doğan, 2007: 139). Kültür maddi manevi bir toplumun sahip olduğu her şeyi kapsamaktadır. İnsanoğlu daima kültürle içli dışlı olmuştur. Kültür, insanların sosyal yaşamlarında iletişimlerini düzenleyerek hayatlarını yaşanabilir kılmaktadır. Toplumsallık ilişkilerinin karşılıklı ve birbirlerini var eden bir yapıda olması dolayısıyla kültürün varlığının temel şartlarından birisi o kültürü yaşayan ve yaşatan insanların var olmasıdır. İnsanlar yapıp etmelerinde anlama ve yorumlamalarında kültürün yüklediği anlam kodlarıyla hareket eder (Akın, 2007: 92). Farklı bir pencereden bakılacak olunursa kültür dendiğinde akla, gelenekler gelir. Çünkü sürekliliği gelenek ve görenekler sağlar; toplumsaldır, insanlarca yaratılır ve paylaşılır. Kültür, ideal ya da idealleştirilmiş kurallar sistemidir; ideal olması gerektir, fakat her olan, ideal değildir. Kişiler aynı kültürün üyeleri oldukları hâlde ideale uygun hareket etmezler, o hâlde bütün davranışlar kültürel ya da ideal değildir (Güvenç, 1996: 101-102). Bir grubun aynı kültürel ortamda büyümesi aynı davranışları sergileyeceği veya toplum normlarına göre hareket edecekleri anlamına gelmemektedir. Batı literatüründe antropologlar kültür yerine “*sosyal yapı*” kavramını kullanmaktadırlar. Sosyal yapı, birey ve toplumsal grupların karşılıklı ilişkilerinin gerçekleştiği toplumsal sistemleri ve örgütsel yapıları içerir (Erkal, 1993: 217).

Yaşam ne sadece somut, ne de sadece soyuttur; aksine aynı anda hem somut, hem de soyuttur. Bu nedenle uygarlık kavramını aralarında yakınlık bulunan veya ortak bir kaynaktan gelen millî kültürler bütününe belirtmek için kullanmak mümkündür. Başka bir ifade ile kültür kavramı belli bir topluma aittir; medeniyet ise zaman ve mekân itibariyle daha geniş ve daha kucaklayıcı bütünlük için kullanılmaktadır (Meriç, 1986: 43). Her kültür, işlevlerine göre farklı özelliklere sahiptir. Joseph H. Fichter, kültürün kendisini oluşturan bütün kurumların işlevlerinin ötesinde, farklı bir işleve sahip olduğunu ifade etmektedir. Fichter'e göre kültürün dört özelliği vardır:

1. Kültür toplumları birbirinden ayırmaya yarayan işaret ve sembollerdir,
2. Kültür içinde bulunan toplumun değerlerini içermenin yanında onları yorumlar,
3. Kültür, toplumsal dayanışmanın unsurlarını oluşturur,
4. Kültür, bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesine egemen olan unsurlardan oluşur (Fichter, 2002: 45).

Bozkurt Güvenç'te kültürün dört temel özelliğinin bulunduğunu söylemektedir:

1. Kültür, bir toplumun *uygarlık birikimidir*,
2. Kültür, belli bir *toplumun var oluşudur* yani kendisidir,
3. Kültür, paylaşılmış *sosyal süreçlerin bileşkesidir*,
4. Kültür, *insanı ve toplumu açıklayan* bir özellik gösterir (Güvenç, 1996: 95)

Kültürün belli başlı özellikleri olmasının yanı sıra kültür çeşitleri de mevcuttur. Bunlar; “*Bireysel Kültür ve Toplumsal Kültür, Genel Kültür, Alt Kültür, Maddi Kültür ve Manevi Kültür, Ulusal ve Evrensel Kültür, Karşı Kültür, Organizasyon Kültürü*”dür (Eroğlu, 1993: 123).

Her grup ve topluluk kendi kültürlerine sahiptir. Kültür ile toplum karşılıklı etkileşim içindedir yani hiçbir toplum kültür olmadan var olamaz, varlığını devam ettiremez aynı şekilde kültüründe toplum olmadan var olabilmesi mümkün değildir. Kültür o topluma belli bir kimlik giydirir ve onu başka toplumlardan ayırır. Kültür kimliklerin belirlenmesinde önemli bir etkidir. Kimlik, içinde yaşanılan kültürel ortama göre şekillenmektedir. Kimliğin temel unsurlarından olan kültür, kişinin kendini nasıl tanımlayacağını belirler (Alver, 2007: 137). Kültür konusunda olduğu gibi kimlik konusunda da birçok tanım yapılmıştır. Paul Mussen'e göre kimlik; “*Bireyin kendi kendisi, davranışları, ihtiyaçları, motivasyon ve ilgileri*

belirli ölçüde tutarlılık gösteren, kendi kendine sadık, diğerlerinden ayrı ve farklı bir varlık gibi algılanmasını içeren bilişsel ve duygusal nitelikte bileşik bir zihinsel yapıdır.” (Bilgin, 1996: 182). En yalın tanımıyla kimlik; “*Kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların, kimsiniz, kimlerdensiniz? sorusuna verdikleri yanıt ya da yanıtlardır.*” (Güvenç, 1996: 3). Ben kimim? sorusunun dayanağı olan “*ben*”in tanınması ve tanımlanması, kimliğin sosyal-psikolojik temeline işaret eder. Buna, kişinin varlığıyla ilgili tüm anlamları (değerleri) içine alan öznel bir duygu olarak kişisel kimlik denilebilir (Aydın, 2003: 470). Tek bir boyut olarak düşünilemeyen kimliğin boyutları ve kapsamları pek çok araştırmaya konu olmuştur. Söz konusu boyutlar:

1. Öznelik- nesnellik,
2. Bireysellik- toplumsallık,
3. Aynılık- değişme ikilemleri ile izah edilebilmektedir (Güleç, 1992: 14).

Kimlik, ihtiyaçlar hiyerarşisinde de kendini hissettiren gelişimsel bir özelliktir. Bireyin doğumundan itibaren her gelişim döneminde o dönemlere ait birtakım ihtiyaçları ortaya çıkar ve bu ihtiyaçları gidermeye yönelik güdülenmeler içerisine girer. Bu ihtiyaçlar ve güdüler ile ilgili belki de en ilginç teoriyi ünlü hümanist psikolog Abraham Maslow ortaya koymuştur. Maslow, insanın ihtiyaçlarını doğumundan itibaren bedensel, psiko-sosyal (güvenlik, sevgi, özgüven özsaygı, benlik) ve ruhsal, (bilişsel, estetik, din ve kendini gerçekleştirme) ihtiyaçlar olarak tasnif eder. İnsan, aşağıdan yukarı doğru ihtiyaçları tatmin edildikçe, hiyerarşide kendisinden bir yukarıda bulunan diğer ihtiyaca güdülenir (Kuşat, 2003: 53). İhtiyaçlar hiyerarşisinde kendi kimliğini bulmaya çalışan bireyler son evre olan kendini gerçekleştirme ile kişisel kimliklerini oluştururlar. Kişisel kimlik duygusunun bireye kazandırdıklarını Nuri Bilgin şöyle sıralamaktadır:

1. Kimlik duygusu zamansal bir boyut içerir. Bireyi geçmişi ile ilişkilendirir.
2. Kişisel kimlik bir birlik ve tutarlılık duygusu verir. Bireyi farklı zamanlarda aynı kişi olduğu bilinci içerisinde tutar.
3. Kişisel kimlik çok sayıda kimliği bütünleştirici rol oynar. Bireylerin sahip oldukları fiziksel, gramatikal, hukuksal, bölgesel, ulusal, etnik, sosyal ve kültürel kimlikleri birleştirir bunlar arasında ahenkli birliktelik sağlar.
4. Bireye özgürlüğünü, haklarını koruma duygusu kazandırır. Ben ve başkaları arasındaki ayrımı ortaya koyar.

5. Bireye orijinallik duygusu verir. Birey kendi özelliklerinin ve diğerlerinden farklı olan yanlarının farkına vardıkça kendi biricikliğinin önemini kavrar.
6. Kişisel kimliğinin farkına varanların verimliliği artar ve verimliliği artan kişinin daha güçlü bir kimlik duygusu geliştirmesine yardımcı olur.
7. Kişisel kimlik duygusunun bir değer olarak kişinin bilincine yerleşir, bu da en temel ihtiyaçlardan olan kişinin hem kendisinin gözünde hem de toplumun gözünde değerli olma duygusunun gelişmesine yardımcı olur (Bilgin, 1996: 199-200).

Kimlik bir milletin veya kişinin kim olduğunu, özelliklerini, niteliklerini onun kim olduğuna dair vasıfların hepsini kapsamaktadır. İnsan toplumsal bir varlık olarak kendini belli bir kimliğe göre tanımlar. Bu onun yaşamından edindiği deneyimlerin yanı sıra bulunduğu toplumun veya etnik yapının kültürüne göre de kimliğini şekillendirmektedir.

Kuzey Kafkasya'da M.Ö. 11-12. yüzyıllarda kurulmuş olan Kuban ve Kolkhide antik kültürünün yaratıcılarının torunları olan Çerkesler, yüzyıllarca yaşamlarını anavatanları Kuzey Kafkasya'da devam ettirmişlerdir. 1864 “*Büyük Çerkes Sürgünü*”nden sonra dünyanın dört bir köşesine dağılmalarına rağmen, kültürlerini, kimliklerini ve hafızalarını kendileriyle taşıyarak, varlıklarını buldukları topraklarda sürdürme mücadelesi içerisinde bulunmuşlardır. Bu köklü ve zengin kültüre halkının sıkı sıkıya sahip çıkmasındaki en büyük etmen, Çerkeslerin sosyal yaşamındaki kuralların çağdaşlığı ve ileri görüşlülüğüdür (KK46, KK47, KK76). Çerkes kültürü, cenazeden düğüne kadar birçok sosyal olgu içerisinde, insanlık davranışlarını üst düzeyde içeren ve topluma saygı duyan uygar bir kültüre sahiptir. (Demirbuğa, 2010: 11) Çerkesler katı sosyal kurallarla birbirlerine ve topluma bağlıdırlar. Bu katılıktan dolayı kültürlerine yüzyıllarca sahip çıkabilmişlerdir. Bunda sınıflı bir toplum olmalarının da etkisi vardır. Özellikle 13. ve 15. yüzyıl arasında feodalite, Çerkes toplumunda etkili olmuştur (KK1, KK6, KK27). Toplumun en üst tabakasını yönetici olan “*psi*”ler oluşturmaktadır. Pşiler mülkleri ve nüfuzlarıyla üstünlük sağlamış köle ve çiftçileri çalıştırarak yaşamışlardır (KK1, KK2, KK6, KK27, KK5, KK53). Pşiler hükümler altındaki topraklarda kendilerine bağlı profesyonel savaşçıların gücüne dayanarak halkı yönetmişlerdir. Toplumun en alt sınıfını savaşlarda veya baskınlarda ele geçirilen köleler “*psitl* ve *vument*”lar oluşturmuştur. Bu köleler alınıp satılabilir veya azat edilebilirlerdi (KK1, KK6, KK27, KK56, KK57). Savaşta veya baskında düşmanını ele geçiren onu köle yapma hakkına sahipti (KK1, KK2). Kuzeybatı Kafkasya'daki

köleler “*vuneut*”, Çerkes diyalektiyle “*munar*” (kapıcı) daha çok esirlerden oluşmuştur. Feodal düzenin baskısı sonucu 1700’lü yılların başlarında söz konusu topraklar üzerinde karşı isyan hareketleri olmuş olsa da sürgünden önce ve hatta sonra Çerkeslerin gerek kültürel gerek ekonomik ilişkilerinde sınıflı toplum yapısı kendini hissettirmiştir (Papşu, 2003: 21). Toplumdaki hiyerarşik düzen büyük sürgüne dek varlığını korumuştur.

Çerkes kültüründe hafif, basit söylemlere ve laubaliliğe yer yoktur. Bununla birlikte Çerkes yaşamı sıkıcı, çekilmez bir yaşam da değildir. Tam tersine, herkesin kendi haklarının ve onurunun korunacağından emin olduğu ortamlarda, güven içinde özgürce kendini ifade edebildiği, yeri geldiğinde gönülce eğlenebildiği, görevlerini yapmış olmaktan ve kendisine karşı da başkalarının görevlerini yerine getirmiş olmasından onur ve gurur duyabildiği, yaşamdan alabildiğine haz ve tad alabildiği bir ortamdır. Geleneksel Çerkes yaşamı; “*Layık olana layık olduğunu layık gör, haddi olmayanın sana layık olmadığını layık görmesine izin ve fırsat verme!*” ilkesine dayanmaktadır (Aslan vd., 2011: 23). Bunu tamamlayan bir başka ilke: “*Gücü yetmeyen için gücümün yettiğini (iyilik, yardım) yap gücüm yetiyor diye haddini aşma!*”dır (KK1, KK2, KK46, K94).

Geleneksel anlamda Çerkesler, toplumsal hafıza ve yaşamlarında kendileri ile barışık, özgüvenleri yüksek, gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı, hapishanesi olmayan yegâne milletlerdir. Çerkesya’daki Çerkeslerin tarihsel dönemlerinde demokrasilerde bile az rastlanır, tam katılımlı, çoğunluğun azınlığı değil, tüm toplumun üzerinde karar kıldığı meşru, chil ve üstün yetenekli liderlerin yönetimde söz sahibi olduğu, feodal yapıdan çok kast sistemine yaslanan bir toplumsal tabaka görülmüştür. Çerkesler, estetik ve zarafetin timsali nadir topluluklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Yüksel, 2011: 34; KK1, KK6, KK27, KK34, KK52).

2.1.1. Çerkeslerin Yazılı Olmayan Kanunu Khabze (Xabze)

Çerkes toplumu, “*Xabze*” (khabze) adı verilen kurallarla yönetilir. “*Xabze*”, etimolojik olarak; dışarının, alanın, çevrenin, aşağısının dili, şablonu, düzeni demektir (Aslan vd. 2011: 25). Çocuğun doğumundan itibaren büyüyüp yetişmesine, yaşlanıp ölmesine kadar, insan hayatını düzenleyen ve güzelleştiren çeşitli seramonyel kurallar vardır. Bunlar, modern sosyolojideki görgü kurallarından, gelenek ve göreneklere, örf, âdet ve töre kurallarından ahlak ve din kurallarına, hatta maddi yaptırımlarla perçinlenen hukuk kurallarına kadar bütün sosyal kuralları kapsarlar. *Xabze*, en basit görgü kuralından, gelenek ve göreneklere, örf ve âdetlerden ahlak ve din kurallarına, hatta yazılı olmayan yasa ve anayasa kuralına

kadar toplumu yöneten ve toplumun hafızasında yer alan bütün kuralları ifade eder (KK1, KK2, KK6, KK27, KK59). Öyle ki, geleneksel Çerkes toplumunda *Xabze* kurallarıyla düzenlenmemiş herhangi bir alan yoktur. *Xabze* kuralları, toplumun hemen bütün bireyleri tarafından bilinir (KK33, KK48, KK49, KK51, KK65). Çünkü bu kurallar, ya doğal toplumsal yaşam süreci içinde herkesin katkı ve katılımıyla oluşmuştur ya da aileler düzeyinde temsilcilerin katkısıyla toplumsal hafıza olarak oluşturulmuş, paylaşılarak, yaparak, yaşayarak öğretilmiş ve benimsetilmiş kurallardır (KK6, KK72, KK75, KK76, KK77). Çerkes toplumu, günümüz dünyasındaki İngiltere örneğine benzer biçimde, yazılı olmayan geleneksel hukuk kurallarıyla yönetilir. Çerkes yaşamında örf-âdet kurallar, hukuk kuralları iç içedir. *Xabze* kurallarının başlıca iki temel kaynağı vardır. Birincisi, toplum bireylerinin, geleneksel Çerkes anlayışı içinde, doğal olarak veya bilinçli bir zihinsel faaliyet süreci sonunda “*Şayet bu konu bir halk meclisi gündemüne gelmiş olsaydı acaba nasıl bir düzenleme yapılırdı?*” türünden bir soruya vereceği cevaba uygun davranmasıdır (KK12, KK13, KK24, KK58, KK67, KK76). Böylesi bir davranış, zaman içinde benzer durumlarda kalan başkaları tarafından da benimsenip uygulanarak *Xabze* kuralı haline gelebilir. *Xabze*’nin ikinci temel kaynağı ise “*xase*” adı verilen halk meclisinin kararlarıdır (Aslan vd. 2011: 25; KK1, KK6, KK24, KK27, KK32, KK53, KK54).

Çerkes kültürünün oluşumunda “*Xabze*” kurallarının büyük bir etkisi vardır. “*Xabze*”, bireyin diğer bireylerle ve toplumla ilişkisini düzenleyen tüm unsurları içerir; bu unsurlardan en önemlisi ise yazılı olmayan örf ve âdet hukukudur. *Xabze*, toplumsal yaşam içinde, Çerkes meclisi yerini tutan demokratik bir kurum olarak tüm halkın fikir birliğini temsil eden “*xase*” tarafından oybirliği ile ortaya çıkarılmaktadır (Kaya, 2011: 87). *Xabze* denilen geleneksel hukuk kuralları esas olarak “*xase*” adı verilen yasama meclisi tarafından oluşturulur (KK1, KK6). Uygulama toplumun tümü tarafından izlenir ve denetlenir. Geleneksel Çerkes toplumunda yaygın ve etkili bir sosyal denetim mekanizması vardır. *Xabze*’ye aykırı davranışlar, öncelikle yerel düzeyde çözülmeye çalışılır. Mümkün olduğu kadar hiyerarşik olarak üst düzeydeki toplum önderlerine “*thamadelere*” ulaştırılmamaya çalışılır. Çünkü olumsuzlukların yerinde çözülüp giderilmesi dillendirilip yayılmaması esastır (KK1, KK6, KK27, KK33, KK57, KK94). Bu duruma uygun Çerkes atasözü; “*kötülüğü dillendirirsen azar, iyiliği dillendirirsen üver.*” biçimindedir. Bununla birlikte, yerel düzeyde çözümlenemeyen sorunlar hiyerarşik olarak bir üste ve nihayet en üst düzeyde de *xase*’ye taşınabilir. *Xabze*’ye aykırı davranışlar, her düzeyde yaptırımlarla karşılanabilir. *Xase* mahalle, köy, yöre, bölge ve ülke düzeyine kadar her düzeyde vardır ve işlevseldir (KK1, KK6, KK27, KK57, KK64, KK71, KK89). Ancak *xase*,

günümüzdeki gibi sürekli görev yapan bir yasama organı değildir. Gerektikçe toplanan, sorunu görüşüp karara bağladıktan sonra dağılan geçici ve onursal bir yasama organı, bir halk meclisidir (KK32, KK33, KK54). *Xase*'ye her aile gündemin konusu olan soruna ilişkin kendisini en yetkin biçimde temsil edebilecek bir temsilcisiyle katılır. *Xase*'ye katılmak herkes için bir onurdur ve *xase*'ye katılma görevi onursal bir görevdir (KK1, KK27, KK36, KK59, KK95). Herhangi bir maddi ücret ve bedel asla söz konusu değildir. *Xase*'ye katılmanın bedeli, saygınlık ve itibardır. Geleneksel Çerkes hukukunda en önemli yaptırımlar; toplum tarafından ayıplanma, kınanma, razı etme veya gönül alma, tazminat veya bedel ödeme "*şepşeme*" ve sürgün "*değçe*"tir (KK1, KK6, KK27, KK55). Çerkes hukukunda ölüm cezası yoktur. Çerkes insanının kişilik yapısı, geleneksel olarak kendi haklarına saygı bekleyen herkesin, başkalarının hakkına saygı göstermesi ilkesine göre biçimlendiği için, açık bir savaş ortamı dışında, geleneksel Çerkes sosyal yaşamında öldürmeyi gerektirecek düzeyde gerginlik ve çatışma hemen hemen hiç görülmemektedir. Böyle bir durum ortaya çıktığı zaman da, durumdan haberdar olan biri durumu derhal toplumun kanaat önderlerine iletmektedir (Aslan vd. 2011: 26; <http://www.kaffed.org/index.php/bilgi-belge/kultur-asimilasyon/item/38-modern-kent-yasami-ve-Xabze.html>, KK6, KK13, KK17, KK78, KK79).

2.1.2. Çerkeslerde Aile Yapısı

Çerkeslerin yaşamında kolektif bakış açısı hâkimdir. Toplum, tek bir birey gibidir. Herkes bir kişi gibi, kişi de herkes gibi düşünmektedir. Toplumda birlik duygusu oldukça yüksektir (Ersoy; Kamacı, 1992: 130). Birlik ve beraberliğin en yoğun yaşandığı ve hissedildiği kurum ailedir. Çerkes ailelerinde akrabalık ilişkileri çok yaygın ve önemlidir. Akrabalık ilişkilerinde bir iç içelik söz konusudur. Ailede sayılan, sözü tutulan aile reisine "*thamade*" denilmektedir. Bu statüdeki kişilerin aldığı kararlar akrabalık ilişkisi içerisinde bulunan aile fertlerinin tümünü kapsamaktadır. Aynı zamanda düğünler, cenazeler, toplantılar gibi bir araya gelişlerin hepsinde bir "*thamadelik*" kurumu bulunur (Huvaj, 2002: 56; KK1, KK27, KK34, KK58, KK61).

Eski zamanlarda kabileler halinde yaşayan Çerkeslerin aile yapısında akrabalık, eş-dost ilişkisi oldukça geniş ve önemli olmuştur. Geçmişten günümüze kadar Çerkes aileleri anne, baba, çocuklar ve torunlardan oluşan geniş aileler şeklinde yaşamışlardır. Herhangi bir durum veya olayla ilgili alınacak kararlar topluluktaki "*thamadeler*" (yaşlı ve bilge kişi) tarafından kararlaştırılmıştır (KK1, KK6, K27, KK48). Anne babaya mutlak itaat, yaşlılara, bilgelere özellikle de kadınlara saygı Çerkes töre ve ahlakının en sağlam temellerini oluşturmaktadır (Demirbuğa, 2010: 11; KK27, KK38,

KK41, KK55, KK62, KK77). Çerkesler aile bireyleri arasında sert ve sıkı bir disiplin vardır. Özellikle yaşlılara ailede ve toplumda ayrı bir değer verilmektedir. Ailenin reisi babadır, kararları o alır, diğer aile üyeleri ise alınan kararları uygular (KK6, KK17, KK28, KK35, KK43, KK63). Aile reisinin kararları emir niteliğinde olup erkeğin ailedeki bu otoritesi yaşı ilerledikçe artmakta ve kabilelerde de etkili olmaya, kabile şefi durumuna geçmeye başlamaktadır (KK6, KK27, KK42). Aile içinde yaşça küçüklerin alınacak kararlarda önemli bir katkısı ve etkisi yoktur fakat kararların uygulayıcısı durumundadırlar (KK55, KK64, KK7, KK88, KK100, KK103). Çerkes ailesi, bir mikro Cumhuriyet modelidir. Ailede en büyük otorite olarak baba, Cumhurbaşkanı konumundadır. Evin reisi olan baba gerekmedikçe kimseyle muhatap olmaz. Gerektiği zamanda da görüşme isteklerini daima saygı, ciddiyet ve nezaket çerçevesinde kabul eder (Aslan vd. 2011: 25). Aile reisi olan baba, çocuklarıyla birlikte sofraya oturmaz. Ayrı ya da konuklarıyla birlikte yer (KK6, KK13, KK17). Ailenin temel direği konumundaki anne, Cumhuriyetin başbakanı gibidir. O ailenin bütün sorunlarıyla bir biçimde ilgilidir. Çocuklarla, yakın çevreyle ilişkileri hep o düzenler. Çocukların eğitiminde temel görev anneye aittir. Baba bu eğitim sürecini tamamlayan bir model, bir otoritedir (KK27, KK31, KK56, KK94, KK95).

Kaynaşma ve dayanışmanın önemli bir yer tuttuğu Çerkeslerde misafirlik çok önemlidir. Bu konu hakkında şu söylenebilir; “*Konukluk ve konukseverlik Çerkesler’de somutlaşmış toplumsal bir sanattır.*” (KK27, KK59, KK81, KK84, KK96). Haneye gelen misafir kim olursa olsun o kişi, aile için onurdur. Bu yüzdendir ki ileri gelen Çerkes ailelerinde misafir salonu değil, bağımsız konuk evi “*haç’eş*” veya “*haş’eşş*” vardır (Aslan vd. 2011: 24; KK34, KK58, KK69, KK71, KK84, KK92).

2.1.3. Çerkeslerin Savaşçılık Özellikleri

Çerkeslerde eski zamanlarda savaş başlangıcı resmî olarak ilan edilmekteydi. Toplumun liderleri nezdinde savaşın ilanını sembolize eden nesne düşman önderlerine elçiler vasıtası ile gönderilmekteydi. Savaş ilanı anlamında genel olarak kırık ok gönderilmiştir (KK1, KK27, KK43, KK56). Kırık ok gönderilen düşman, bunun bir savaş ilanı anlamına geldiğini bilip gerekli hazırlıklara başlamaktadır. Savaşta düşmanın eline diri olarak geçmek çok utanç vericidir. Çerkesler esir düşme tehlikesi olduğunda, intihar etmeyi de çare olarak görmemişlerdir. Çünkü geleneksel olarak intihar etmek hoş karşılanmazdı (KK1, KK6, KK27, KK51, KK52). Onursuzluk olarak tanımlanan diğer bir olay ise silahını yitirmektir. Çerkes savaş geleneklerine göre “*Atının savaş alanında ölmesi hanesinde ağlayıştır, silahını kaybetmesi ise bütün halkın ağlayışudur.*” (KK13, KK17, KK24, KK27, KK84, KK86,

KK93). Çerkes erkeklerinin geleneksel silahları savunma zırhı (gömlek zırh, miğfer, bileklikler, saldırı silahları), ok-yay, mızrak, kılıç ve kamadan oluşmaktadır.

Çerkeslerin tarihte düzenli orduları olmamasına rağmen gerektiğinde süratle toplanabiliyor ve *Xabzelerin* öngördüğü şekilde liderlerini seçebiliyorlardı (KK27, KK34, KK49, KK58, KK61, KK79, KK84). Lider vasfında ki kişinin savaş yeteneğinin diğerlerinden fazla ve toplum içerisinde sayılan bir kişi olması gerekiyordu (KK1, KK6, KK27). Osmanlı ve diğer devletlerde olduğu gibi savaşlarda liderler, uzak bir yerden savaşı izleyerek emir yağdırmaz savaşa giderken en önde, düşmanla ilk çatışmaya girenler arasında yerlerini alır, dönüşte ise arkadan gelebilecek tehlikelere karşı koymak için en arkadan kafiye takip ederlerdi (KK34, KK56, KK92, KK93, KK100).

Tarihin bilinen dönemlerinden beri sürekli saldırıya maruz kalan Çerkeslerin kıyafetlerinin oluşumunda savaş unsuru etkili olmuştur. Her bir Çerkes her an savaş çıkacakmışçasına hazır bulunur, tüm silahlarını kıyafetleri ile beraber taşımışlardır (KK1, KK6, KK27). Kafkasya'da evler son derece sade ve gösterişsiz yapılmıştır. Çerkeslerde her hangi bir saldırı durumunda düşmanın eline geçmemesi için gerekli eşyalar alındıktan sonra ev, ateşe verilir. Evlerin sade olmasına rağmen silah ve at takımları altın, gümüş gibi kıymetli eşyalarla donatılmaktadır (KK61, KK64, KK67, KK69, KK71, KK78, KK79, KK88, KK89). Bununla beraber yanlarına gereksiz eşyalar almayıp yalnızca yetecek kadar yiyecek bulundurmuşlardır. Çerkesler, doğuştan az yiyerek yetişmelerinden dolayı söz konusu bu yiyecekler kendilerine ağırlık teşkil etmemekteydi. Akınlarda at arabası, havan ve top mermisi gibi ağır silahları bulundurmayan bir Çerkes için düşmanın elinden kurtulmak zor bir iş değildi (<http://www.kaffed.org/bilgi-belge/tarih/item/177-cerkeslerde-savas.html>; KK1, KK2, KK6, KK11). Çerkeslerde düşmanlarla olan münasebetlerde de *Xabze* söz konusudur. Esirlere acımasızca davranmak uygun görülmeyen bir davranıştır. Bu kurallara düşmanın evini ve tarlasını yakma yasağı da eklenmiştir. Sadece başkaları tarafından kaçırılan kişinin eşi kaçıran kimsenin yaşadığı evi ve köyünü yakma hakkına sahiptir (KK1, KK6, KK27, KK34). Aynı zamanda Çerkes gelenekleri ev içerisinde insan öldürülmemesini emreder. Ölen düşmanlarının naaşlarının ailelerine iadesinin olanaksız olduğu durumlarda, tüm gerekli koşullar yerine getirilerek toprağa verilmesi gelenekler gereğidir. Ayrıca savaşta elde edilen bayan esirlerde sadece at üstünde taşınmıştır (KK27, KK28, KK33, KK34, KK5, KK53, KK54). Üç yıl Kafkasya'da yaşamış olan bir Polonyalı subay: “*Adigeler yapıları itibariyle cesur, kararlıdır ancak yersiz yere kan dökmeyi hunharlığı sevmeyen cesetlerin sakatlanması, uzuvların kesilmesi, silahsızların*

öldürülmesi, kadınlara yönelik hakaretler ve benzerleri görülmektedir” demiştir (KK36, KK37, KK38, KK39, KK45, KK46). Çerkesler savaş durumunda dahi insanlıklarını korurken aynı şeyi Ruslar için söylemek imkânsızdır. Rus tarihçi Sulujiyen yapılan kıyımı: “*Dağlılar teslim olmuyor diye başladığımız işten cayacak değildik. Çerkeslerin silahlarını almak için dağlıların yarısını kurmak gerekiyordu. Katliama girdiğimizde kadın ve çocukların birçoğu ormana sığınmıyordu. Bunların çoğu gezici birliklerimiz tarafından bulunuyor, genellikle de öldürülüyorlardı.*” sözleriyle anlatmaktadır. Rus general daha da dehşet verici bir açıklamada bulunarak: “*Bu kanlı kıyımında, çoğu zaman analar elimize düşmemesi için çocuklarını kendi elleriyle öldürüyorlardı. Birçok dağlı kabile tamamen yok edildiler. Yeryüzünden silindiler.*” demiştir (KK77, KK83, KK86, KK87, KK97, KK98).

Çerkesler tarihte hiç bir zaman başkalarının emrine itaat etmemişlerdir. Kendi iradeleri dışında kimse onları savaşa gönderemez, onlar kendilerini tehlikeye karşı koyar, dövüşür ve gönüllü ölürlür (KK1, KK2, KK6, KK27, KK34). Yaralanmaları en büyük ödüldür. Öldürülürler veya ölürlür fakat ailelerini kimse hor görmez. Savaşta yapılan her atak onlara “*cesur*” denilmesi içindir. Bu onlar için gerçek bir ödüldür (KK13, KK17, KK24, KK34, KK85, KK86, KK94). Bu tek kelime olan “*cesur*” için ölüme gitmektedirler. Bir çatışmada şehit olan birisinin ailesi için böyle bir olay büyük bir şereftir. Analar evlatlarını kaybetmenin acısının yanında bunun haklı gurur ve sevincini de taşımışlardır. Bu kahramanların adları yıllarca anılır, onurlarına ağıtlar yakılır, yiğitlikleri neşredilirdi. (<http://www.kaffed.org/bilgi-belge/tarih/item/177-cerkeslerde-savas.html>; KK1, KK2, KK6, KK24). Ruslarla yıllarca çarpıştıktan sonra şehit düşen *Bjeduğ Prensi Pşıkuy*’un adına yakılan aşağıdaki ağıtta “*kahramanlık*” verilen değeri göstermektedir (KK12, KK13, KK17, KK36, KK37).

Pşıkuy Beyin Ağıtı

Ne kadar cesur bir kalbe sahip!

Oysa ne kadar da genç,

Cesur olduğu kadar da cömert;

Kendi evi değildi savaştığı,

Korumak için uğruna can verdiği!

Ay-a-ri-ra

Dinle General Zass’ın davulunun sesini!

Gör, bak nereden geliyor Kazaklar;

Korkusuz Pşıkuy, onların arasına dalıyor

Davula yöneltiyor kılıcını

Ay-a-ri-ra

Evi sonsuza kadar çökmüş bulunuyor,

Yıkılmış çünkü direği!

Kız kardeşi ağlıyor; ne evi var,

Ne de kaçacak yeri o günden.

Ay-a-ri-ra

Yırtıyor, parçalıyor kuzgunu saçlarını,

Leipsic ipeğinden daha siyah ve parlak,

Göğsünü yumrukluyor, çünkü

Evinin direği, cesur Pşıkuy yok artık.

Ay-a-ri-ra

Doğruca General Zass'ın üzerine sürdü atını

Canını kurtarmak için açtı Zass;

Ama o da, atını getirdi zafer içinde,

Atını ve süslü koşumlarını!

Ay-a-ri-ra

O ölüm kalım gününde

İki at yordu, değiştirdi;

Fakat kendi ruhu yorulmadı,

O kadar güçlüydü ki yüreği!

Ay-a-ri-ra

Bir âşık olarak gittiği o ülkeden tabutun içinde döndü!

Tuzlu gözyaşları döken annesi,

Islattı cansız yüzünü Pşıkuy'un.

Ay-a-ri-ra

“Allah’a şükürler olsun!” dedi, kadın ağlarken,

“Bir yağmacı değildi, O:

Fakat elde kılıç öldü,

Allah ve Adıge için!”

Ay-a-ri-ra

Köyün diğer bütün kadınları da,

Göğüslerini parçaladılar, ağladılar,

Eyvah ey gün! Eyvah ey zaman!

Öldü artık bizim koruyucumuz.

Ay-a-ri-ra

Köyün diğer bütün kadınları acılı yaşlar döktüler,

İçleri yandı, koruyucularının gitmesine;

Çok iyi biliyorlardı ki, kendileri ve çocukları

Kurtulmuşlardı, Pşikuy kılıcını çektiği zaman

Ay-a-ri-ra

O hayatını kaybetti, fakat

Tabutunu hâlâ süslüyor silahları;

Orada duruyor siyah tüfeği de,

Patladığı zaman Rusları korkuyla çökerten.

Ay-a-ri-ra

O gün giydiği kan kırmızısı elbisesi

Bütün gün parıldadı, durdu,

En koyu yıldırım bulutları içinde yer alan

Bir güneş gibi.

Ay-a-ri-ra

Kara atı, bir şahin gibi dönerken

Pşikuy onu savaş alanına sürdü;

Elbisesinin kolları sallanıp durdu

Kılıcını savurmasından çıkan rüzgârdan.

Ay-a-ri-ra

“Atımı kız kardeşime götürün!”

Dedi, can verirken Pşikuy,
“Onun gözlerinden kanlar dökülmeli,
Diğer gözler sadece su akarken”.
Ay-a-ri-ra
Ve bir şehit bu şekilde düşerken
Açıldı bütün cennet kapıları
Karşılama için Kahraman!
Erenlerle sonsuza kadar kalması için.
Ay-a-ri-ra (KK13, KK17, KK35, KK36).

Kahramanlıkları dillere destan olan Çerkeslerde savaş aletlerinin kaliteli ve kullanışlı olması çok önemlidir. Savaş aletleri içinde en önemlilerinden biri olan Çerkes kaması, Kafkasya’da yüzlerce, belki binlerce yıl, Çerkes kimliğinin ve kişiliğinin bir parçası olarak taşınmıştır. Kama, sürekli taşınan ama seyrek olarak kullanılan bir silah olmuştur (KK54, KK89, KK90). Çerkeslerde çekilen kama, mutlaka hedefini bulmaktadır ve bunun olacağını herkes bilmektedir. Söz konusu durum bilindiği için gereksiz yere kama çekilmemektedir. Çerkesler, özellikle Ruslarla uzun süre savaşmak zorunda kaldıklarından adeta asker bir millet olmuştur. Çerkesler her daim silahlı gezmişlerdir (KK46, KK48, KK50, KK52). Çerkes savaş araçları genel olarak; kılıç, tüfek ve tabancadır (KK1, KK6, KK27). Yakın muhaberede çare olarak kama kullanılmıştır. Süngüye karşı kama kullanımı doğal olarak zayıf kalmıştır (Bağ, 2001: 114). Özellikle bu bağlamda kendisi de bir Çerkes yazar olan Yaşar Bağ, kama ile ilgili şöyle bir şiir kaleme almıştır:

Çerkes Kaması

Devlet yoktu eski Çerkeslerde
Herkeste kama vardı
Devlet yerine,
Sahibinin
Ayrılmaz bir parçasıydı.

Kama çekilmezdi,
Kesin kullanılırdı

Çekildi mi,
Onun için herkes
Suçtan çekinirdi.

Devletsiz suçsuz
Kapalı bir toplumda Çerkesler,
Ve kama çekilmezdi
Çekilen kama
Kınına girmezdi (Bağ, 2001: 115).

Çerkesler savaşta, barışta, taşımada, ticarete kendileriyle özdeşleşen atlarını kullanmışlardır. Çerkeslerde atçılık binlerce yıllık geçmişten süzülerek bugünlere gelen bir bilimdir. Çerkeslerin atla olan ilişkisini ona verdikleri addan da anlayabilmekteyiz. At için “Şi” kelimesi kullanılmaktadır. “Şi”, hem at hem de erkek kardeş anlamına gelir. Bu adlandırmalar, özel bir bağlılığın ve bu asil hayvana duyulan sınırsız sevginin ifadeleridir. Çerkesler atlarına bindiklerinde mahmuz kullanmamaktadırlar. Acı vermemek için ata yumuşak deri uçlu kamçıyla nadiren vurur, kamçıyı sadece bir simge olarak taşırlar (KK1, KK6, KK27, KK5, KK53). Kamçı, genç kızın sevgilisine verdiği güzel bir hediye veya atlı oyunlarda ödüldür. Atla ilgili gelenekler Çerkeslerin yaşamında ayrı birer öneme sahiptir. Çerkeslerin geleneklerine göre bir kadının veya yaşlının önünden atla geçmek büyük ayıptır (KK56, KK59, KK62, KK68, KK74). Atlı 30-40 metre kala atından iner, karşılaştığı kişi yürüyorsa saygılı bir şekilde durur ve sağ tarafından geçmesini bekler. Karşılaştığı kişi duruyorsa, atının dizginlerinden tutarak saygılı bir şekilde yanından geçmesi gerekir. Bir kadın veya büyükle atın üzerinde konuşmak ayıptır (KK51, KK83, KK87, KK95, KK96). Atlıyla yaya karşılaştığında önce atlı selam verir. Atlı, karşıdan gelen bir kadına veya yaşlı bir adama rastladığında atından inerek gideceği yere kadar ona eşlik etmesi gerekir. Atlı olarak bir yere gidilirken herkesin konumuna göre bulunması gereken yer bellidir (KK24, KK27, KK38, KK46, KK57, KK61). Yaşça küçük olan, “*thamade*”nin solunda yerini alır. *Thamade*ye birden fazla atlı eşlik ediyorsa büyük olan solunda daha genç olan sağında yer alır. Ölüm haberi getiren atlı atın sağından iner. Bunun dışında atın sağından inilmesi uygun bulunmaz çünkü uğursuzluk getireceğine inanılır (Papşu, 2010: 52,53; KK71, KK7, KK75, KK82, KK85, KK92). Misafir olunan bir evde yapılan hizmetten duyulan memnuniyet veya memnuniyetsizlik at üzerinden gösterilir. Ayrılırken, misafir memnun kalınmışsa at başı eve bakacak şekilde tutulur

öyle binilir. Sağdan dönerek avludan çıkarılır. Ev sahibinin konukseverliğinden memnun kalınmadığını göstermek içinse, avludan çıkarken ata kamçıyla vurulur (KK1, KK6, KK27, KK53, KK54).

Ehlileştirilmiş yıllık atlarının yakalanması için “*arkançeş*” denilen özel bir at eğitilmektedir. Yılıkcı söz konusu atın üzerindeyken yabancı atın boynuna arkamı “*kementi*” atar. At kaçıp kurtulmaya çalışırken arkançeş de nereye giderse gitsin sürekli onun ardından koşar ta ki yılıkcı boynundaki arkamı tutuncaya kadar bu böyle devam eder (KK27, KK51, KK52, KK84, KK87). Fakat yılıkcının arkamı gevşettiğini hissedenden arkançeş yavaş yavaş hızını azaltır ve birdenbire dört ayağını direyerek çakılmış gibi durur. Böylece yılıkcılar en güçlü atın bile kolayca hakkından gelirler ve onu yakalayıp yere devirirler (Papşu, 2010: 53; KK27, KK36, KK57, KK59, KK86, KK97, KK100).

Çerkeslerde prens “*pşı*” ailelerinin kendi adlarıyla anılan at cinsleri vardır. En ünlü Çerkes atı cinsleri; “*Soloh ve Beçkan*”dır. “*Soloh*”, eskiden Beştav’da ve Zelençuk vadilerinde (bugünkü Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti) yaygın iken, “*Beçkan*”, bugünkü Adıgey topraklarında yaygındır. Bu cinslere Kırım pazarlarında yerli koşu atlarından yirmi beş kat fazla fiyat verilmektedir. “*Soloh*” cinsi atların özelliği, toynaklarının bardak biçiminde olması ve arka tırnaklarının olmamasıdır; bunun için nala ihtiyaç duyulmamaktadır. “*Beçkan*”, özellikleri açısından eşsiz bir binek atıdır (KK27, KK37, KK47, KK54, KK63). Çok sabırlı ve dayanıklı olan bu at, Çerkes yaşamının ayrılmaz parçası olan biniciliğin bütün gereklerine son derece uygundur. Gerektiğinde yemsiz olarak üç-dört günlük yola dayanabilmektedir. Halk arasındaki tarifıyla “*Beçkan*”: “*Boynu düzgün, sağırsı mantara benzer, geyiğinki gibi dik baldırları vardır. Kasıfı dardır, genişliği üç parmağı geçmez. Bir kaburgası fazladır ve dolayısıyla gücü de fazladır.*” (KK5, KK53, KK57, KK61). Bir diğer at cinsi olan “*Kumdeyt*” yedi veya dokuz yaşına kadar genellikle özelliklerini göstermez. Bu cinsin kısırağını iki yaşına kadar basit bir cinsten ayırmak zordur; çok tüylü ve gösterişsizdir. Ama iki yaşından sonra değişmeye başlamaktadır. Tüyleri düzelir, karnı toplanır, kulakları sivrilir, asıl görünümünü almaya başlar (KK1, KK6, KK27). Bu cinslerden başka Zelençuk vadilerinde “*Alheskir, Haşundoko, Hatohşoko*” cinsleri ve Yecebukay’da “*Yivuan*” cinsi atlar bilinmektedir. Bu cinsler mükemmel binek atı nitelikleriyle ve pşların özel damgalarıyla tanınmaktaydı (KK74, KK77, KK82, KK83). Çerkesler, atı sadece binmek için yetiştirirler ve sadece aygırlara ve iğdiş edilmiş atlara binerler (KK1, KK6, KK27). Kısarak sürüleri sadece üreme amacıyla tutulur. Yirmi beşten fazla Çerkes atı cinsinden bugün sadece “*Şağdi*” kalmıştır. Kalan bu tek cins dünya atçılık literatüründe “*Kabardin*” (Kabardey) olarak bilinir ve en iyi dağ atlarından

biri kabul edilir. Kaygan dağ patikalarında yürümek, nehir geçmek, derin karda ilerlemek konusunda inanılmaz yetenekleri vardır (Papşu, 2010: 54; KK27, KK52, KK53, KK66).

2.1.4. Çerkes Kültüründe Müzik

Halk dansları, diğer folklorik öğeler gibi bir halkın tarihinin derinliklerinden gelirler. Halk oyunları, çeşitli dönemlerin kendine has olaylarından, belki başka başka karşılaşmanın izlerini de taşıyan birikimlerin ifadesidir. Halk dansları, toplumun çeşitli inanışlarının, çeşitli zorluklara direnişlerinin, hayatı anlayış şekillerinin ürünleridir. Tabiatıyla o halkın müziği de, aynı etkenler tarafından yönlendirilmiştir. Sevinçler, acılar, toplumca uğranılmış tabii afetler, savaşlar toplum içi olaylar vs. şarkıları, ağıtları oluşturmuştur. Bazı toplumların müziğinde, danslarında melankoli ve teslimiyetçi, bazı halklarınkinde belki mistik özellikler, bazılarının kültüründe ise enerjik, mücadeleci özellikler güçlüdür. Yaşanılan çağın ve bölgenin tabiat varlıkları, toplayıcılık avcılık, tarım toplumu dönemlerinin izleri danslarda ifadesini bulur. Çerkes destanlarını konu alan pek çok şarkı, binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Çerkes düğünlerinde oynanan oyunlar, antik dönemlerden beri gelen Kafkas Halk Danslarının temelini oluşturmuştur (Aslan vd. 2011: 27; KK1, KK27, KK5, KK53).

Çerkes toplum yaşantısının sözlü kuralları olan “*Xabze*”ye göre gerektiği yerde ve ölçüde söylence ve hitabet sanatına bağlandığı Çerkes toplumunun müzikle kendilerini ifade ettikleri şarkılar şu şekilde gruplandırılabilir (Özyürek, 2012: 37-38);

- a. Dua ve Dilek Şarkıları (huaho): Özellikle çok tanrılı dönemlerde tanrılara yakarış ifadesi olmuştur. Buna tipik bir örnek olarak “Hanse, Guşe, Rada, Raşa, Varada” adlı yağmur duası gösterilebilir.
- b. Tarımsal Çalışma ve İş Şarkıları: Kolektif üretim sürecine yönelik şarkılardır. Yakın zamana kadar korunan köy yaşamının imece usulü çalışmalarında bu şarkıların yeri başkadır. Mısır çapalama, ot biçme, buğday öğütme gibi tarımsal amaç ve niteliği ön planda bulunan şarkılar şeklinde örneklendirilebilir.
- c. Çoban Şarkıları: Çobanların hayvanlarla iletişim kurduğu şarkılardır.
- d. Avcılık Şarkıları: Temelinde orman tanrısına yakarılan huaho niteliğindeki şarkılardır.
- e. Aile İçi Çalışma Şarkıları: Yün eğirirken, dikiş dikerken vb. söylenen arklardır.

- f. Aile Kurumu İle İlgili Şarkılar: Gelin getirilirken, damadın sağdıçın evinden kendi evine getirilişi sırasında, doğan çocuklar için vb. söylenen şarkılar, çocuklara söylenen tekerlemeler ve ninniler.
- g. Demircilik Şarkıları: Demircilik tanrısı Nart Tlepş'den bugüne, demircilik ile uğraşanların söyledikleri üretim şarkılarıdır.
- h. Tedavi Amaçlı Şarkılar: Kemik kırığı, yaralanma, alerjik hastalarda hastaların iyileşmesi için düzenlenen eğlencelerde, hasta kişinin iyileşmesi için oyunlar oynanır ve şarkılar söylenir. Ayrıca suda boğulanları aramak için söylenen şarkılar ve çalınan ezgilerde mevcuttur.
- i. Kahramanlık Şarkıları ve Ağıtları: Bu şarkılar, kahramanları anma ve yüceltme amacıyla söylenen şarkılar ve ağıtlar olmak üzere iki ana grupta değerlendirilebilir.

Çerkes tarihinde gerek yurt savunmasında gösterdiği kahramanlıklar, gerekte bireysel yaşamında ardında iz bırakan davranışlarıyla toplumun takdirini toplayan kişiler adına söylenen şarkılar çoğunluktadır.

Kafkas-Çerkes müziği ve oyunları kahramanlık, aşk, erdem, sevgi, barış, dostluk, millî muhabbet gibi duygulara dayanmaktadır (KK1, KK6, KK27). Şarkılar, nart epik destanlar, danslar ve pagan ritüelleri eşliğinde eğlenceler yapılmaktadır (KK6, KK13, KK17, KK24, KK28). Eğlencelerin romantik boyutunda bile ahlak sınırları aşılmaz (KK17). Millî müzik aletleri; kemençe "*p̄xhep̄şin*", arp "*p̄şıdıgago*", tulum "*fendp̄şime*", flüt "*cafiy*", zurna "*nakıra*", "*muzaka*", "*akordeon*", "*phaç'ıç*" vb. olup tiz ve yanık sesler üzerine kurgulanmıştır. Çerkeslerde müzik aleti çalan sanatçıya "*p̄şınawe*" denir (Kalaycı, 2015: 97; KK1, KK2, KK6, KK27, KK5, KK54, KK67, KK68, KK70).

Çerkes Müzik Aletleri

1. **Apapşime:** Mandolin benzeri üç telli bir müzik aleti.
2. **Şıkepşine:** Kemençe.
3. **Pşıdıgago:** Arp.
4. **Pşmegap:** Viyolansel sesi veren bir tür kemençe.
5. **Fendpşime:** Tulum.
6. **Bjamiy:** Öküz boynuzundan veya ağaçtan yapılmış üflemlili bir müzik aleti.
7. **Cafiy:** Flüt.

8. **Nakıra:** Zurna.
9. **Gamlı:** Sipsi'nin bir benzeri üflemlili bir müzik aleti.
10. **Phaçıç-Phaçık:** Ahşap ritim aleti.
11. **Phadarp:** Abaza ve Karadenizli Adıgelerin kullandığı ritim aleti. Yaklaşık kırk santi metre boyunda sopalarla büyük bir tahtaya vurarak ritim tutulur.
12. **Adıge Pşıne:** Kafkas özel mızıkası (Aslan vd. 2011: 28; KK1, KK6, KK27, KK35).

Çerkeslerin müzik geleneklerinin devamlılığını sağlayan genç nesillerinde katılımını destekleyen kurum “*haçeş*” evleridir. Haçeş evleri, misafir konuk evidir. Haçeşte kalan misafir söze, muhabbete, şarkıya düşkün ve bu alanda yeterli biri ise köy halkı onu akşamları yalnız bırakmaz sabaha dek şarkılar söyleyerek eğlenir eğlendirirler (KK6, KK27, KK34). Şarkıyı bir kişi söylerken diğerleri “*juv*”² yaparak ona eşlik ederler. Juv birçok farklı şekilde icra edilir. Şarkıcılar günümüz şefleri gibi juvun şarkıya nerede katılıp nerede bırakacağını idare eder. Çerkeslerde büyük el kol hareketleri yapmak uygun görünmediği için koro küçük el hareketleriyle yönetilir. Örneğin tek parmağın kaldırılması korobaşlarının şarkıya katılmaları içindir. Yanındaki parmağı (orta parmak) oynattığında diğer juv elemanları şarkıya katılmaları anlamına gelir. El komple kaldırıldığında juv yapabilecek herkesin şarkıya katılması istenir. Aynı şekilde şarkı söyleyenin parmak işaretleriyle juv elemanları sıraları geldikçe şarkıdan ayrılırlar (KK34, KK54, KK55, KK56, KK57, KK88).

Şarkı söyleyenin işaretleri verdiği eli, juv yapanlarca görülecek şekilde dizinin üstünde durur. İşaretlerin ne anlama geldiğini bilmeyenler şarkı söyleyenin kendi kendine tempo tuttuğunu sanmaktadırlar. Şarkı söyleyen serçe parmak hareketiyle juv yapacaklara giriş çıkış zamanlarını bildirir. İyi bir şarkıcı şarkıyı baştan sona söyleyebilmelidir. Akşam karanlığında başlayıp sabaha kadar sürecek şarkı için iyi hafıza gerekmektedir. Bu tür şarkıcılar önemsenmektedir (KK1, KK6, KK7). Başka bir şarkı söyleme tarzı daha vardır. Bir kişinin tüm şarkıyı tek başına söylemesinin yanında şarkı kişiler arasında paylaşılarak da söylenmektedir. Bir kişinin başlattığı şarkı belirli bir yere gelince bir diğeri tarafından devralınır. Bu durum tüm Çerkeslerde mevcuttur. Şarkının öyküsünü ve şarkıyı bütün olarak bilmek gerekmektedir. Çerkes erkeğinin yiğitliğinden söz edilirken şarkı söyleyiş şekli, bildiği şarkı sayısı da dikkate alınır. Şarkıya ilk başlayan birkaç satır söyleyip devamını

2 “*Juv*” Çerkes geleneğinde şarkı söyleyen birine arka fonda eşlik etmektir.

oturanlardan birine bırakır. Böyle durumlarda şarkıyı bıraktığı kişinin adını herkes duyacak şekilde seslendirir (Şarkıyı sen söyle....). Şarkının kim tarafından sürdürüleceği genellikle önceden belirlenmiş olmaz. Bu kişi şarkı söyleyenin hemen yanındaki kişi olabileceği gibi grup içinden herhangi biride olabilir. Bu nedenle gerek şarkı söyleyen kişi gerekse koroya katılanların tamamı şarkıyı iyi dinlemeli ve takip etmelidir (KK6, KK27, KK28, KK34, KK69, KK72). Şarkıyı sürdürme görevi verilip bunu beceremeyenler mahcup olacağından kimse bu duruma düşmek istemezdi. Bu tür şarkı söyleme düğünlerde mahsime törenlerinde olmaktadır. Böyle durumlarda erkekler daire şeklinde oturur, kadehteki mahsimeyi birbirlerine devrederek içerler. Ancak kadehi devretmeden önce şarkıdan birkaç dize söylenmesi gerekir (KK34, KK46, KK57, KK72, KK78, KK79).

Bir buçuk asır önce yabancı ülkelere dağılan Çerkesler daha kendi oturacakları evleri yokken haçeşleri yapmışlardır. Onlar gittikleri yerlerde atalarından kalmış olan konuk karşılama ve ağırlama geleneklerini yaşatmışlardır. Haçeşte toplanan gençler *“Beyaz boyunlu, kara gözlü, güzel bir kız versin tanrım.”* diye şarkı söylemektedirler. Türkiye’de artık ne eski haçeşler ne de oralarda şarkı söyleyen ihtiyarlar kalmamıştır (KK27, KK34, KK58, KK59, KK60). 20. yüzyıl başlarında Çerkes gençleri mahsime ile şarkı söyleme geleneğini yeni şarkılarında uygulamışlardır. Çerkesler şarkıda yalan söz bulunmadığına derinden inanırlar. Şarkılar, olayları değiştirmeden bir şey ilave etmeden olduğu gibi anlatır. Şarkılar günümüzün tarih ve hukuk belgeleri gibidirler (KK1, KK6, KK27, KK34).

2.2. Çerkes Dilinin Özellikleri

Kafkasya, birçok farklı etnik grubun kendi yağıyla kavrulduğu, her birinin millî kimliği kendi şahsına münhasır olan bir toprak parçasıdır. Kafkas dilleri, sadece Kafkasya’da bulunan ve diaspora mensupları dışında dünyanın başka hiçbir konuşanı olmayan, eski ve yalıtılmış bir dil grubudur. Kafkas dilleri için *“İber-Kafkas Dilleri”* terimi de kullanılır. Bir dönem *“Yafetik Diller”* ve *“Paleokafkas Dilleri”* terimleri de kullanılmış, fakat kabul görmemiştir. Yaklaşık 125.000 kilometrekare olan bu topraklarda elliye aşkın dil ve yüzden fazla lehçe konuşulmaktadır (<http://cerkesya.org/kafkasya/dil/dilimiz/itemlist/tag/Adigece>). Bu bölgede yaşayan halklar Kafkas folklorunu, gelenek ve görenekleri paylaşırlar. Güneyinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, Kuzeyinde ise Rusya’nın yer aldığı bu bölgede dokuz cumhuriyet bulunmaktadır. Bunlar Abhazya, Adigey, Karaçay Çerkes, Kuzey Osetya, Güney Osetya, İnguşetya, Kabardey-Balkar, Çeçenistan, Dağıstan’dır. (Ceyhan, 2008: 48).

19-20. yüzyıllarda bazı dilbilimciler Kafkas dillerinin genetik birliği tezini ileri sürmüşlerse de, bugün dilbilimcilerin görüşüne göre tüm Kafkas dillerini ortak bir kökene bağlamak güçtür. Bazı dilbilimciler de Kafkas dilleriyle, eskiden Ortadoğu ve Anadolu'da konuşulan Hatti, Sümer ve Hurri-Urartu dilleri arasında ilişki kurmaya çalışmışlardır; bazıları da Bask diliyle köken bakımından yakınlık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bu konuda kanıtlanmış bir tez ve genel olarak kabul edilmiş bir görüş yoktur.

Kafkas dilleri üç grupta toplanır:

1. Nah-Dağıstan Dilleri

a. Nah (Vaynah) Dilleri: Çeçen, İnguş, Bats (Batsbiy)

b. Dağıstan dilleri: Avar-Andi-Dido (veya Tsez), Dargi-Lak, Lezgi

2. Kartvel (Güney Kafkas veya İber) Dilleri: Gürcü, Megrel-Laz, Svan

3. Abhaz-Adıge (Kuzeybatı Kafkas) Dilleri: Adıge, Abhaz-Abaza, Ubyh

Kafkas dilleriyle ilgili terminoloji ve sınıflandırma, Rusların Kafkas halklarına verdiği adlara ve özellikle Sovyetler döneminde kurulan idari bölgelerin adlarına göre oluşturulmuştur (KK1, KK6, KK52). Buna göre kırk civarında Kafkas dili vardır. Ancak bu sayı tartışmalıdır ve gerçekte daha azdır, çünkü aynı dilin lehçeleri ayrı diller olarak kabul edilmiştir. Kafkas dillerini Rusya Federasyonu'nda yaklaşık beş milyon kişi konuşmaktadır (<http://www.kaffed.org/kultur-sanat/anadil/item>).

Bölgenin üç bin yıllık aydınlık tarihi boyunca burada yaşadığı bilinen yerli halklar olan Avar, Lezgi, Dargi, Lak, Tabasaran, Çeçen-İnguş, Adige-Karbardey, Abhaz-Abaza halklarının dilleri Kafkas Dil Grubu'nu oluşturur. Bölgeye M.Ö. 7. yüzyılda gelen İskit, Alan ve daha sonra Sarmatların atası olan Osetler ve Tatlar Hint-Avrupa "*Iron Dil Grubu*"ndandır. 10. yüzyılda bölgeye yerleşen Kumuk, Karaçay, Malkar ve Nogaylar ise Türk- Kıpçak halklarından olup Ural-Altay Dil Grubu içinde yer alırlar. 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlatılan zorla göç politikası sonucu bölgede nüfus dengesi Rusya lehine dönmüştür. Kuzey Kafkasya'da bugün ana dili Slav dillerinden Rusça olan büyük bir nüfus vardır. Bazı dil bilimciler eskiden Ortadoğu ve Anadolu da konuşulan Hatti, Sümer ve Huri-Urartu dilleri arasında ilişki kurmaktadır. Bu ilişki Anadolu'da yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan Hitit yazıtları kaynak alınarak kurulmaktadır. Hititlere ait olan belgelerdeki dille Kafkas dilleri arasındaki benzerlikler şöyle dile getirilmektedir: "*Fonetik bakımdan Kafkas dilleriyle bu diller çok benzemektedir, Hatti dili Çerkes dili gibi ترکیبی bir dildir, her iki dil de son sesler hareketlidir.*" (Ceyhan, 2008: 49).

Çerkesler dillerini “*Adığabze*” olarak adlandırır. Esas olarak iki lehçe oluşur. Batı Çerkeslerinin (Abzeh, Şapsıĝ, Çemguy, Bjeđuĝ, Hatukay vd.) konuştuĝu lehçe “*Batı Adıĝe*” (*Ç’abe*); Doĝu Çerkeslerinin (Kabardey ve Beslency) konuştuĝu lehçe “*Doĝu Adıĝe*” (*Şhaĝ*) lehçesidir. Sovyetler döneminde bu iki lehçe ayrı diller gibi gösterilmiş, her biri için ayrı alfabe yapılmıştır. Batı lehçesi Adıĝey Cumhuriyeti’nde, Doĝu lehçesi de Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes Cumhuriyetlerinde resmî dil olarak kullanılır, alfabe ise kiril alfabesidir (Demirbuĝa, 2010: 12). Çerkesçe için ilk alfabe denemeleri 1800’lerin başlarında Rusya’da yapılmaya başlanmıştır. 19 ve 20. yüzyıl başlarında yazı, dar bir aydın çevresinde sınırlı kalmıştır. İlk önce Arap harflerini esas alan alfabeler kullanılmıştır. Sovyet döneminde Batı lehçesi için 1918’den 1927’ye dek Arap alfabesi, 1927’den 1938’e dek Latin alfabesi kullanıldıktan sonra 1938’den sonra Kiril alfabesine geçilmiştir. Doĝu lehçesi için ise Latin alfabesi 1923’te yapılmış, 1924’te Yakovlev tarafından geliştirilip 1936’ya dek kullanılmış, 1936’dan itibaren Rus harfleri esas alınarak hazırlanan Kiril alfabesine geçilmiştir (Kalaycı, 2015: 89).

Kuzey Kafkasya’nın yerli halklarının binlerce yıldan bu yana ürettikleri ulusal destanlar bütünü Nart destanları’dır. Çerkes mitolojisinin bütününü kapsayan Nart Destanları, milattan önceki yıllardan bugüne Kuzey Kafkasya halklarının dilinde, müziğinde sanatında yer almış, bugünkü çağdaş Çerkes literatürünün de temelini oluşturmuştur (KK1, KK6, KK27, KK34, KK53). Nart destanları’nda ana unsur olarak, insan yaşamını daha mutlu daha renkli kılacak olan, insan onurunu yüksek tutacak “*insan sevgisi*” dile getirilmektedir (Aslan vd. 2011: 7; KK1, KK6, KK34, KK58, KK64). Nart Destanları’nın, Kuzey Kafkasya’nın otoktan halkı olan Çerkes boylarının binlerce yıldan bu yana ürettikleri ulusal destanlar bütünüünün adı olduĝu gerçeĝi düşünöldüĝünde, genelde “*Çerkes yazını*” olarak değerlendirilip, Kuzey Kafkasya yazın sanatının Nart Destanları ile başladığını kabul etmek gerekir (KK6, KK27). Abhaz dili, Kuzey Kafkasya’da konuşulan otokton dillerden Adıĝe- Abhaz dilinin bir dalıdır. Gelişimi ve yazını da Adıĝe- Abhaz dil grubunun gelişimine paralellik gösterir. Bu dönemde üretilen sözlü ürünler arasında Nart Destanları, bilmeceler, atasözleri, ağıtlar, masallar, çocuk oyunu ve şarkıları ve özellikle “*Abritskil Destanı*” önemli bir yer tutar. Abhaz dil ve yazınının gelişmesinde, Abhaz halkının kahramanı, ünlü ozan “*Dırmıt Gulya*”nın büyük emeği vardır. “*Abhaz Ulusu’nun Atası*”, “*Şiirin Büyük Kartalı*” gibi tanımlamalarla anılan Gulya, Abhaz dilinin eğitim ve sanat dili olması için büyük uğraş vermiş ve sayısız ders kitabı, piyes, roman ve şiir yazmıştır (KK1, KK6, KK27). Adıĝey, Kabardey ve Çerkesk bölgesinde konuşma ve yazı dillerinin aynı olduĝu halde, Adıĝey (Çerkes) konuşma ve yazı dilinin de biraz farklı geliştiğini görürüz. Ancak mitolojik,

tarihsel ve kültürel açıdan aynı köke bağlı oldukları da açıkça görülür. Bu nedenle, Kabardey- Çerkesk-Adıgey yazınları için “*Adıge yazını*” da diyebiliriz. Adıgey şivesi ile söylenen sözlü yazın ürünlerinin, daha başka bir ifade ile Nart destanları, Adıge masalları, şarkılar, ağıtlar, retorik “*Huahua*” metinleri, bilmeceler ve atasözleri, aynen soydaş ve komşu Abhaz-Abaza boylarının sözlü yazınları gibi aynı yolları kat etmişlerdir (KK27, KK34). Abhaz ve Abaza dili ürünlerinden farkları ise daha süslü ve duygulu olan anlatımlarıdır. Adıgey yazınının temelini düz yazı ustası “*Ç’eraşe Tembot*” atmıştır. Ancak, günümüzde Adıge şiiri de gelişmiştir. Son zamanlarda Adıgey şiirinin gelişmesinde, usta ozan “*Meşbaşe İshak*”ın etkisini yadsınamaz. Meşbaşe, romanda da aynı ustalığı göstermiştir. Nartolog oluşunun yanı sıra, usta bir ozan olan “*Hadağatle Asker*”in şiirleri de Adıge şiir sanatında önemli bir yer almaktadır. Meşbaşe İshak’ın ardından “*Kuyeko Nalby*” ve daha yüzlerce yazar, ozan ve araştırmacı yetişmiştir. Çerkesk Adıgeylerinin düz yazı ve tiyatro yapıtları, geçen yüzyılın (19. yüzyıl) sonu ile 1920-30’lu yıllarda dikkat çekmeye başlamıştır. “*Abuk Halit, Dışe’c Muhammed, Temir Salih, Vokthuta Abdullah, Gueşoko Husin*” gibi yazarlar, Çerkesk Adıge yazınının temelini atmışlardır. Çerkesk Adıge yazınında, “*Hanfен Alim*” ile lirizm belirginleşmeye başlamıştır. Sonraki yıllarda Çerkesk Adıge yazınında genç ozanların solukları duyulmaktadır: “*Abıt’e H., Nebu M., Şave E., Diğuj K.*” gibi. (Aslan vd. 2011: 8-9).

2.2.1. Çerkes Diasporasında Dil Sorunu

Diaspora, Yunanca bir sözcük olup, dağılmak ve yayılmak anlamlarını taşımaktadır. (Kaya, 2011: 25). Çeşitli nedenlerden dolayı anavatanı dışında yasayan, içinde yaşadığı toplumdan farklı özelliklerini koruyan ve kendini anavatanı üzerinden tanımlayan toplulukları ifade etmek için kullanılmaktadır. Bugün, dünyadaki yaklaşık yedi buçuk, sekiz milyonluk Çerkes nüfusunun % 90’ından fazlası anavatanı Kafkasya’nın dışında yaşamaktadır. Bu nüfus, başta Türkiye olmak üzere Suriye’de, Ürdün’de, İsrail’de ve daha sonra yerleştikleri diğer ülkelerde “*Çerkes Diasporaları*”nı oluşturmaktadır (Aslan vd., 2011: 20).

Kafkasya’da her Çerkes kabilesinin kendine özgü bir dili vardır (KK27, KK34, KK57). Örneğin Kabardeyler; Kabardeyce, Hatukoylar; Hatukoyca, Abazalar; Abazaca dilleri ile konuşmaktadır. Bir Çerkes kabilesinin kullandığı dili başka bir Çerkes kabilesi kullanmadığı gibi diğer dili de anlamamaktadır (Namıtok, 2003: 8-9). Kafkasya’da yaşayan Çerkes kabilelerinin birbirinden farklı ve kendilerine ait bir dil kullanmalarını kabile yaşamı, feodal yaşam ve Kafkasya coğrafyası kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Kafkasya coğrafyasında kullanılan dil sayısı kimi araştırmacılara göre üç yüz

civarındadır. Kafkasya’da kullanılan diller genel olarak kırk farklı dil olduğu yönünde kabul edilmektedir. Bu nedenle Kafkasya “*diller müzesi*” olarak adlandırılmaktadır (Karataş, 2012: 171).

Kafkas göçmenlerini Anadolu’da çeşitli sorunların beklemesi oldukça normaldir. Çerkes göçmenlerini ve diğer Kafkas göçmenlerini bekleyen önemli sorunların başına “*dil*” sorununu koymak yanlış olmaz (KK1, KK6, KK27). Çünkü dil insanların tüm ihtiyaçlarını gidermede, talep etmede, konuşulanları ve kendisi ile ilgili verilen kararları anlamada ve sosyal ilişkilerde önemli bir yere sahiptir. Çerkes göçmenlerinin Anadolu’da iskânları için ayrılmış olan arazilere keşif amacıyla gidecekleri zaman yanlarına tercüman verilmiştir. Böylece Osmanlı hükümeti Çerkes göçmenleri ve diğer Kafkas göçmenleri ile iletişimlerini tercümanlar aracılığı ile sağlamaya çalışmıştır (KK27, KK34, KK35, KK54, KK58, KK63). Ayrıca geçici iskân mahallerinden daimi iskân mahallerine göçmenler sevk edilmeye başlanınca bu göçmenlerin yanına refakatçi olarak bir tercüman da verilmektedir. Osmanlı hükümeti tarafından mahalli idareciler ve “*Muhâcirin Komisyonu*”na göçmenler ile ilgili uygulanacak olan tedbirler, emirnameler, iradeler ve talimatnameler gibi göçmenlere anlatılması gerekenler tercüman vasıtasıyla göçmenler bir araya getirilerek tüm kurallar anlatılmıştır (KK56, KK57, KK61, KK64, KK77). Çerkes kabilelerinin sosyal yaşamından dolayı ve Çerkes Beylerinin kabile üzerindeki etkisi ile hükümetin mahalli memurlara gönderdiği tüm talimatnameler önce Çerkes beylerine tercüman aracılığı ile anlatılmıştır (Karataş, 2012: 171-172).

Çerkeslerin ilk göç ettiği yerlerden biri olan Osmanlı topraklarında birçok ulus ve birçok dil bulunmaktaydı. Bu ulus topluluğuna 1864 yılından itibaren Çerkesler de dâhil oldu. Çerkeslerin Osmanlı himayesine girmesi zorunlu göç ile olurken Osmanlı topraklarında bulunan diğer toplulukları Osmanlı, fethederek topraklarına katmıştır. 1908’de Meşrutiyetin ilanından sonra derneklerin ve partilerin kurulmaya başlanmasıyla birlikte Çerkesler de “*Çerkes Teavün Cemiyeti*”ni kurmuşlardır. Çerkes Teavün Cemiyeti faaliyet alanını daha da genişletmek, kültürel çalışmalarına hız vermek ve amaçlarını hemşerilerine ulaştırmak için “*Ğuaze*” adında bir gazete çıkartmaya başlamışlardır. “*Ğuaze*” Çerkesçe; rehber, yol gösteren, kılavuz anlamlarına gelmektedir. Gazetenin ilk sayısı 2 Nisan 1911’de çıkmıştır. Toplam 57 sayı çıkartılan gazete, on beş günlük ve haftalık olarak çıkartılmıştır (KK27, KK34, KK5, KK53, KK55). Gazetenin temel görevi cemiyetin amacını halka duyurmak halkla bağlantısını sağlamaktır. İlk başlarda Türkçe olarak çıkartılan gazete Ağustos ayından itibaren Türkçe ve Çerkesçe çıkartılmaya başlanmıştır. “*Ğuaze*” sadece Türkiye’deki Çerkeslerin yayın organı değil, Irak, Suriye, Mısır ve Ürdün’deki Çerkeslerinde yayın organı olmuştur. “*Ğuaze*”nin en önemli misyonu hemen

hemen dünyadaki tüm Çerkesler arasındaki iletişimi sağlaması olmuştur. Türkiye’de bulunan Çerkeslerin Türkçesi yeterli olmadığı için gazetenin çıkartılan ilk sayıları okunup anlaşılammıştır (KK74, KK78, KK84, K85, KK96, KK99, KK101). Çerkes Teavün Cemiyetinin çalışmalarından sonra Türkiye’de daha aktif olmak isteyen Çerkesler, 10 Mart 1918’de “Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti”ni (Çerkes Kadınları Yardımlaşma Derneği) kurdular. Beşiktaş Akaretlerde kurulan cemiyetin kurucuları beş Çerkes bayandır. Bunlar; Hayriye Melek Hunç, Makbule Berzek, Emine Reşit Zaliq, Seza Pooh ve Faika Hanım’dır. Cemiyetin kuruluş amacı, Çerkes çocuklarının anadillerinde eğitim almalarını sağlamak olmuştur (KK1, KK6, KK27, KK34). Adı geçen cemiyetin yayın organı “*Diyane*” (Annemiz) isimli dergi olmuştur. Derginin başyazarı Hayriye Melek Hunç’tur. Çerkesce-Türkçe dergide Met İzzet Paşa, Harun Blenaw, Lami Cankat gibi şahısların yazıları da yer almıştır. Ancak dergi dönemin koşulları nedeniyle sadece bir sayı yayımlanabilmiştir (KK1, KK27).

24 Temmuz 1923’te imzalanan “*Lozan Antlaşması*”nda Çerkeslere azınlık hakkı tanınmamıştır. Bu antlaşmanın üzerinden bir ay geçmeden Çerkes dernekleri ve cemiyetleri kapatılmıştır. Çerkeslerin bin bir emekle açtıkları ve kız-erkek öğrencilerin birlikte ders işledikleri okullarda kapatılmıştır. Söz konusu bu okullar o tarihlerde dünyada bir benzeri daha bulunmayan okullardandır. Bununla birlikte Çerkesler ana dilde eğitim haklarından mahrum bırakılmışlardır. 1950 yıllarına kadar süren bu durum “*Vatandaş Türkçe Konuş*” kampanyalarıyla Çerkesler dillerini konuşamaz hale gelmişlerdir. Bu yıllarda Çerkes köylerine “*Çerkesçe konuşmak yasaktır.*” ilanları asılarak Çerkes dili unutulmaya mahkûm edilmiştir. Bununla birlikte Çerkesçe isimler ve soy isimler Türkçe olarak değiştirilmiştir (KK1, KK27, KK34, KK56, KK57). 1953 yılında “*Kafkasya Dergisi*” adlı dergi çıkartılmaya başlanmışsa da bu bir yıldan daha uzun süreli bir dergi olmamıştır. Takip eden yılda “*Kafkas Mecmuası*” dergisi 1954-1956 yayına başlamıştır. Bu derginin amacı içinde yaşadıkları devlete minnet duygularını göstermek ve Rus emperyalizminin kendilerine neler yaptığını anlatmak olmuştur. Bu dergi daha çok Türkçe basılmıştır çünkü Çerkesler dillerini hızlı bir şekilde unutmaktadırlar (KK11, KK13, KK17, KK24). 1957-1962 arasında “*Yeni Kafkasya Dergisi*” çıkartılmaya başlanmıştır. Bu dergide Kafkas kültüründen, toplumundan, tarihinden konular seçilerek anlatılmıştır. Bunun yapılmasındaki gaye Türkiye’de bulunan Çerkeslerin dillerini unutsalar da tarihi izlerini unutmalarının önüne geçilmek istenmesidir (KK58, KK59, KK64, KK65, KK72). 1964-74 yılları arasında “*Kafkasya, Birleşik Kafkasya Dergisi, Kuzey Kafkasya Dergisi, Kafkasya Birleşik Mecmuası, Kamçı*” gibi dergi ve gazeteler çıkmış olsa da bunlardan “*Kamçı*” etkili olmuştur. “*Kamçı*”

gazetesi 1864 yılının getirdiği göç felaketi ile anavatanlarını bırakan bu milletin mazisinde ders alınacak olayları genç zihinlere aktarmak amacı ile kültürü ve sorunları kamuoyuna tanıtmaya görevini üstlenmiştir. Bunların dışında 1975 yılında yayın hayatına başlayan “*Yamçı*” dergisinin sahibi ve sorumlu yönetmeni Fahri Huvaj’dır (KK1, KK6, KK27, KK34). “*Yamçı*” dergisi yaşanan muhaceretin iyiye yönelik yeni umutlar getirmek bir yana dursun ulusal yaşam umutlarını da tehdit ettiğini düşünerek bazı tedbirlerin alınması gerektiği ileri sürmüştür. “*Yamçı*”ya göre bu tedbirlerden biri muhacerette geçmişi aydınlatarak geleceği örgütleyecek kadroların oluşmasını sağlamaya yönelik yayın çalışmalarıdır. “*Yamçı*” dergisi bu gereksinimden doğmuştur (KK6, KK27; <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/kitap-tan%C4%B1t%C4%B1mlar%C4%B1/item/179-yuzyilin-yayinlari.html>). Bir bakıma yeniden dirilişin sözcüsü durumundaki derginin bir diğer önemli katkısı da Kafkasya dillerinden birer alfabe ile Çerkesçe yazılmış örnek metinler yayımlanmış olmasıdır. 1978’den itibaren Türkiye’de bulunan Çerkes halkının sesi olan yayınlardan bazıları şunlardır: *Nartların Sesi*, 1978-1980; *Nıbeçju*, 1980; *Kafdaşu*, 1980- ; *Kafkasya Gerçeği*, 1989; *Marje*, 1991-1995; *Kaf-Der Bülten*, 1993-1996; *Nart*, 1997- . Nart dergisi Kafkas Derneği yayın kurulu organıdır. İki ayda bir yayımlanan düşün ve sanat dergisi olan derginin sahibi, Kafkas derneği adına Muhittin Ünal’dır. Derginin ilk sayısında yayınlanan ve derginin görevlerini açıklayan yazı şöyledir; “*Kafkasyalıları ilgilendiren olayları kamuoyuna duyurmak Türkiye’de gelişen olaylardan ve derneklere ilişkin haberlere yer vermek, asimilasyon sürecinde kültürel değerleri korumak için genel olarak kültür ve özel olarak güncel kültürel sorunları ele almak, kültürü yaşatmak için kültürel üretimi teşvik etmek.*” (KK6, KK24, KK27, KK34).

Çerkesler ana dilde eğitim haklarını elde etmek için uzun süre mücadele etmişlerdir. Bir halkın varlığını devam ettirmesi dilinin varlığını koruduğu müddetçe mümkündür. Bu bilinçte olan ve buna göre hareket eden Çerkeslerin Milli Eğitim Bakanlığında, Çerkes dilinin seçmeli ders kategorisinde ilköğretim sınıflarında okutulması yönünde talepleri olmuştur. 2018 yılında bu talepleri gerçekleştirilerek Çerkesçe seçmeli ders olarak okutulmaya başlanmıştır. UNESCO tarafından yayınlanan yok olma tehlikesi altındaki diller listesinde yer alan Çerkesçe, yapılan küçük müdahaleler sayesinde varlığını devam ettirme çabası içindedir.

2.2.2. Çerkes Dilini Yaşatmak İçin Yapılan Çalışmalar

Türkiye Cumhuriyeti 1924 anayasası ile ulusalcı bir politika izlemeye başlayınca Anadolu’da var olan çok dilli kültürel yapı yıpranmaya başlamıştır. Bu durumdan en çok etkilenen dillerden biri de Adige dili olmuştur. Adige

dilini konuşan topluluklar çocuklarının geleceği için kendi aralarında yer yer fısıltı şeklinde dillerini konuşmuşsa da daha çok konuşmamayı tercih etmişlerdir. Anadilin kültürün devamlılığını sağlayan en önemli araç olduğu düşünüldüğünde, Çerkesler açısından ortaya çıkabilecek olan tek şey, toplumsal bağların çözülmesi durumudur. Göç sonrasında Çerkeslerin kültürel yapısında meydana gelen değişimler, sosyo-kültürel yapı üzerinde oluşan farklılaşmalarla açıklanabilir niteliktedir (Yılmaz, 2015: 172). Bu ve benzeri sebepler dilin doğal gelişimini ve nesiller arası iletişim aracı olarak kullanılmasını engelleyerek dilin giderek yok olmasının temel nedenleri arasında olmuştur.

UNESCO'nun belirlediği ölçütler çerçevesinde bir dilin güvenli denilen altı tehlike derecesi belirlenmiştir. Bunlar:

Güvenli: Dil bütün kuşaklar tarafından konuşuluyor; kuşaklararası aktarım kesintisiz. Bu diller bazı araştırmalarda sürdürülebilir diller kavramı ile açıklanmaktadır. Buna göre uzun vadede hayatta kalmalarına yönelik tehdit olasılığının zayıf olduğu, yeterince büyük ve artan nüfuslara sahip diller.

Zayıf: Çocukların çoğu dili konuşuyor, ancak konuşmalar belirli alanlarla sınırlı (ev gibi). Bu diller sürdürülebilir ama küçük dillerdir. Buradaki dillerin yaklaşık 1.000'den fazla konuşuru vardır. Bu dilleri konuşan topluluklar izole yaşayan veya güçlü bir iç organizasyona sahip ve dillerinin kimliklerinin bir göstergesi olduğunun farkında olan topluluklardır.

Kesinlikle tehlikede: Dil, evde artık ana dili olarak öğrenilmiyor. Bu diller hayatta kalmayı bir olasılık kılacak kadar sayıda insan tarafından konuşulan ama bu olasılığın ancak uygun koşullar ve toplum desteğiyle mümkün olacağı dillerdir.

Ciddi tehlike altında: Dil, büyük ebeveynler ve yaşlı kuşaklar tarafından konuşuluyor; ebeveynler dili anlayabiliyor, ancak kendi aralarında anlaşabilecek ve çocuklarına öğretebilecek kadar konuşmıyor.

Kritik tehlike altında: En genç konuşurlar, büyük ebeveynler ve daha yaşlılardır ve onlar da kısmen ve seyrek olarak konuşuyor. Bu diller az sayıda yaşlı insan tarafından konuşulduğu için hayatta kalma olasılığı görülmeyen dillerdir.

Ölü: Konuşur kalmamıştır. Ölü diller son akıcı konuşurunun da öldüğü ve yeniden canlanma işaretinin olmadığı dillerdir.

Bu programda *hayatîyet/tehlike* ilişkisi dokuz etkene bağlanmaktadır:

1. Kuşaklararası dil aktarımı
2. Konuşurların kesin sayısı

3. Toplam nüfus içindeki konuşurların oranı
4. Dil kullanımı alanlarındaki değişimler
5. Yeni alanlara ve medyaya tepki
6. Dil, eğitim ve okuma-yazma için malzeme sağlanması
7. Resmî ve kurumsal dil tutumları, resmî statü ve kullanımın dâhil olduğu politikalar
8. Topluluk üyelerinin kendi dillerine yönelik tutumları
9. Dokümantasyonun miktarı ve kalitesi

Bu etkenler arasında en önemlisi, kuşaklararası dil aktarımıdır (Cengiz, 2011: 461-462).

Tehlikedeki diller ile ilgili yapılması gereken ilk şey sorunu kabul etmek ve bu soruna sebep olan etkenleri tespit etmektir. Bu tespit yapıldıktan sonra durum geri çevrilebilir. Konuşulan her dilin o kültür için önemli bir değer olduğu kabulünü daha geniş bilim çevrelerine yaymak ve bu noktada toplumlara yeryüzü dilleri ve kültürlerinin karşı karşıya kaldığı tehdidi aktarmak gerekmektedir. Bu hususta farkındalık yaratılarak sorunun çözülmesi için toplumlara yol gösterilmelidir. Tehlike atlındaki hayvan türleri gibi dillerde, yeri doldurulamayacak kayıplar arasında yer almadan harekete geçilerek çeşitli önlemler alınmalıdır. Bu bağlamda Türkiye’de yaşayan Çerkes halkları da dillerini yaşatmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş en nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti devleti onların bu çabasına karşılık seçmeli ders olarak Çerkes dilini müfredatına almıştır.

Adige dili bakımından Türkiye’de kuramsal çalışmalar yürüten “*Adige Dil Derneği*” 2013 yılında kurularak bu noktadaki boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Söz konusu dernek Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine uyarlanmış Çerkes alfabesi üzerine çalışarak bu sistemde hazırlanan ders kitaplarını Milli Eğitim Bakanlığına göndermiştir. KAF-FED (Kafkas Federasyonu) tarafından kabul görmeyen bu çalışma uygulamaya koyularak Çerkes çocuklarına öğretilmektedir (KK1, KK2, KK6, KK34, KK54, KK55). Bugün değişen devlet politikaları ve iki dilliliğin ülke bütünlüğüne zararlı olacağı inancının kaybolması sayesinde, insanlar çekinmeden Adige dili ile ilgili bilimsel çalışmalar yürütebilmekte, dilin kaybolmasının önüne geçilmesi için akademik veya sosyal faaliyetler yürütebilmektedirler. Bugün Adige dilinin “*Yaşayan Diller ve Lehçeler*” kapsamında orta öğretim okullarında ders konusu olması ve Düzce Üniversitesinde lisans ve yüksek lisans seviyelerinde öğretiliyor olması az da olsa dilin yaşaması ile ilgili umut vermektedir (KK1, KK6, KK24, KK27, KK34).

3. Reyhanlı Çerkeslerinde Geçiş Dönemleri

İnsan hayatında doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş dönemi vardır. Reyhanlı Çerkeslerinin söz konusu unsurlara önem verdikleri bilinmektedir. Bu bağlamda her toplumda insan davranışlarını düzenleyen birtakım kaideler vardır ve bu kaideler, sosyo-kültürel anlamda bazı kimseler tarafından maksatlı olarak planlanmış ve ortaya konmuş olmayıp, cemiyetin tarihi boyunca yaşadığı hayat içinde gelişmiş ve benimsenmiştir. İşte gelişen ve benimsenen bu yapılar, geçmişten bugüne nesilden nesile aktararak örf ve âdet şekline dönüşmektedir. Âdetler de örfler de bir toplumda önceki nesillerden gelen ve fertler tarafından ortaklaşa benimsenen hareket tarzlarıdır. Dolayısıyla yaşam sürecinin neredeyse tamamı âdetlere göre şekillenerek varlığını devam ettirir.

Âdetler, yalnızca toplumdaki bireylere değil, toplulukların davranış ve tutumlarına da yön verir. Diğer taraftan bir şeyin âdet olabilmesi için toplumda birçok kuşağı etkilemiş olması gerekir. Yani bir şeyin âdet olması için geçmiş kuşaklardan günümüze gelmesi ve yaygın olması gerekmektedir. Toplumun tamamının kabul etmediği bir şey âdet olamaz. Toplumdaki bazı bireyler, bu âdetlere karşı çıkarlarsa o zaman âdetin yaptırım gücü ortaya çıkmaktadır. Örneğin; düğün âdeti ele alınacak olursa, düğün âdetinde birçok tören ve etkileşimler vardır. Bunlar, adeta bir sistematığe göre düzenlenir. Örneğin; gelinin kıyafeti. Damadın kıyafeti ve yapılan törenler belli âdetler çerçevesinde devam eder. Bireyler, bu âdetlere uymadığında yaptırımlar devreye girer. Böylece birey zor durumda kalmış olur. Âdetler, tıpkı örfler gibi birçok sosyal içerikli ilişkiyi düzenlemekte, yönetmekte ve denetlemektedir. Toplumsal yaşamın düzenli gitmesinde, kuralların uygulamasında âdetler etkili olmaktadır. Örneğin; karşılama

ve uğurlamalar; yemek ve sofrâ düzenleri; geçiş dönemleriyle ilgili kutlama ve kutsamalar; kız isteme, nişanlık ve evlenme usulleri; selâmlaşma, hatır sorma sırasında uyulması gereken kurallar; bayramlar, mevsimler, önemli günlerle ilgili davranış biçimleri; “*yas alma*” (yas tutma), “*baş sağlığı dileme*” gibi durumlarda söylenecek sözler, takınılacak tavırlar ve tutumlar âdetlerin alanına girer (Artun, 2010: 121-122).

3.1. Doğum

3.1.1. Doğum Öncesi

İnsan hayatındaki geçiş dönemlerinden ilki doğumdur. Dünyaya gelen her çocuk sadece anne ve babasını değil, tüm yakınları da sevindirmiştir. Çünkü her doğum soyun sayısını artırmakta ve bir anlamda gücün artmasını sağlamaktadır. Özellikle küçük topluluklar, nüfusun çokluğu oranında kendilerini güçlü hissederler. Diğer yandan doğum, anne ve baba olan bireylere karşı duyulan saygınlığı artırır. Eğer bir sorundan dolayı çocuk olmuyorsa, hem kadın hem de erkek toplum tarafından küçümsenir (Örnek, 2000:131). Her kültürde olduğu gibi Reyhanlı Çerkes kültüründe de çocuk sahibi olma yeni evlenen bireylerin en başta gelen arzularından biridir. Söz konusu olgu, günümüzde olduğu gibi eski zamanlarda da böyledi. İnsanlar, geçmişten bugüne zürriyetlerini devam ettirmeyi büyük bir sorumluluk olarak görmüş ve özellikle kısırlık hususunda kadınlar, toplumda her zaman marazlı bir kişi olarak hor görülmüşlerdir. Söz konusu durumlarda erkeğin ikinci eşi alması ilgili kültürde hoş karşılanan bir durum olmamıştır. Çerkeslerde çok kadınla evlenme âdeti yoktur. Çerkeslerle kadına ziyadesiyle saygı duyulur. Koca eşini adıyla çağırır. Kendi soyunun ismiyle çağırır. Çünkü kadına soyunun ismiyle hitap etmek Çerkeslerce saygı belirtisidir. Öyle ki Çerkeslerde mensup olduğu aileyi bilmemek ayıptır. Eşlerin birbirlerini asıl adıyla çağırması ise saygısızlık olarak kabul edilir (KK1, KK2, KK27, KK34).

Reyhanlı Çerkeslerinde doğum öncesi hazırlıklar ilk olarak anne olmaya hazırlanan gelin ile başlar. Anne olacağı belli olduktan sonra geline hiç bir şekilde ağır iş yaptırılmaz, fakat hareket edebilmesi için sürekli hafif ve kolay işler ona havale edilir (KK36, KK37, KK38, KK39, KK40, KK41). Gelin; onu üzecek moralini bozacak kötü haberler ve olumsuz diyaloglardan uzak tutulur, kendisi de kalabalıklardan kaçınır. İlk kez çocuk sahibi olacak geline daha çok kaynanası dikkat eder gözü altında tutar (KK11, KK12, KK13, KK14, KK17). Çocuk haberini alan aile bireyleri sevinirler fakat bunu hiçbir zaman aşırıya kaçan gösterişli hareketlerle yansıtmazlar alenen bebek alışverişi vs. yapmazlar. Bunun nedeni çok istediğiniz ve sevinç gösterileri

ile duyurduğunuz bir şeyi daha sonra kaybetme ihtimalinin olmasındandır. Ayrıca aşırı sevincin tanrının gücüne gideceği gibi bir inanç da vardır (KK6, KK27, KK28, KK34, KK56, KK57).

Çerkeslerin yazılı kültürden bağımsız sözlü kültürde geçmişten bu zamana getirdikleri gelenekleri arasında, birçok sağlık ve tedavi yöntemleri çocuk sağlığı ve yetiştirme yöntemleri vardır. Reyhanlı Çerkesleri çocuğun yarık dudaklı olacağı düşüncesi ile hamile gelinlerin tavşan görmesini istememektedir (KK11, KK13, KK17, KK28). Bunun dışında çocuğun patlak (pörtlek) gözlü olacağı düşüncesi ile balığa baktırmamaktadırlar. Oysa bu tür sakımların arkasındaki asıl neden bu tür canlılardan gelinin ürkmesi ve çocuğunu düşürmesi ihtimalidir fakat bu açıkça söylenmez (KK36, KK37, KK40, KK45). Kaynana gelinini bu konuda bilgili ve tecrübeli olduğu düşünülen köyün yaşlı ebelerine defalarca gösterir muayene ettirir gelinin şikâyetlerini dinletir. Hamile gelinin yiyip içecekleri, oturup kalma biçimi, yatma uyuma biçimi, gezip dolaşması dahi hep bu kadınların tavsiye ettikleri şekilde olur (KK28, KK35, KK37, KK43, KK47). Geline yapabileceği hafif işler yapması sürekli dolaşması söylenir. İki karış yüksekliğinde bir eşikten veya yükseltiden gelinin atlatılması, gelinin yalın ayak dolaştırılması (toprağa temas için) gibi bir âdet vardır. Gelinin elleri yukarıda olmasını gerektiren işler yapmasından özellikle sakınılır çünkü bunun düşük nedeni olduğu düşünülür (KK1, KK2, KK6, KK13, KK17). Hamile gelin mümkün olduğunca üzücü ve sıkıcı konulardan uzak tutulur onu ürktürecek şok yaratacak şeylerden bahsedilmez. Cenaze ve başsağlığına hamile gelinler götürülmez. Akşam karanlığından sonra hamile gelin odasında tek başına bırakılmaz suya oduna gönderilmez. Kazan ve benzer şeyler kaldırmasına izin verilmez (KK13, KK17, KK36, K39, KK47). Geline rahat oturması, hiçbir şey için telaş etmemesi özellikle tembih edilir onun yemek istediği şeyler temin edilmeye çalışılır aksi halde doğacak çocuğun, salyaları akan olur olmaza imrenen pisboğaz bir şey olacağına inanılır. Bu nedenle aileden her kim çarşıya pazara ormana veya bahçeye giderse geline farklı ve canı çekebilecek yiyeceklerden getirmektedir (KK45, KK47, KK48, KK50, KK64, KK67).

3.1.2. Doğum Sırası

Doğum, genel hatlarıyla hayata atılan ilk adım ve hayatın ilk basamağı olarak algılanmaktadır. İnsanoğlu, var olduğu günden beri neslini devam ettirmeyi bazen bilinçli, bazen de şuuraltında zorunlu olarak görmüş, kendini gerçekleştirmeyi de önemli bir vazife olarak düşünmüş veya düşünmek istemiştir.

Her toplumda olduğu gibi bizim toplumumuzda da çocuğa büyük değer verilir. Çoluk çocuğa karışmak belli bir yaşa gelip evlenenler için çok önemlidir. Dünyaya getirilen her çocuk aile kurumunu güçlendirir. Akrabalık ilişkilerini ve bu ilişkilerden doğan dayanışmayı pekiştirir. Aile kurumunun temel işlevi de budur. Aile, toplumu ayakta tutan temel öğelerdendir. İnsan türünü üretmek ve sürdürmek geleneklerinden doğmuştur (Tezcan, 2000: 13). Hayatın üç önemli geçiş döneminden ilki olan doğum, her toplumda olduğu gibi Hatay'ın Reyhanlı ilçesinde yaşayan Çerkeslerde de her daim mutlu bir olay olarak karşılanmıştır. Yeni evlenmiş olan çiftlerin sahip oldukları ilk çocuk, gerek kendileri gerekse de yakın akrabaları için yakınlaşma ve samimiyeti perçinleyen bir unsur olarak algılanmıştır. Doğum, bir yandan kadına duyulan saygınlığı arttırırken bir yandan da evlilikle temelleri atılmış olan aile mefhumunu daha da sağlamlaştırır. Doğum hadisesi anneye benlik ve bütünlük, babaya da güven duygusu kazandırıp çiftlerin birbirlerine karşı olan sorumluluk duygusunu da arttırmaktadır. Doğum ile birlikte dünyaya gözlerini açan bireyin hem ailesine hem de topluma faydalı ve hayırlı bir insan olması için bütün imkânların adeta seferber edildiği bilinmektedir.

Dünyaya gelen her çocuk sadece ana babasını değil, aynı zamanda akrabaları, komşuları, soyu sopu da sevindirmektedir. Çünkü her doğum ailenin, akrabaların sayısını arttırmaktadır. Özellikle küçük topluluklarda aileler nüfuslarının çokluğuyla kendilerini güçlü ve dayanıklı hissetmektedirler. “Çocuk ocağı tütürür.” sözü de toplumun bu konudaki değer yargısını bize açıkça göstermektedir. Çağlar boyu doğuma ve onun kendi bünyesi içindeki evrelerine birtakım geçiş töreleri ve törenleri eşlik etmiştir. İnançlar ve gelenekler, insanları gebelik öncesinden başlayarak birtakım âdetlere uymaya ve bu âdetlerin gerektirdiği işlemleri yerine getirmeye zorlamaktadır. Doğum olayının yüzlerce âdet, inanç ve büyüsel özlü işlemlerle örtülü olduğu görülmektedir (Artun, 2010: 126). Hamilelik bireysel bir olay olduğu kadar, aileyi topluma bağlayan ve ailenin sürekliliğini sağlayan bir olgu olduğu için toplumsaldır. Dolayısıyla kadının hamile olduğu anlaşıldığında kendisinden başlayarak sırasıyla ailesini, yakın çevresini ve toplumu ilgilendiren bir süreç başlamış olur. Kadın, hamileliği ile birlikte aile içinde ve toplumda o ana kadar sahip olduğu rol ve statüsüne bir yenisini ekleyecektir. Bu yüzden hamilelik, kadın için, biyolojik olduğu kadar psikolojik ve sosyal açıdan da önemli bir geçiş dönemidir (Ercan, 2002: 57). Gebelik sırasında önem verilen hususlardan birisi de doğacak çocuğun cinsiyetidir. Bebeğin cinsiyeti konusunda, anne ve babanın isteğinin dışında, kişinin bağlı bulunduğu ailenin veya toplumun isteği de ön planda yer alır. Türk kültüründe genel olarak ilk çocuğun erkek olması istenir. Bu durum, gebe kadın üzerinde büyük bir baskı yaratır ve çocuğun cinsiyetini

etkileyeceğine inandığı bazı şeyleri yapmaya çalışır. Bunlardan bazıları şunlardır: Adak ve kurban adanır. Yatırlara, hocalara gidilir. Kadın cinsel birleşme sırasında sağına yatar, sağından kalkar. Gelinin yatağında erkek çocuk yuvarlanır. Bunların dışında “Allah’ın bileceği iştir.” diyenler de vardır. Kız çocuk isteyenler ise yukarda saydığımız işlemlerin bir bölümünü aynen bir bölümünü de tersinden yaparlar (Örnek, 2000: 136). Çift can sahibi olan anne adayı kadın, Çerkeslerde en saygındır. Hamile iken ölen bir kadın şehit kabul edilir. Allah’ın sıfatları içinde (Rahim) esmasının taşıyıcısı kadındır. Bu yönüyle kadın, yaratıcılık özelliğine sahiptir. Kadının yaratıcılık özelliği sebepler yolu ile meydana gelir. Burada anlatılmak istenilen sebep; erkekteki tohum hücrelerinin kadındaki yumurtalık hücrelerinin içerisine girmesi ile meydana gelen olaydır. Rahim dediğimiz bu bölgede soyun devamı olan bir canlının oluşmasına hamilelik diyoruz.

Reyhanlı Çerkeslerinde doğum, evdeyse hamile kadının yanında bir ebe ve iki yardımcı bulunmaktadır. Doğum, hastanede olacak ise gelinin annesi, kız kardeşi, kayınvalidesi veya görünçesi doğum sonrası için hazır beklemektedirler (KK1, KK13, KK17, KK46). Hamile kadın doğumhaneye gittiğinde onu bekleyenler çeşitli dualar okuyarak doğumun kolay geçmesini temenni ederler.

3.1.3. Doğum Sonrası

Doğumların insanların hayatında önemli bir yeri vardır. Daha hamileliğin başlangıcından itibaren her döneminde başvuru uygulamarının temelinde çocuğun sağlam ve sağlıklı olarak dünyaya gelmesini sağlama amacı vardır. Doğum olayı gerçekleştikten sonra hem anne hem de çocuğu korumak amacıyla çeşitli pratikler uygulanır (Artun, 2010: 147). Bu pratiklerden ilki çocuk doğduğu anda ağlatılmasıdır, bu bebeğin ciğerlerinin açılması için yapılır. Anne ile bebeği ayıran göbek bağı kesen ebe iyi dilekte bulunur. Ad verme daha çok bu göbek bağı kesildiği anda verilmektedir (KK13, KK17, KK27, KK36, KK39, KK44). Bu ritüellerin kız için ayrı erkek için ayrı olan birçok farklı formu vardır. Bu tür ayinler daha içten daha samimi ve duygusal dileklerle yapılır; iyilik, güzellik, sadakat, kahramanlık, şans, dürüstlük, yiğitlik, adalet vb. vasıflarını taşıması gibi iyi temennilerde bulunulur. Bebek doğduğu anda gözlerini açarsa ve hapsirarak ağlarsa veya ses çıkartırsa bunun iyiye işaret olduğu kabul edilirdi, akıllı ve çalışkan olacağına yorulur. Komşu kadınlar lohusa geline süt ile pişirilmiş çorba getirirler ve bunun bebek için süt olacağına inanırlar (KK45, KK46, KK48, KK50).

Çocuk doğduğu zaman “*hvrina*” salıncak kurulur. Genç kızlar ve genç erkekler sallanır eğlenirler. Yapılan bu salıncağa “*güşehphe*” hediye bağlanır

(KK11, KK1, KK13, KK17, KK28). Bu merasim daha çok kadınlar arasında olur. Eve gelen çocuk ve lohusa kadın tek başına bırakılmaz. Çocuğa doğum anında isim verilmediği takdirde evde ailenin en yaşlı üyesi tarafından kulağına ismi okunarak ad verilir (KK26, KK27, KK28, KK34). Çocuk bir, iki yaşına geldiği zaman hastaneye götürülerek sünnet ettirilir. Akabinde yeni yeni yürümeye çıkan çocuk için “*setiıve*” ayakbastı merasimi yapılır. Bunun sebebi çocuğun artık düşmeden yıkılmadan yürüyebileceğine olan inançtır (KK1, KK15, KK16, KK17, KK28). Çocuğun ilerde hangi mesleği seçeceği de bir oyun ile belirlenmektedir. Bu oyunda bir masa kurulur ve masanın üzerine kamçı, makas, bıçak, tabanca ve kitap konur. Çocuk uzanıp hangisini alırsa ilerde o meslekle ilgili işler yapacağına inanılır. Kamçıyı eline aldıysa atçı olacağına, kitabı aldıysa âlim olacağına, tabancayı aldığına da kavgacı olacağına hükmedilir (KK1, KK2, KK6, KK24, KK27, KK34).

Anne çocuğunu beşikte uyuturken ona;

“*Mime mime mime*

Mimenin annesi güvercindir.” ninnisini söyler. Bunun dışında anne;

“*Nan kuku nerede?*

Kuku muku nerede?” diyerek çocuğu avutmaya, sakinleştirmeye çalışmaktadır (KK11, KK13, KK17).

Çerkes töresinde kadına saygı salt namus kavramıyla açıklanamaz. Erkeğe öngörülmeven pek çok hak kadına verilmiş, saygı kadın erkek ilişkilerinin temelinde olmazsa olmaz bir koşul olarak oturtulmuştur. Ailenin devamlılığını sağlayacak olan kadın sadece doğurganlık vasfı için değil hayatının her döneminde el üstünde tutulmuş ailenin kadınsız, annesiz olmayacağı düşüncesiyle hareket edilmiştir.

Reyhanlı Çerkeslerinde doğum olayının gerçekleşmesinde baştan sona birtakım halk inanışları vardır. Bu inanışlar genel hatlarıyla şöyledir:

Çocuk haberini alan aile bireyleri sevinirler fakat bunu hiç bir zaman aşırıya kaçan gösterişli hareketlerle yansıtmazlar. Aşırı sevincin tanrının gücüne gideceği inancı vardır (KK46, KK47, KK48, KK49, KK50).

İlk kez çocuk sahibi olacak geline daha çok kaynanası dikkat eder (KK28, KK36, KK38, KK44).

Anne olacağı belli olduktan sonra geline hiç bir şekilde ağır iş yaptırılmaz (KK13, KK17, KK28, KK36, KK37).

Hareket edebilmesi için sürekli hafif ve kolay işler gebe kadına havale edilir (KK37, KK38, KK39, KK40).

Gelin; onu üzecek moralini bozacak kötü haberler ve olumsuz diyaloglardan uzak tutulur (KK42, KK43, KK44, KK45, KK46).

Reyhanlı Çerkesleri çocuğun yarık dudaklı olacağı düşüncesi ile hamile gelinlerin tavşan görmesi istenmemektedir (KK11, KK13, KK17, KK28).

Çocuğun patlak (pörtlek) gözlü olacağı düşüncesi ile balığa baktırmazlar (KK28, KK37, KK38, KK42, KK43).

İki karış yüksekliğinde bir eşikten veya yükseltiden gelin atlatılır (KK17, KK18, KK19, KK20, KK21)

Gelin toprağa temas etmesi için yalın ayak dolaştırılır (KK28, KK38, KK39, KK46, KK47, KK48).

Gelinin elleri yukarıda olmasını gerektiren işler yapmasından özellikle sakınılır çünkü bunun düşük nedeni olduğu düşünülür (KK1, KK2, KK6, KK13, KK17).

Cenaze ve başsağılığına hamile gelinler götürülmez (KK17, KK29, KK30, KK37, KK38, KK41, KK42).

Akşam karanlığından sonra hamile gelin odasında tek başına bırakılmaz suya oduna gönderilmez (KK56, KK57, KK58, KK59, KK60).

Gelinin kazan ve benzer şeyler kaldırmasına izin verilmez (KK13, KK17, KK36, K39, KK47).

Geline rahat oturması, hiçbir şey için telaş etmemesi özellikle tembih edilir (KK61, KK62, KK63, KK64).

Yemek istediği şeyler temin edilmeye çalışılır aksi halde doğacak çocuğun salyaları akan olur olmaza imrenen pisboğaz bir şey olacağına inanılır (KK28, KK65, KK66, KK67, KK68, KK69).

Çocuk doğduğu anda ağlatılmasıdır, bu bebeğin ciğerlerinin açılması için yapılır (KK56, KK64, KK67, KK70, KK74).

Ad verme daha çok bu göbek bağının kesildiği andadır (KK41, KK43, KK44, KK48, KK75, KK76).

Ad verme ritüellerinin kız için ayrı erkek için ayrı olan birçok farklı formu vardır. Bu tür ayinler daha içten daha samimi ve duygusal dileklerle yapılır; iyilik, güzellik, sadakat, kahramanlık, şans, dürüstlük, yiğitlik, adalet vb. vasıflarını taşıması gibi iyi temennilerde bulunulur (KK13, KK17, KK27, KK34, KK42).

Bebek doğduğu anda gözlerini açarsa ve hapsirarak ağlarsa veya ses çıkartırsa bunun iyiye işaret olduğu kabul edilirdi, akıllı ve çalışkan olacağına yorulur (KK28, KK36, KK37, KK38, KK39, KK56).

Komşu kadınlar lohusa geline süt ile pişirilmiş çorba getirirler ve bunun bebek için süt olacağına inanırlar (KK45, KK46, KK48, KK50).

Çocuk doğduğu zaman “*İvrina*” salıncak kurulur. Genç kızlar ve genç erkekler sallanır eğlenirler (KK78, KK79, KK84, KK86, KK90).

Yapılan bu salıncağa “*güşehphe*” hediye bağlanır. Bu merasim daha çok kadınlar arasında olur (KK11, KK1, KK13, KK17, KK28).

Eve gelen çocuk ve lohusa kadın tek başına bırakılmaz (KK11, KK1, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17).

Çocuğa doğum anında isim verilmediği takdirde evde ailenin en yaşlı üyesi tarafından kulağına ismi okunarak ad verilir (KK81, KK83, KK84, KK89, KK96).

Çocuk bir, iki yaşına geldiği zaman hastaneye götürülerek sünnet ettirilir (KK13, KK17, KK28, KK37).

Yeni yeni yürümeye çıkan çocuk için “*setiıve*” ayakbastı merasimi yapılır. Bunun sebebi çocuğun artık düşmeden yıkılmadan yürüyebileceğine olan inançtır (KK1, KK15, KK16, KK17, KK28).

Çocuğun ilerde hangi mesleği seçeceği de bir oyun ile belirlenmektedir. Bu oyunda bir masa kurulur ve masanın üzerine kamçı, makas, bıçak, tabanca ve kitap konur. Çocuk uzanıp hangisini alırsa ilerde o meslekle ilgili işler yapacağına inanılır. Kamçıyı eline aldıysa atçı olacağına, kitabı aldıysa âlim olacağına, tabancayı aldığında da kavgacı olacağına hükmedilir (KK1, KK2, KK6, KK24, KK27, KK34).

3.2. Evlilik

Evlilik; toplumların hukukunun, dininin, örf ve âdetlerinin belirlediği kurallara uygun olarak bir kadın ve bir erkeğin yeni bir aile oluşturmasıdır. Dilimizde evlenme veya evlendirme terimleri, evlenen erkek veya kadının ayrı bir yuva ve aile kurması anlamına gelir. Her toplumun kendine ait farklı evlilik kuralları ve merasimleri vardır. Ancak hepsinin amacı ve ortak noktası yeni bir aile kurmaktır. Bu nedenle evlilik olayının hem bireysel, hem de toplumsal boyutu vardır. İnsanlar, içinde buldukları toplumların kurallarına göre evlenmek zorundadırlar. Evlilik, birey için hayati önem taşır. İnsanın hayatındaki en önemli dönüm noktalarından birisi evliliğdir. Her toplumda eş seçiminde ve tercihinde çeşitli kıstaslar belirlenmiştir. Bu

kıstaslara bakıldığında kadında ve erkekte soy, sop, aile, ekonomik durum, fiziki güzellik (kadında), dinî inanç ve meslek gibi özellikler aranmaktadır. Ayrıca bu özelliklerin yanında kırsal bölgelerde kadınların çalışkanlığı, iş becerileri, el becerileri, misafir ağırlama, hizmet ve saygı gibi özellikler önem taşırken erkeklerde çalışkanlık, dürüstlük ve güvenilirlik aranır (Gelenekten Geleceğe, 2009: 128-129). Genel olarak aile kavramı ile farklı soylardan gelen ve birbirleriyle kan bağı ilişkisi olmayan, genellikle özel ve ayrı bir konutta kendi çocuklarıyla oturan bir erkekle bir kadının oluşturduğu birim kastedilir. Aile, sosyal grupların tabii ve en ilkinin teşkil eder (Türkdoğan, 1991: 25). Evlilik, karşılıklı dayanışmanın sağlanmasını, birlikteliği, bunlardan da önemlisi neslin devamını sağlayan bir ilişki biçimidir. Aynı zamanda evlilik; toplumlar arasında farklı yapılar gösterebilen, aile kurmayı ve türün devamını sağlayan iki insanın kalıcı bir beraberlik için bir araya gelerek oluşturdukları, birbirlerine ve çocuklarına karşı ortak sorumluluklarını yerine getirmeye söz verdikleri, birbirine bağlı sistemlerden oluşan evrensel bir kurumdur (Yalçın, 2014: 250). Evlilik insan gruplarının yaşantıları boyunca uyguladıkları ve geliştirdikleri sosyal öğelerle yüklü bir kavramdır. Kültürler arası farklılık göstermesi sosyal öğelerin değişik kültürler içinde oluşması ve farklı değer yargılarıyla yüklü olmasıyla açıklanabilir. Toplumlar kimin kimle, kaç eşle veya hangi koşullar altında evleneceğine dair bir takım kurallar yaratmıştır. Çok değişik uygulamalar olmakla beraber evlilik, esas itibarıyla toplum tarafından onaylanan kadın ve erkek ya da kadınlar ve erkekler arasında yaratılan bir ilişki türünü karakterize etmektedir (Gökçe, 1978: 7).

Her canlının çoğalarak neslini devam ettirmesi yaratılışının bir gereğidir. Canlıların en mükemmeli olan insan da bu gerekliliği evlilik yoluyla gerçekleştirmektedir. Evlilik, aile hayatının kurulmasına dair hayatta atılan en önemli adımlardan ve hayatın dönüm noktalarından biridir. Aile, toplumsal hayatın çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu çekirdeğin oluşması, evlenme olgusu ile meydana gelmektedir. Evlilik, insan ömründe “geçiş dönemleri” olarak bilinen, doğumla başlayıp ölüme kadar devam eden sürecin en önemlilerindedir. Aile çatısını oluşturan evlenme biçimleri toplumun; değer yargılarına, sosyal ve ekonomik yapısına, kültürel değerlerine, millî kimliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Evlilik toplumun devamlılığı ve yeni nesillerin oluşması bakımından hayatın bir parçasıdır. Bu bakımdan her toplumda olduğu gibi Çerkes toplumu da evliliğe çok önem vermektedir. Türkiye’de kültürel değişimlerin sık görüldüğü Hatay ilinde tanışıp evlenme giderek yaygınlaşırken, gelenekselliğin ağır bastığı ilçe ve köylerinde çok farklı evlenme biçimlerine rastlanılmaktadır. Bu farklılık farklı ulusların harmanlanıp kendi etnik kimlik ve kültürlerini yaşatmaya çalışmasındandır.

Bu etnik kültürlerden birisi Hatay'ın Reyhanlı ilçesinde yaşamlarını sürdüren Çerkeslerdir.

Geleneksel Çerkes yaşamında aileden sokağa, misafirlikten yardımlaşmaya, düğün ve eğlenceden yas törenlerine, iş yaşamından halk meclislerine kadar insanların birlikte olduğu her alanda “*Xabze*” (Khabze) adı verilen yazılı olmayan yaşanarak kuşaktan kuşağa aktarılan ve dünya halklarınca da bilinen belirli kurallarla düzenlenmiştir (Aslan vd, 2011: 24). Geleneksel Çerkes toplumu örgütlü bir toplumdur. İki kişinin birlikte herhangi bir iş yapması söz konusu olduğunda bunlardan biri “*Thamade*” (önder/başkan) diğeri “*Guadze*” (yardımcı) olur. (Aslan vd, 2011: 24). *Thamade*: Tanrı tarafından beğenilen ve takdir edilen insan anlamındadır. Bir topluluğa *Thamade* olacak kişide herkesin saygısını kazanmış olmak, kuralları ve töreyi bilmek ve uygulamak, dikkatli, zeki olmak ve pratik düşünebilmek, cemiyete hitap edebilmek yaşlı olmanın yanında aranan niteliklerdi (KK1, KK2, KK6, KK12). *Thamadeleri*, her toplulukta, o topluluğun saygı duyduğu, düşüncelerine kıymet verdiği, fikir danıştığı yerel önderler şeklinde tanımlamak doğru olacaktır.

Ailenin devamı için gerekli olan evlilik her toplumda olduğu gibi Çerkeslerde de kendine has özellikleri barındırmaktadır. Evlenip aile kurmayı çok önemseyen Çerkesler, yakın akraba evliliklerinin hoş görülmediği ender toplumlardan biridir. Bu toplumda evlenenler aynı sınıftan olmalıdır. Bir gelenek olarak erkek, sosyal sınıfına göre evleneceği kız için mehri, kayınbabasına-kaynanasına verir. Erkeğin şerefıyla doğru orantılı olan bu mehir kısmen nakit para, at, sığır, silah, vb. olabilir. Bir Çerkes ailesinde damat iç güveysi alınmaz damat ile kayınpeder arasında bir mesafe vardır (Met, 2002: 279-280). Çerkesler de evlilik olgusu, evlilik öncesi hazırlıklar, düğün ve düğün sonrasında gerçekleştirilen kendi kültürlerine özgü olgular üzerine kuruludur. Çerkeslerde aile terbiyesi, “*kaşenlik*” ve akraba dışı evlilik son derece önemlidir.

Çerkesler etnik kimliklerini korumak ve devamlılığını sağlamak için daha çok içe kapalı bir topluluk olmayı tercih etmişlerdir. Hatta evlilik tercihlerini kendi kimliklerinden olanlardan yana kullanmış bunu da bir üst boyuta taşıyarak evlenilecek kızın ya da erkeğin kendi sülalelerinden olmasına ehemmiyet verilmiştir. Çerkes geleneklerinde başka uluslardan kız almaya ve başka uluslara kız vermeye pek fazla rastlanmamaktadır. Çerkeslerin evlenme geleneklerinde “*Yepluxi kaşe, depleyi yet*” yani “*Aşağı bak al, yukarı bak ver.*” kuralı esastır (KK1, KK6, KK17, KK25, KK27). Bu kural, erkeğin kadın sayesinde değil; kadının erkek sayesinde refah görmesi anlamına gelir.

Çerkesler, her etkinlikte olduğu gibi evlenmeleri de belirli kurallar dâhilinde büyük bir ciddiyet ve dikkatle gerçekleştirirler. Reyhanlı Çerkeslerinde de gözlemlenen bu durum geleneğin devamlılığı açısından diğer kültürel özelliklere kıyasla daha önemlidir. Oldukça zengin bir kültürü olan Çerkeslerin hem evlilik öncesi, hem de evlilik sırasında gerçekleştirilen renkli gelenekleri vardır.

3.2.1. Evlilik Öncesi

Evlilik, insan hayatının önemli geçiş dönemlerindedir. Toplum hayatında kültürel öğelerin en yoğun yaşandığı sosyal hayat alanlarından birisini teşkil eder. Evliliğin temelini oluşturan aile ve aile kurmayla ilgili ritüellere, insanlık tarihinin ilk dönemlerinde bile rastlanır. Tören ve ritüeller, bağlı bulunduğu kültürün kuralları ve kalıplarına uydurularak gerçekleştirilir. Evlenme hadisesi tören, töre, âdet, gelenek, görenek ve inanmalar bakımından zengin bir tablo çizer (Çopuroğlu, 2000: 164). Yaşamın ikinci geçiş dönemi olan evlenme, gerek kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturması, gerekse aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi belirlemesi ve düzenlemesi bakımından her zaman ve her yerde önemli olay gözüyle görülmüştür. Ailenin, toplumsal yapının temeli olması, bu birliği sağlayan evlenme olayına evrensel bir nitelik kazandırmıştır. Dünyanın her yerinde her aşaması, bağlı bulunduğu kültür tipinin öngördüğü belirli kurallara ve kalıplara uydurularak gerçekleştirilen evlenme olayı, özellikle tören, töre, âdet, gelenek ve görenek bakımından zengin bir tablo çizmektedir. Öte yandan, toplumların tarihsel boyutları, ekonomik yapıları, yerleşim düzenleri, üretim ilişkileri yani kısaca kültürleri, evlenme biçimlerini de belirlemektedir. Her toplum ya da her grup, kendi yapısına uygun evlenme biçimlerini yeğlerken yapısına aykırı düşecek olanları da önlemeye çalışmaktadır (Örnek, 2000: 185; Artun, 2010: 147). Evlilik, insan hayatında iki gencin hayatını birleştirmesiyle oluşan önemli geçiş dönemlerinden biridir. Sevginin, saygının ve dayanışmanın temelinin atılmasıyla meydana gelen evlilik ülkeden ülkeye, ilden ile değişiklik gösterdiği gibi aileden aileye de değişiklik göstermektedir.

Yeni bir hayatın, yuvanın kurulacak olması dolayısıyla Çerkesler evliliğe titizlikle eğilmektedirler. Bunu yaparken de bütün kuralları *Xabze*'den almaktadırlar. *Xabze*, yazılı olmayan kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü kurallardır (KK1, KK6, KK10). Hayatın her aşamasını kapsayan bu sözlü kurallar evlilik ritüellerinde neyin nasıl olması gerektiğini de açıklamaktadır. Çerkeslerde evlilikle ilgili konuların büyüklerle, anne ve babayla açıkça konuşulması ayıp sayılmaktadır (KK18, KK21, KK25, KK27). Bütün ilişkiler; arkadaşlar, yengeler veya eniştelere aracılığıyla yürütülmektedir.

Evlenmeye karar veren kız veya erkek, araçlarla bunu anne babasına bildirir. Düğüne kadar bütün süreç olumsuz sonuçlanması ihtimaline karşı mümkün olduğu kadar gizli yürütülür. Erkek tarafının büyükleri toplanarak (kız isteme) için gidecek heyeti belirler. Bu heyette genellikle, kız tarafında sözü geçecek aile büyükleri (amcalar) dayı tarafından biri veya babanın arkadaşları yer alır (KK11, KK12, KK13, KK17). Belirlenen heyet içerisinde ne damat ne de damadın babası bulunmamaktadır. Bununla birlikte kızın babası da kız isteme töreninde bulunmamaktadır. İlk isteme de hemen evet denilmez büyüklere de sorulmuş diyerek gelen heyetten zaman istenir ve daha sonra olumlu ya da olumsuz cevap erkek tarafına haber verilir. Cevap olumsuz olduğu takdirde haber doğrudan erkek tarafına değil de yakın akrabalarına söylenir (KK1, KK2). Kız tarafının cevabı olumlu olduğu takdirde erkek tarafı gelerek ayrıntılar görüşülür ve bu saatten sonra kız babasına görünmekten çekinir (KK11, KK12, KK13).

Çerkes kız ve delikanlıları serbest hareket ettikleri için eş seçiminde fazla zorluk çekmemektedirler. Her kız, çevre yerleşim yerlerindeki bütün delikanlıları tanımaktadır. Gençler sürekli olarak düğün ve toplantılarda birbirlerini görme ve konuşma fırsatı bulabilmektedir. Bu toplantılarda birbirlerini beğenen gençler daha fazla konuşmaya çalışırlar ve evlenme niyetlerini açığa vururlar (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5). Erkekler kızların daha çok fiziksel yapılarına dikkat ederler. Çelimsiz ya da fazla kilolu kişileri beğenmezler. Çerkes kızları dik durmaya ve yürümeye dikkat ederler, kamburlarını çıkarmayı büyük kusur olarak görürler. Bellerinin ince kalması vücutlarının dik durması için “*şuktan*” denilen özel korseler kullanırlar (KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK11). Ne kadar asil ve zengin aileye mensup olursa olsun çelimsiz ve yeteneksiz bir kızı delikanlılar kabul etmezler. Kızın güzel elbise dikmek, ince ve zarif sırma işlemeleri yapmak konusundaki ünü delikanlıların ona rağbet göstermesine neden olmaktadır (KK12, KK13, KK16, KK21). Kızlar da kendisine eş olacak delikanlıda seçkin özellikler ararlar. Asalet ve servet gibi konular önemli olmakla birlikte bir kız için erkek seçiminde bunlar yeterli değildir. Önce ahlaki üstünlüğe dikkat eden kızlar, ciddiyet, istikamet, cesaret sahibi olmayan genci beğenmezler. Kız evlenmeyi kabul ettiği delikanlıya parmağındaki yüzüğü çıkararak kabul işareti olmak üzere verir. Delikanlı da bu yadigarı özenle korur (KK24, KK27, KK28, KK29, KK30, KK31, KK39, KK47). Evlenme teklifinin kabul görmesi üzerine serbest görüşen, gülüp şakalar yapan kızla delikanlı, diğer uluslarda görülenin aksine derhal resmîyet başlar (KK39, KK40, KK41, KK42, KK45, KK50). Evliliği ciddi şekilde düşünen gençler kendilerinden büyük ya da küçük bir akrabasına bu durumu söyleyerek kendisine bu konuda yardım etmesini ister. Böylece toplantılarda, düğünlerde gençlerin birbirini

daha yakından tanınması için küçük oyunlar tertip edilir. Çerkeslerde gelenek olarak erkek, sosyal sınıfına göre, evleneceği kız için “vase”yi (başlık) kayınbabasına-kaynanasına verir. Erkeğin şerefiyle doğru orantılı olan bu “vase” kısmen nakit para, at, sığır, silah gibi şeyler olabilir (Met, 2002: 250-252; KK2, KK6, KK17, KK27, KK34).

3.2.1.1. Psetlüh ve Kaşenlik

Geleneksel Çerkes toplumunda evlilik uzun bir süreci gerektirdiği için birbirini tamamlayan değişik aşamalardan oluşur. Bu aşamalar arasında “kaşenlik” (bir tür flört) denilen kurumun özel bir yeri vardır (Altın; Gümüş, 2011: 3-30). Bugün de bir evlenme aracı olarak süren kaşenlik, habze kuralları içinde, birbirinden hoşlanan genç kız ve erkekler arasındaki arkadaşlık ilişkisine denmektedir. Psetlüh ise gençlerin güzel sözlerle birbirlerini tanımlarına, birbirleriyle sohbet etmelerine verilen addır (Serbes, 2016: 140). Psetlüh, bir kız ve bir delikanlının tiyatro biçiminde söyleşisinden oluşan bir nevi flörttür. Söz konusu söyleşide usta diyalog kurabilenler arkadaş olmaktadır. Bu küçük tiyatro şaka (semerko) amaçlıdır (KK1, KK2, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK17, KK27, KK28, KK33, KK34, KK35, KK38, KK40, KK48, KK49, KK51). Gençlerin her toplantıda farklı kaşeni olabildiği için bir Çerkez kızının ya da erkeğinin evleninceye kadar çok fazla kaşeni olabilir. Toplantıda amaç tanışmak, eğlenmek ve kendine uygun bir eş seçmek olduğu için kaşenlik bazen ciddi bazen de şaka halinde ortaya çıkar. Sayısı fazla olan şaka kaşenliğinin çok fazla bir ciddiyeti yoktur. Aynı sülaleden olan kişiler kaşen olamazlar. Akrabalık derecesi ne kadar uzak olursa olsun yasaktır. Aynı köyden kişilerin kaşen olmaları hoş karşılanmaz (Özbek, 1997: 11). Bu kural günümüzde biraz daha yumuşamıştır. Artık aynı sülaleden olmamak kaydıyla kaşenliğe tepki duyulmamaktadır (KK6, KK17, KK27, KK36, KK49).

3.2.1.2. Zehes (Zexes)

Yakın köylerde yaşayan Çerkes gençleri düzenlenen toplantılarda genellikle bir araya gelirler. Sabahlara kadar süren sohbetler, oyunlar ve eğlencelerde gençlerin birbirlerini tanıma şansı verilir. Bu geceye “Zexes” gecesi denir. Bu muhabbet geceleri bir eğlence kaynağı olduğu kadar eğitim yeri de sayılmaktadır. Gençler belirli bir yaştan başlayarak bu tip toplantılarda Çerkez âdet ve görenekleri çerçevesinde eğitilirler. Bütün eğlence, düğün ve toplantılarda “thamate” adı verilen bir kişi bulunur. Zehes toplantılarında thamateye yardımcı olan ve etkinlikleri idare eden bir de “pşerah” bulunur. “Pşerah”, thamate ile topluluk arasında iletişimi sağlayan, ona yaverlik eden kişidir. Pşerah thamatenin yanında oturmaz ama sürekli onunla göz göze

gelebileceği mesafede bulunur (Serbes 2016: 92-93). Zehes Çerkeslerde toplumsal yaşamın diğer alanlarıyla örtüşen kurallarla yönetilir ve gençlerin toplantısı olmasına rağmen asla düzensizlik söz konusu olmaz. Thamate söze başlayana kadar zeheste sessizlik hâkim olur. Pşerah zehese katılanları tek tek tanıştırır. Tanışmadan sonra sözü thamate alır ve Çerkes olmayan misafirler varsa öncelikle onlara kuralları anlatır. Thamate konuşmasında bütün ilişkilerin dürüstlük, açık sözlülük temelinde kurulması, çevresiyle iyi iletişim kuran saygılı ve hoşgörülü bireyler olunması gerektiği gibi gençleri güzel meziyetlere sahip olmaya yönlendirir. Konuşmasının temeli, Çerkes toplumunun en önemli özelliği olan saygı ve sabrın önemi üzerinedir (Serbes 2016: 171-173). Zeheslerin belli bir oturma düzeni vardır: Kızlar ve erkekler karışık oturmazlar. Thamatenin sağında ve solunda zehesin yapıldığı evin halkından olmamak koşuluyla birer yardımcı oturur. Eğer zehes düğün, nişan türü bir etkinlik içinde yapılıyorsa thamatenin sol tarafına yaş sırasına göre erkekler, sağ tarafına ise yaş sırasına göre kızlar oturur. Kızların thamatesi de zehes thamatesinin sağ tarafına oturur. Geriye kalan kızlar yaş sırasına göre sağ tarafta yer alırlar. Diğer zeheslerde ise thamatenin sağında ve solunda erkekler oturur (Serbes, 2016: 174; KK41, KK45, KK54, KK60, KK61, KK71, KK78, KK84; <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplantigeleneği/3036299>). Söz konusu gece de oynanan oyunlar:

Yüzük Oyunu: Bu oyunda yüzük saklanır. Bir kişi kaldırılır ve yüzüğü bulması istenir. İpe bağlı olan yüzük halka şeklinde duran kişilerin avcunda gezer ve ortada duran ebe olan kişi yüzüğün kimin avcunda olduğunu bulmaya çalışır (Serbes, 2016: 176; KK1, KK2, KK27).

Capşı: Ele vurma oyunudur. Gençler birbirlerini yerlerinden kaldırırlar ve ele vurma oyunu oynarlar (KK1, KK2, KK3, K9, KK10, KK16).

Aykan: Bu oyun ikişer kişiden oluşan iki takımla oynanır. Kâğıt, taş, makas oyununa benzeyen bu oyunda pşerah kalkar ve birini kaldırır. İki kişi aynı anda elleriyle bir, üç ve beşi gösterir. Üç biri, beş üçü, bir beşi yenmektedir. Kazanan diğerinin avucuna vurur (Serbes 2016: 176; KK77, KK78, KK79, KK80).

Eş Seçme Oyunu: Önce bir kız bir erkek eşleşir. Bu oyunda herkese eşinden memnun musun diye sorulur. Memnunum deyip kalkmak istemeyenlerin eline ucu ıslatılmış havluyla vurulur (KK1, KK2, KK13, KK17, KK27).

Ritüellerin ayırt edici bir özelliği de belli aralıklarla yinelenmesidir (Connerton, 1999: 70). Hayri Ersoy'a göre;

“Zeheste bu yinelenme gençlerin bir birlerinin evinde sohbet etmek istediklerinde toplanması, köye misafir kız veya erkek geldiğinde ağırlamak amacıyla toplanma, bayramlarda ve düğünlerden sonra toplanma olarak gerçekleştirilir. Bu eğlence bazen de imcece amaçlı yapılır. Örneğin, gündüz toplanan nusruların koçanlarını ayırmak, bazı yörelerde ise fındık ayıklamak için genelde akşamları düzenlenmektedir.” (Ersoy, 2006: 110).

Ritüeller anlık zorlamalarla gerçekleştirilmez, aksine belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanırlar (Connerton, 1999: 71). Ritüellerin bu önemli işlevi, onları toplumsal belleğin aktarımında önemli bir araç haline getirir (Connerton, 1999: 84). Aynı zamanda geçmişle ve kültürle bağlantılı ritüeller kişinin etnik kimliğini pekiştirmekle birlikte toplumsal aidiyeti de güçlendirici işlevi yerine getirirler (Ersöz, 2007: 25). Farklı köylerden gençlerin sık sık bir araya gelmesi, zeheslerin toplumsal aidiyeti güçlendiren önemli bir işlevidir. Zehesin diğer önemli bir işlevi de gençlerin görgü ve yeteneklerini geliştirmektir (Serbes, 2016: 175). Bu toplantılarda gençler espride, hitabette ve benzeri diğer alanlardaki yeteneklerini sergilerler (Altın; Gümüş, 2011: 28; KK84, KK87, KK92, KK96).

Çerkeslerde zehes kurumu, bir ritüel olarak genç kuşaklara geleneklerin aktarıldığı, gençlerin kendilerini yetiştirmelerinin sağlandığı, grup içi evliliklere temel oluşturduğu ve gençlerin toplumla ilişkilerini devam ettirerek aidiyet ve kimlik bilincini pekiştirdiği için bir hafıza mekânı olarak işlev görmektedir (Çatalkılıç; Erdem, 2018: 165). Adı geçen bu muhabbet gecesi bir eğlence kaynağı olduğu kadar eğitim yeri de sayılmaktadır. Zehes gecelerine evli olanlar, ergenliğe girmemiş çocuklar ve yaşlılar katılamamaktadır (KK1, KK2). Bütün bu oyun ve gecelerden sonra birbirini tanıyan gençler evliliğe karar verir.

3.2.1.3. Evlilik Akdi ve Euç

Çerkes gençleri evlenmeye karar verdiklerinde kendi aralarında sözleşirler. Bu durumda da “euç” denilen bir hediye verilir. “Euç” söz karşılığı verilen maddi bir hediyedir. “Söz verdi” anlamına gelir ki bu hediye daha çok bir yüzüktür (KK1, KK2, KK23). Yüzüğü kabul eden kız kaşenin şahitliğinde evlenmeyi kabul etmiş sayılır. Buna karşın erkekte kızdan bir hediye ister, kız da kendine göre bir hediye verir. Bu hediye bir boyun bağı, mendil, yüzük, bilezik olabilir (KK27, KK28, KK30, KK31). Bu karşılıklı hediyeleşme sırasında gençlerin arkadaşlarından veya akrabalarından birkaç kişi de bulunmak zorundadır. Evlenmek amacıyla kaşen olan ve bunu akit altına alan gençler bu durumda toplumdan ayrı bir yerde yalnız başlarına konuşamazlar, yanlarında mutlaka arkadaşları da bulunur. Toplumun

dışında ve toplumdan habersiz bir yerde konuşmaları yasaktır. Bu durum evleninceye kadar böyle sürer (KK24, KK39, KK48, KK50).

3.2.2. Evlilik Sırası

Çerkes toplumunda gençlerin birbirlerini görmeden evlenmeleri hoş karşılanmaz. Bir erkeğin karşı cinsten birine ilgisini onu rahatsız edecek şekilde ifade etmesi ayıp sayılır. Çerkes delikanlısı bunu kamusal alan olan zehes toplantılarında göstermek durumundadır. Gençler arasındaki bu toplantıda kişinin niyeti bilindiği için sakınma söz konusu olmamaktadır (Değirmenci, 2011: 38; KK1, KK2, KK6, KK27, KK99). Çerkesler genel anlamda, gelenek ve yaşam biçimlerinde Türkiye'deki diğer toplumlardan daha geniş ve özgürdürler, onlarda “söz kesilmez”, genç kız ve erkekler çevrelerinde “*göz gezdirip*” en uygununu araştırırlar. Genelde Lazlardan, Türklerden veya Kürtlerden daha geç evlenirler (Demirkan, 1992: 42). Evlilik yaşı genelde 25-30 arasındadır. Evlilik yaşının geç olması ile ilgili Çerkes atasözü de mevcuttur, oda şöyledir: “*Köpek niteliklerini üç yaşında, at dokuz yaşında, erkek otuz yaşında gösterir.*”. Çerkeslerde evlenme yaşının yüksek olmasının bir nedeni; geleneklere göre, büyük kardeşin evlenmeden küçüğünün evlenememesindedir. Bir diğer nedeni ise eşlerin olgunluğa erişmesini bekleme ve üstlendiği aile yükünün sorumluluğunun önemli görülmesindedir (Eser, 1996: 77). Bununla birlikte Çerkeslerde görücü usulü evliliğe çok az rastlanmaktadır. Erkek tarafından kızın ailesine bir haberci gönderilir ve “*Şu gün, şu saatte kızınıza talip olmak üzere geleceğiz.*” denir. Kız tarafı da konuyu bildiği için haliyle kabul eder. Kız istemeye gelenler geliş amaçlarını açıkladıktan sonra, usul gereği kız tarafı hemen kabul edip, tamam demez ve “*Bir de biz kızınıza soralım, bakalım.*” der. Kısa bir süre sonra erkek tarafı kız tarafından bekleedikleri cevabı alır (KK12, KK13, KK14, KK31, KK37, KK46, KK49).

Nikâh gelinin anne ve babasının evinde yapılır. Nikâh törenine damat ve gelin katılmaz, kendi adlarına vekil tayin ederler. Nikâhta hoca ve damatla gelinin vekillerinden başka şahitler hazır bulunur. Tören ayakta yapılır. Bu tören sırasında mutlaka şapka giyilmesi eski bir gelenektir ancak günümüzde bu gelenek uygulanmamaktadır. Nikâh töreninde oyunlar veya başka eğlenceler olmaz. Nikâh kıyıldıktan sonra sofra kurulur, gençler için, akrabalık için iyi dileklerde bulunulur (KK1, KK2, KK3, KK6, KK12). Düğün erkeklerin ve kızların katılımı ile olur. Damadın babası düğüne katılmaz. Damat ve gelin de düğüne katılmaz. Düğünlerde erkekler ve kızlar aşırı hareketlerde bulunmazlar. Figürlerde gösterişe gidilmez. İncelik, ustalık ve estetik esastır (Bağ, 2001: 111-112; KK13, KK17, KK23). Çerkeslerde evlilik saygı uyandıran mutluluk nedeni olan bir kurumdur. Evlilik kurumu

büyük bir düğünle kurulur ve bu düğüne büyük önem verilir. Düğün yapan aileye sosyal yardımda bulunmak bir gelenek olduğu kadar, yardıma katılmamak ayıp sayılmaktadır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6). Düğünlerde ailenin tanıdıkları ve akrabalar dışında da çevre köylere tek tek haber verilir, davet edilirler (Eser, 1996: 77-78; KK13, KK17, KK24, KK27, KK28, KK34). Çerkes kültüründe, gelin alma düğünü denilen “Niseşe ceuğ” ile “delikanlı düğünü” olmak üzere iki tür düğün vardır. “Delikanlı düğünü”, misafir gelen birini onurlandırmak ya da eğlence amacıyla daha çok gençler arasında yapılır (KK35, KK37, KK38, KK39, KK40). Gençler, kızları toplar ve düğün yaparak kendi aralarında eğlenirler. Orada gençler bir araya gelirler. Bu düğünlerde katı kurallar mevcut değildir ve bunlar daha çok eğlenceye dönük düğünlerdir (KK41, KK42, KK43, KK44, KK45).

Gelin alma düğününde yani “Niseşe ceuğ”de ise, gelinin bulunduğu yere gidilerek gelin getirilir. Bu olay üç gün veya beş gün, bazen bir ay kadar sürer. Gelin alma olayı özellikle kış dönemlerine, işsiz zamanlara denk getirilir ki, uzun uzun eğlenilsin. Kadın, Çerkes toplumunda çok saygıdeğerdir. Dolayısıyla nazlandırılır. Hele genç kızlar daha çok nazlandırılır. Esasında çağrılmadan, buyur edilmeden genç kız düğüne katılmaz (<http://www.kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/302-dugunlerimiz-uzerine.html> ; KK34, KK35, KK36, KK37). Çerkesler de gelin almaya gidenler bunu bir tören mahiyetinde görür ve her şey bir düzen içinde gerçekleşir. Gelini almaya gidenler;

“Babası Zihajaque idi.

Eeeeyyeelhh

Oğlu Kerekane idi şarkı yazardı

Eeeeyyeelhh yooh, ravri navri

Kendisi yağız bir atın üzerindeydi

Eeeeyyeelhh yooh, ravri navri

Boynunda qudas asılı olarak savaşıyor

Eeeeyyeelhh yooh, ravri navri” türküsünü söylerler. Bu türküyü duyan gelin kendisini almaya gelenlere;

“Benim düğüncü atlularım attan iniyorlar

Bana haberci geldi. Ne kadar kismetliyim ben

Varira rinira varira rira (X 2)

Ateş gibi tutuşuyorum.” türküsünü söyler (KK13, KK17, KK36, KK37, KK38, KK39).

Kız evinin önünde düğüne davet şu sözlerle yapılır;

“Ya bir hasadın ardına düşer ya da bahar kutlamaları gibidir günlerimiz.

Sürgün yüreğimiz, ancak o zaman biraz durulur.

Çocukluktan kaldı bize alışkanlık, özgürlük deyince muzıka sesi duyulur.

İşte avlu, ağızma kadar insan dolu.

Yiğit delikanlılar, güzel kızlar, hepsi maharet için yarıştılar,

Barış, sevgi, hoşgörü, bunların hepsi bizim ruhumuzda

Buyurun Çerkes düğümüne.”

Gelin, evinden alınıp damat evine getirilir ve bir odaya yerleştirilir. Düğün bitene dek gelin o odadan ayrılamamaktadır. Bu esnada damatta kendi evinin dışında bir eve götürülür ve oda düğün bitene kadar o evin oğlu, misafiridir (KK16, KK17, KK18, KK19). Çerkes düğünlerinde gelin ve damat kendi düğünlerine katılamamaktadır. Oyun amacıyla damadı kaçırmakta görülmektedir ki bu olduğu takdirde damadı himayesine alan aile için söz konusu olay onur kırıcı bir olgu olmaktadır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK1, KK13, KK17).

Düğün, erkeklerin ve kızların katılımıyla olur. Damat kendi evinin dışında bir ailenin yanında düğün bitene kadar kalır. Damat artık o aileye emanettir. Arkadaşları onu yalnız bırakmazlar, ziyaretine gider sohbet ederler. Gelin de düğüne katılamaz (Bağ, 2001:111; KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK11, KK12, KK17, KK18, KK23, KK24, KK36). Düğünü “*Hatyakoe*” denilen bir yönetici idare eder. Oynayacak kızı ve delikanlıyı o çağırır. Her şey bir düzen ve disiplin içinde gider. Düğünlerin müzik aletleri; *muzıka*, *akordeon*, *phadarıp* ve phaç’iç’tir. Phaç’iç ile phadarıp tempo tutmaya yarayan tahtadan aletlerdir (KK1, KK2, KK10, KK12, KK38, KK3, KK48, KK50, KK51). Düğünlerde erkekler ve kızlar, aşırı hareketlerde bulunamazlar, Figürlerde gösterişi gidilmez. İncelik, ustalık ve estetik esastır. Akrobatik hareketler hoş karşılanmaz. Oyun tarzına bakılarak oynayanın kişiliğini ve görenek düzeyini anlamak mümkündür (Bağ, 2001: 111; KK2, KK6, KK13). Çerkes kültüründe toplumsal rollere ve normlara uygun hareket etmek gerekir.

Çerkeslerde gelinin evine girerken de bazı uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Gelinin yanında onun ihtiyaçlarını karşılayan “*temennah*” adı verilen gelinin yengeleri bulunur. Bu yengeler gelin evine girerken;

“Gündüz gibi gelinimiz var.

O uşurlu gelinimizi biricik oğlumuz bize getirdi.

Bize türkü gibi gelin getirdi.” türküsünü söylerler (KK13, KK17). Söz konusu türkü eşliğinde gelin düğün bitene kadar kalacağı odasına götürülür.

3.2.2.1. *Thamade*

Thamade; ileri görüşlü, gözü tok, ödül ve tehditlerden etkilenmeyen liderlik vasıfları olan kişidir (Serbes, 2016: 89). Genelde Çerkes toplumu içinde en yaşlı ve saygın kimse verilen bir isimlendirme olan *thamade* özeld; Çerkes düğünlerinde yapılan *zexes* sırasında kızlardan bir tane ve erkeklerden bir tane olmak üzere seçilen ve gençlerin ahenginden, *zexes*'te herkesin kurallara, âdetlere uymasından sorumlu olan kişidir. *Thamade* o toplulukta bulunan kadın ve erkekler tarafından seçilir ve *thamade* üzerinde mutabakat sağlandıktan sonra bu kişinin idaresine ram olunur, kararları sorgulanmaz. *Zexes* boyunca *thamade*'den çok yaşlı biri *zexes* yapılan yere gelse bile bu seçilen kişinin kaidelerine boyun eğmek zorundadır (KK1, KK2, KK13, KK16, KK24, KK27, KK28, KK29, KK37, KK38, KK39, KK41, KK45, KK46).

Çerkes toplumunda *thamade* geniş anlam yelpazesine sahiptir. Çerkes toplumu, seçilmiş ya da görevlendirilmiş yahut da doğal olarak bu statüyü taşıma hakkını elde etmiş *thamade*'ler aracılığıyla yönetile gelmiştir. Bunun sebebi Çerkes toplumunun katmanlı, hiyerarşik bir yapıya sahip olmasındandır. Bu nedenle toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında, farklı kişisel özellikleriyle ön plana çıkan *thamade*'lere gereksinim duyulmuştur.

3.2.2.2. *Kız Kaçırma*

Kaşenlik ile başlayan evlilik aşamasında nişanlılık ve söz gibi durumlara pek rastlanmaz. Bunun en önemli sebebi kaçırma şeklinde evlenmenin gelenek ve göreneklerinde yer almasıdır. Gençler evlenmeye karar verdikten sonra maddi imkânsızlıklar, kendisinden büyük başka birinin evlenecek olması gibi sebeplerden dolayı kaçırma şeklinde evlenmeyi tercih ederler. Çerkes kültüründeki kaçırma şekli diğer milletlerden farklı olarak kendine özgü bir nitelik gösterir. Bu şekilde evliliğin yapılması nişan ve söz gibi törenlerin olmasını gerekli kılmamaktadır (KK51, KK53, KK54, KK56, KK60). Kişiler kaşenlik dönemlerinde birbirlerini yeterince tanıdıkları için ayrıca bu tür dönemlere gerek duymazlar (KK1, KK13, KK17 <https://m.bianet.org/bianet/kultur/12269-cerkezlerde-kasenlik>). Ayrıca Çerkeslerde âdetler, kişilerin ilişkilerine çok fazla sınırlama getirdiği için bu döneme her iki tarafında katlanabilmesi zor olur çünkü nişanda büyükler de işin içine girmektedirler. Onlarla olan iletişimde konuşma ve görüşme yönünden bir takım güçlükler olduğu için kişiler nişanlı olarak kalmayı pek tercih etmezler (KK1, KK2, KK6, KK13, KK15, KK17). Ancak günümüzde söz ve

nişanlılık dönemi Çerkesler arasında da yaygınlık kazanmıştır. Çerkeslerde kız kaçırma yaygın bir gelenek olmasıyla beraber kaçırma işlemi genç kızın rızası alınarak yapılır (KK28, KK36, KK37). Kızı erkeğin arkadaşları kaçıtır ve bir aileye teslim ederler ve o aile kız evi rolünü üstlenir (KK25, KK27, KK38, KK39, KK4).

3.2.3. Evlilik Sonrası

Düğün bitene kadar bir odada kalan gelin “*gelin çıkarma düğünü*” ile ev halkının içine getirilir ve evin bir parçası olduğu duygusu hissettirilir (KK18, KK19, KK24, KK25, KK30). Evin en yaşlısı “*thamadesi*” gelin topluluğa karışınca ona; “*Bu eve gelen gelinin nasibi, kısmeti güzel olsun, tavuk gibi hoş sesli, kuzu gibi hoş sesli, iyi at gibi meşhur, cins köpek gibi açık sözlü olsun.*” (A sininsev sinise, A sinisev dakhere, Çetım fedon kaşasev, Melım fedov uşabey cinice! A, va kısemtire dene Caner depkım ıpkhdre valaj.) diye dua eder (KK13, KK17, KK35, KK36).

Bu duanın ardından ‘*hatyakoe*’ler;

“*Vay gelinim gelinim çalışkan gelinim*

Kırmızı altınları dikiyor

Evin tek oğlu seni aldı, seni alan gençle uyumlu ol

Güzel kaynanalarım da sev

Allah sana kaynananla uyumlu gelin olmayı nasip etsin.” diye dua ederler ve orada bulunan herkes alkışlar (KK1, KK2, KK13, KK17, KK27, KK28).

Çerkezlerde yüz görümlüğü âdeti yoktur. Gelin eve gelir gelmez kayınpederi servetine göre at, besili hayvan ya da toprak hediye eder (KK18, KK19, KK21, KK22). Bununla beraber ne kayınpeder, ne de kayınvalide geline görünmediği gibi gelinde eşiyile beraber aynı ortamda bulunmaz (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5). Ertesi sabah gelin artık kızlara özgü elbiselerini çıkarır ve kadın elbisesi giyer. Çıkardığı elbiseleri kocasının akrabasından olan kızlara hediye eder (KK27, KK28, KK29, KK30).

Günümüzde eskisi kadar olmasa da devam eden Çerkes geleneklerinde gelinin en çok zorlandığı şeylerden biri kayınpederi ile hiç konuşmamasıdır. Gelin evlendikten sonra adeta dilsiz hale gelmektedir. Gelinin sesini kayınpederinin duyması çok büyük ayıp sayılmaktadır (KK34, KK37, KK39, KK40, KK45). Kayınpeder gelininin sesini duymak istediğinde ki bu genellikle on yıl sonra olmakta herkese haber verip gelini için kurban kestirmek zorundadır. Büyüklerin toplandığı bir ortamda “*Gelinimin sesini duymak istiyorum.*” diye ilan eder ve kurbanı keser. Ancak o günden sonra

gelin, kayınpederi ile konuşmaya başlayabilmektedir (KK1, KK2, KK6, KK13, KK27). Gelin ve damadı zorlayan bir diğer gelenek ise kayınvalide ve kayınpederin yanına beraber çıkamamalarıdır. Evli çiftler büyüklerin yanında beraber oturamayacakları gibi bir odada yalnız da kalamamaktadır. Bir diğer âdet; gelin kayınpederinin, kayınvalidesinin, büyük kayınpirader ve kocasının amcalarının ismini söyleyememektedir (KK67, KK68, KK69, KK70, KK71). Kayınpeder ve kayınvalidesinin ismi söylendikçe hürmeten ayağa kalkmaktadır. Gelin kocasının da ismini söyleyememektedir. Kendi seçeceği farklı bir isim veya eşinin aile ismiyle hitap etmektedir (KK89, KK90, KK91, KK92). Tüm bu ritüeller Çerkes kimliğinin somutlaşmış hali olmasına karşın günümüz modern toplumlarında bu ritüellerin yavaş yavaş da olsa ortadan kalktığını söylemek mümkündür (Eser, 1996: 78; KK54, KK55, KK56, KK57, KK62, KK66). Çerkes gelinlerinin çok zorluk çektiği, yıllarca rahat hareket etmediği diğer çevrelerce söylense de bu gerçeği yansıtmamaktadır.

Yapılan saha çalışması sonucunda Reyhanlı Çerkeslerinde evlilik olgusunun başlangıcından sonuna dek uygulamalar tespit edilmiştir. Söz konusu uygulamalar şöyledir:

Çerkes kız ve delikanlıları serbest hareket ettikleri için eş seçiminde fazla zorluk çekmemektedirler (KK57, KK58, KK59, KK68).

Evlenme aracı olarak süren *kaşenlik* (flört), eş seçimi için en ideal ortamı oluşturmaktadır (KK13, KK25, KK26, KK47).

Gençlerin birbirini tanınması için oyunlarda oynanır ki bunlardan biri “*psetlub*”tur. “*Psetlub*”, gençlerin güzel sözlerle birbirlerini tanımalarına, birbirleriyle sohbet etmelerine verilen addır (KK51, KK54, KK86, KK88, KK97).

Çerkes gençlerinin beraber vakit geçirerek birbirlerini tanınması için zehes geceleri düzenlenir. Bu gecede oyunlar oynanır muhabbet edilir (KK46, KK47, KK48, KK49).

Gençler sürekli olarak düğün ve toplantılarda birbirlerini görme ve konuşma fırsatı bulabilmektedir. Bu toplantılarda birbirlerini beğenen gençler daha fazla konuşmaya çalışırlar ve evlenme niyetlerini açığa vururlar (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5).

Ne kadar asil ve zengin aileye mensup olursa olsun çelimsiz ve yeteneksiz bir kızı delikanlılar kabul etmezler. Kızın güzel elbise dikmek, ince ve zarif sırma işlemeleri yapmak konusundaki ünü delikanlıların ona rağbet göstermesine neden olmaktadır (KK12, KK13, KK16, KK21).

Kızlar da kendisine eş olacak delikanlıda seçkin özellikler ararlar. Asalet ve servet gibi konular önemli olmakla birlikte bir kız için erkek seçiminde bunlar yeterli değildir. Önce ahlaki üstünlüğe dikkat eden kızlar, ciddiyet, istikamet, cesaret sahibi olmayan genci beğenmezler (KK37, KK40, KK48, KK49, KK55).

Kız evlenmeyi kabul ettiği delikanlıya parmağındaki yüzüğü çıkararak kabul işareti olmak üzere verir. Delikanlı da bu yadigârı özenle korur (KK24, KK27, KK28, KK29, KK30, KK31, KK39, KK47).

Buna karşın erkekte kızdan bir hediye ister, kız da kendine göre bir hediye verir. Bu hediye bir boyun bağı, mendil, yüzük, bilezik olabilir (KK27, KK28, KK30, KK31).

Çerkeslerde evlilikle ilgili konuların büyüklerle, anne ve babayla açıkça konuşulması ayıp sayılmaktadır. Bütün ilişkiler; arkadaşlar, yengeler veya eniştelere aracılığıyla yürütülmektedir (KK18, KK21, KK25, KK27).

Evlenmeye karar veren kız veya erkek, aracılarla bunu anne babasına bildirir. Düğüne kadar bütün süreç olumsuz sonuçlanması ihtimaline karşı mümkün olduğu kadar gizli yürütülür (KK36, KK38, KK39, KK47, KK48).

Erkek tarafının büyükleri toplanarak (kız isteme) için gidecek heyeti belirler. Bu heyette genellikle, kız tarafında sözü geçecek aile büyükleri (amcalar) dayı tarafından biri veya babanın arkadaşları yer alır (KK11, KK12, KK13, KK17).

Belirlenen heyet içerisinde ne damat ne de damadın babası bulunmamaktadır. Bununla birlikte kızın babası da kız isteme töreninde bulunmamaktadır (KK71, KK72, KK76, KK88).

İstenilen kızın ailesi tarafından verilen karar olumsuz olduğu takdirde haber doğrudan erkek tarafına değil yakın akrabalarına söylenir (KK1, KK2).

Kız tarafının cevabı olumlu olduğu takdirde erkek tarafı gelerek ayrıntılar görüşülür ve bu saatten sonra kız babasına görünmekten çekinir (KK11, KK12, KK13).

Çerkeslerde gelenek olarak erkek, sosyal sınıfına göre, evleneceği kız için “vase”yi (başlık) kayınbabasına-kaynanasına verir. Erkeğin şerefiyle doğru orantılı olan bu “vase” kısmen nakit para, at, sığır, silah gibi şeyler olabilir (KK82, KK8, KK87, KK95).

Nikâh gelinin anne ve babasının evinde yapılır. Nikâh törenine damat ve gelin katılmaz, kendi adlarına vekil tayin ederler (KK17, KK28, KK37, KK49).

Tören ayakta yapılır. Bu tören sırasında mutlaka şapka giyilmesi eski bir gelenektir ancak günümüzde bu gelenek uygulanmamaktadır (KK41, KK42, KK48, KK84, KK97).

Düğün yapan aileye sosyal yardımda bulunmak bir gelenek olduğu kadar, yardıma katılmamak ayıp sayılmaktadır (KK1, KK2, KK27).

Damadın babası düğüne katılmaz. Damat ve gelin de düğüne katılmaz (KK1, KK2, KK6, KK8).

Çerkes kültüründe, gelin alma düğünü denilen “*Niseşe ceug*” ile “*delikanlı düğünü*” olmak üzere iki tür düğün vardır (KK83, KK87, KK88, KK94, KK99, KK100).

“*Delikanlı düğünü*”, misafir gelen birini onurlandırmak ya da eğlence amacıyla daha çok gençler arasında yapılır (KK70, KK74, KK86, K95).

Gelin alma düğününde yani “*Niseşe ceug*”de ise, gelinin bulunduğu yere gidilerek gelin getirilir. Bu olay üç gün veya beş gün, bazen bir ay kadar sürer (KK38, KK39, KK42).

Gelin, evinden alınıp damat evine getirilir ve bir odaya yerleştirilir. Düğün bitene dek gelin o odadan ayrılamamaktadır (KK12, KK13, K17, KK25, KK26).

Damatta kendi evinin dışında bir eve götürülür ve oda düğün bitene kadar o evin oğlu, misafirdir (KK16, KK17, KK18, KK19).

Çerkes düğünlerinde gelin ve damat kendi düğünlerine katılamamaktadır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK1, KK13, KK17).

Düğünü “*Hatyakoe*” denilen bir yönetici idare eder. Oynayacak kızı ve delikanlıyı o çağırır. Her şey bir düzen ve disiplin içinde gider (KK12, KK17, KK18, KK23, KK24, KK36).

Düğünlerde erkekler ve kızlar, aşırı hareketlerde bulunamazlar, Figürlerde gösterişi gidilmez. İncelik, ustalık ve estetik esastır (KK6, KK14, KK17, KK24, KK34).

Çerkes düğünlerinde oynayanın oyun tarzına bakılarak kişiliğini ve görenek düzeyini anlamak mümkündür (KK15, KK25, KK39, KK47).

Gelinin yanında onun ihtiyaçlarını karşılayan “*temennab*” adı verilen gelinin yengeleri bulunur (KK46, KK4, KK58, KK61).

Kaşenlik ile başlayan evlilik aşamasında nişanlılık ve söz gibi durumlara pek rastlanmaz. Bunun en önemli sebebi kaçırma şeklinde evlenmenin gelenek ve göreneklerinde yer almasıdır (KK65, KK72, KK74, KK94).

Çerkeslerde kız kaçırma yaygın bir gelenektir. Ancak kız kaçırma, genç kızın rızası alınarak yapılır (KK35, KK36, KK47, KK49).

Kızı erkeğin arkadaşları kaçıırır ve bir aileye teslim ederler ve o aile kız evi rolünü üstlenir (KK25, KK27, KK38, KK39, KK4).

Düğün bitene kadar bir odada kalan gelin “*gelin çıkarma düğünü*” ile ev halkının içine getirilir ve evin bir parçası olduğu duygusu hissettirilir (KK18, KK19, KK24, KK25, KK30).

Düğünden sonraki günlerde ne kayınpeder, ne de kayınvalide geline görünmediği gibi gelinde eşyle beraber aynı ortamda bulunmaz (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5).

Düğünden sonraki sabah gelin artık kızlara özgü elbiselerini çıkarır ve kadın elbisesi giyer. Çıkardığı elbiseleri kocasının akrabasından olan kızlara hediye eder (KK27, KK28, KK29, KK30).

Çerkez geleneklerinde gelinin en çok zorlandığı şeylerden biri kayınpederi ile hiç konuşmamasıdır (KK13, KK14, KK17, KK28, KK40).

Gelin evlendikten sonra adeta dilsiz hale gelmektedir. Gelinin sesini kayınpederinin duyması çok büyük ayıp sayılmaktadır (KK34, KK37, KK39, KK40, KK45).

Kayınpeder gelininin sesini duymak istediğinde ki bu genellikle on yıl sonra olmakta herkese haber verip gelini için kurban kestirmek zorundadır. Büyüklerin toplandığı bir ortamda “*Gelinimin sesini duymak istiyorum.*” diye ilan eder ve kurbanı keser (KK37, KK38, KK42, KK46, KK50).

Gelin ve damadı zorlayan bir diğer gelenek ise kayınvalide ve kayınpederin yanına beraber çıkamamalarıdır (KK11, KK14, KK15, KK17).

Evli çiftler büyüklerin yanında beraber oturamayacakları gibi bir odada yalnız da kalamamaktadır (KK44, KK45, KK49, KK58, KK67).

Gelin kayınpederinin, kayınvalidesinin, büyük kayınbirader ve kocasının amcalarının ismini söyleyememektedir (KK67, KK68, KK69, KK70, KK71).

Gelin kayınpeder ve kayınvalidesinin ismi söylendikçe hürmeten ayağa kalkmaktadır (KK83, K84, KK85, KK87, KK95, KK98).

3.3. Ölüm

Sürekli iç içe, karşı karşıya olunmasına rağmen üzerinde zorunlu kalınmadıkça konuşulmayan bir konudur ölüm. Ölüm ile yaşam arasındaki bağlantı bu iki kavramın tanımlarında kendini çok iyi sergilemekte; yaşamı

tanımlamadan ölüm tanımlanamamaktadır. Ölümü genel anlamıyla “yaşamın olmaması” biçiminde tanımlamak çok pratik bir çözüm gibi görünmesine rağmen detaylı bir tanımın yapılamaması da bu konunun gizeminden kaynaklanmaktadır (Türkan, 2012: 3026; Bakırcı, 2008: 23). Ölüm, ruhun bedenden ayrılması ve “ruhun yükselerek gitmesi” şeklinde tasavvur edilmektedir. Bunun yanında “uçmak, yükselmek, göğe çıkmak, bedeni terk edip gitmek” gibi fiiller ile de ölüm anlatılmaktadır. Bir kimsenin kapalı bir alanda ölmesi hâlinde ölümün gerçekleştiği o alandaki kapı, pencere gibi yerlerin açılması da ölüm ile ilgili yukarıda kullanılan kelime ve tanımları desteklemektedir. Bu, aynı zamanda ölümün ruhun göğe yükselmesi ve onun kanatlı bir nesne olduğu inancını da ortaya çıkarmaktadır. Ölüm; sert, zor ve olağanüstü bir durumdur fakat “Tanrı’nın emri” ve düzenin gereği olan kaçınılmaz bir sonudur. Orhun Kitabeleri’nde de belirtildiği gibi ölüm; nefesin kesilmesi, ruhun bedenden bir kuş gibi uçup gitmesidir. Bundan dolayı “uçmak/uçmağ” ifadesi, Türkler arasında “cennet”i de ifade etmektedir (Özdemir, 2011: 234).

Ölüm, insanın dünyadaki hayatının sonu ve buna bağlı olarak geçiş dönemlerinin son aşamasıdır. Ölüm olgusu kişisel olmakla beraber toplumu ilgilendiren bir olaydır. Çevresinde birçok âdet, inanma, töre, tören, ayin ve kalıp davranışlar oluşmuştur (Kalafat, 2009: 66). İnsan; ölümü değil yaşamayı tercih etmekte, ölümden değil yok olmaktan korkmaktadır. Bunun için ölüm, yok olmak değil başka bir dünya olan öbür dünyada yaşama olarak görülmüştür/görülmektedir. Buna bağlı olarak ölen kimsenin, ölen yakının rahat ettirilebilmesi için bazı inanışlar geliştirilmiş ve bazı uygulamalar ortaya konulmuştur (Küçük, 2009: 188). Ölümün bütün insanlık için bir kaçınılmaz son oluşu ve tekrar dirilme inancı, dünyanın her yerinde ölüm çevresinde oluşan âdetlere ve uygulamalara evrensel bir karakter kazandırarak bir kültür hâline gelmiştir.

3.3.1. Ölüm Öncesi

İnsan hayatının tabii bir sonucu olan ölüm olgusu, hem bireyler hem de toplumlar için son derece önemli olan bir olgudur. Zira insan yaşamında insanı derinden etkileyen etkenlerden biri de, ölüm gerçeğidir. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden günümüze uzanan yelpaze içinde insanlığın ölüme ilişkin düşüncelerine bakıldığında, değişmeyen esas fikrin, ölümün bir “son”u sembolize etmesi olduğu görülecektir. Ölüm; eski çağların ilkel insanının dünyasında hayatın sıradan bir olayı gibi her an gerçekleşebilecek bir hadise iken, günümüz modern insanının yaşamında ise hayatın son evresinde, yani yaşlılıkta gerçekleşen bir olay hâlini almıştır (Baudrillard, 2002: 257). Ölüm, hayatın başlangıcı olan doğum ve onu takip eden evlilik

gibi safhalarından sonra, halk inançları itibarıyla önemli bir dönemdir. Türklerin, eski ve hâlen mensubu buldukları dinler itibarıyla inançlarında, ölümle her şeyin bitmediğine, ölümün sadece bir âlem değiştirme olduğuna, ölümle yok olunmayıp bu dünyadan öteki dünyaya geçildiğine inanılmıştır. Ölümle ilgili inançları incelerken bir tasnif yapmak gerekirse, ölüm olayı vuku bulmadan evvel ölümle ilgili inançlar vardır ki bunlar, daha ziyade ölümü haber veren bazı tespitlerle alakalıdır. Bazen görülen bir rüya, bazen bir hayvanın davranışı ölüm habercisi olarak kabul edilir. Böyle hâllerde, çok kere daha evvel göçmüş kimselerden çağrı mesajı alındığına inanılır. Ölüm anında yaşanan bazı olaylarla ilgili inançlar da bir haylidir. Kişi, can verirken takındığı tavır veya geride kalanların bazı tutumları, yeni ölümlerin habercisi veya önlemleri olarak yorumlanır. Gözleri bir türlü kapanmayan ölünün hasret çekerek öldüğüne inanılır. Keza ölüm olayını takip eden inanç ve uygulamalar da vardır. Bunlar, ölünün gittiği yerde rahat edebilmesi, cennet gibi iyi ve güzel bir yere gidebilmesi, geride kalanlardan memnun olabilmesine yönelik birtakım inançlardan kaynaklanan uygulamalardır. Ölüm olayının duyurulmasından defne, mezarın hazırlanmasından, mezarlıktan ölü evine dönülmesine, taziyeye gidilmesine, ölü aşına, yas kıyafetlerine, Yasin okunmasına, ağıt yakılmasına, ölünün ruhu için yapılacak diğer hayır ve hasenata kadar bir seri tatbikat vardır (Kalafat, 2010: 90). Doğum ve evlenmede olduğu gibi, ölüm çevresinde de kümelenen inanışlardan bazıları, tarih boyunca geçerliliğini korumuş, milletler; din ve kültürlerini değiştirseler bile inandıkları bu kültürleri nesilden nesile aktararak yaşatmaya çalışmışlardır.

Tarihsel süreçte, her kültürde olduğu gibi Türk kültürünü belirleyen değer norm, sosyal kontrol öğeleri ve formlar değişikliğe uğramıştır. Birçok kültik ve ritüel özlü işlemin ve pratiğin uygulanmasını gerektiren ölü kültü, çeşitli bölgelerde yerel özellikler göstermekle birlikte ana çizgisi bakımından aynıdır. Her yörenin kendi inanç, görenek, estetik ve sosyo-ekonomik anlayış ve değerlerine göre değişebilen ama hepsinin özünde insan olan birtakım inanma ve pratikler vardır. Toplumca inanılan bu doğrultudaki her tür inanma ve pratikler, bu etkinliklerin içindedir. İnsanlar geçmişle gelecek arasında bir bağlantı kurmaya çalışmışlardır (Artun, 2012: 256). Doğum ve evlenmede olduğu gibi ölüm olayı etrafında da birçok âdet ve inanma oluşmuştur. Ölüm çevresinde kümelenen ve ölüyle toplum bireylerini kuşatan inanmalar, âdetler, törenler ve kalıplaşmış davranışlar başlıca üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta; öte dünyaya gidişini kolaylaştırmak, onun hem geride bıraktıklarının gözündeki hem de öte dünyada mutlu ve saygın bir ölü olmasını sağlamak için yapılan uygulamalar yer almaktadır. İkinci gruptakiler, ölenin geri dönüşünü engellemek, yakınlarına kötülükte

bulunmasını önlemek için yerine getirilmektedir. Son grupta toplananlar ise, ölenin yakınlarının ruhsal durumlarını düzeltmek ve onları yeniden topluma dâhil etmek amacıyla yapılmaktadır (Örnek, 2000: 208). İnsanoğlunun var olduğundan beri üzerinde düşündüğü konulardan birisi şüphe yoktur ki ölüm hadisesi olmuştur. Bu bağlamda özellikle insanı yaşatan gücün yani varlığın ne olduğu, ölümden sonra ikinci bir hayatın var olup olmadığı ve ölümden sonraki hayatın unsurları, her daim insanoğlunun zihnini meşgul etmiştir. Böylece söz konusu durum, insan yaşamının her sürecinde kimi zaman inanma ve âdetlere kimi zaman da tabulara sirayet etmiştir.

Halk inanmalarında ölümü önceden haber veren belirtiler arasında hayvanlarla ilgili olanlar geniş bir yer tutar. Hayvanların insanlarda bulunmayan bazı yetenekleri, sezisleri, biçimsel özellikleri, uğurlu ya da uğursuz sayılmaları, bu türden inanmaların oluşmasında büyük rol oynar. Evcil ve yabani hayvanların ötüşleri, ulumaları, kişnemeleri, böğürmeleri, belli hareketleri, uçuş yönleri, alışılmışın dışındaki davranışları, yaklaşan bir ölümün önbelirtisi olarak yorumlanmaktadır. Bu türden hayvanlar içerisinde, özellikle köpek ve baykuşla ilgili inanmalar yaygındır. Köpeğin sadece ulumasıyla değil, uluma biçimi, zamanı ve yönü ile de yaklaşan ölümü haber verdiğine inanılır. Baykuşun da yıkık ve terk edilmiş yerlerde yuva yapması “ölüm kuşu” olarak bilinmesinin temelinde yatan nedendir. Baykuş da tıpkı köpek gibi ölüm habercisi olarak görülür (KK13, KK14, KK15, KK28, KK29). Bunlardan başka evcil hayvanlardan kedi, at, koyun, keçi, inek ve öküz, yabani hayvanlardan tilki, kurt, çakal, yarasa, yılan kümes hayvanlardan tavuk, kaz ile yabani kuşlardan yarasa, karga ve leylek kimi davranışları ve bağırmalarıyla ölüm habercisi olarak kabul edilirler. Birtakım rüyalar da ölüm veya felaket haberi olarak yorumlanır. Hastada görülen psikolojik ve fizyolojik değişiklikler dikkatle gözlenir. Buna göre, hastanın davranışlarına ya da isteklerine göre sonunun yaklaştığı düşünülür ve hazırlıklara girilir (Örnek, 2000: 209-211). Ölüm habercisi olarak hayvanlara da bazı anlamlar yüklenmiştir. Kedi ve köpeğin yanı sıra kümes hayvanları küçük ve büyükbaş hayvanlar ve yabani hayvanların da davranışları anlamlandırılmıştır. Ölüm emaresi olarak görülen hususların başlıcalarından birisi de görülen rüyalardaki simge olarak algılanan bazı hususlardır. Esasen gelecekte haber almaya yönelik tüm inanç içerikli uygulamaların içerisinde “ölüm habercisi” olarak kabul edilen ipuçları vardır (KK40, KK41, KK42, KK43, KK44, KK56). Çeşitli fal türlerinde ölüme işaret eden bulguların var olduğuna da inanılır. Rüyalardan hareketle ölümün gelmek üzere olduğu kimin öleceği, ne zaman öleceğini tahmin etmek çok kere daha evvel ölmüş bir kimsenin rüyada özel konumda görülmesi ile izah edilir (KK1, KK2, KK17, KK24, K28). Ölen birisi tarafından rüyada bir yerlere götürülmek yaşayan başka

birilerinin de bu gidişe katılmış olması, ölmüş bir kimseden bir şeyler almak ve daha ziyade ona bir şeyler vermiş olmak, ölen bir kimsenin “*seni almaya geldim*” veya “*çok özledim*” gibi sözler söylemiş olması ölümün eşikte olduğu şeklinde algılanır (Kalafat, 2011: 11-13; KK61, KK62, KK67, KK68). Yıldız kayması da ölüm belirtisi olarak algılanır. Gökten düşen yıldızın sahibi öldü demektir. Yıldız kayması görülünce birinin öleceğine inanılır. Kuyruklu yıldızın görülmesi ölümün çok olacağı biçiminde yorumlanır (Ersoy, 2002: 93-94; KK1, KK6, KK27, KK34).

Çerkes kültüründe ölüm olayının ön belirtileri daha çok rüyaya dayanmakla birlikte hayvanların davranışları, meteorolojik olaylar, eşyaların durumları da ölümü çağrıştırmaktadır (KK1, KK6, KK27, KK34). Bunlardan bazıları şunlardır; Baykuş ötmesi, köpek uluması, horozun zamansız ötmesi, leyleğin ağzında et getirmesi, yıldız kayması, ay tutulması, güneş tutulması, makasın ağzının açık kalması kefen biçileceğine işarettir, terliğin ters dönmesi, rüyada siyah ayakkabı görmek, rüyada evin herhangi bir yerinin yıkılması, rüyada evin direğinin yıkılması evin büyüğünün öleceğine işarettir, rüyada diş dökülmesi ölüme işarettir (KK34, KK37, KK38, KK39, KK47, KK51, KK59, KK77). Ayrıca insanlar, ölüme yol açacağı düşünülen bu gibi olaylar karşısında ölümü ortadan kaldırmak için bazı davranışlar sergilerler. Bu noktada insanlar, olumsuz olarak algılayıp korktukları ölüm olgusundan bir an evvel uzaklaşmak için çeşitli uygulamalar yapabilirler.

3.3.2. Ölüm Sırası

Ölüm, şüphe yoktur ki insanoğlu için dayanılması en zor acılardan biridir. Ölünün bu acısını ancak ölüm hadisesini yakından yaşayanlar hissedebilir. Toplumsal dayanışmanın zirve noktaya ulaşması gereken böyle bir günde acılar paylaşılmalı ve ölü yakınları teselli edilmelidir. Çünkü böyle zamanlarda ölüm hadisesini yakından yaşayan ev halkının, maddi ve manevi her yönden desteğe ihtiyacı bulunmaktadır.

Bir kişinin öleceğinin anlaşılmasıyla birlikte birtakım âdet ve inanmalar uygulanmaya başlanır. Bu âdet ve inanmalar, temelde ölmekte olan kişinin ölümünü kolaylaştırma, ölüm sırasındaki sıkıntıların hafifletme ve özellikle de son nefesini imanla vermesini sağlamaya yöneliktir. Ölüm belirtileri fark edildiğinde hastanın küs olduğu kişilerle barıştırılması ve helalleşmesi sağlanmaya çalışılır (Bülbül 2006: 80-82; KK67, KK84, KK97). Ölüm meleğinin görünmesi en azından Kitab-ı Mukaddes’ten beri edebiyatta rastlanan bir konudur (Neiman; Goldman, 1999: 124). Ölümle birlikte ruh; maddeye/bedene güç verme özelliğini yitirir ve diğer dünyaya gider. Ancak insanlar ruhun, ölümden sonra, bu dünyayla ve insanlarla ilişkilerini kesmediklerine inanırlar (Emiroğlu, 2003: 717).

Cenaze, Arapça kökenli bir kelimedir. Çoğulu “*Cenaiz*”dir. Daha çok insan naaşı için kullanılır. Ruhun bedeni terk etmesi haline ölü ya da cenaze denir. İslam geleneğinde ölmek üzere olan kişiye “*muhtazar*”, öldükten sonraki haline “*cenaze*”, cenaze için yapılması gereken hazırlıklara “*teçhiz*”, yıkanmasına “*gasil*”, yıkandıktan sonra kefenlenmesine “*tekfın*”, tabuta konulup namazının kılınacağı yere ve daha sonra kabrine nakledilmesine “*teşyi*”, kabre konulmasına da “*defın*” denilmiştir (Karaman, 1999: 21). Buradan hareketle ölüm anının ilk habercilerinden biri olan ölüm döşegi, hastanın bir daha kalkmayacak şekilde yatağa düşmesi demektir. İşte hasta dizden ve dermandan düşüp yatmaya başladı mı ölüm döşegine düştü denilir. Yatağa her düşen hastaya ölüm döşegine düştü denilmez. Yatakta yatan bir hastanın ölüm döşegine düştü denilmesi için artık bir daha normal hayata dönmeyeceği ve yakın bir zamanda ölümünün beklenilmesi gerekir (KK1, KK2, KK6, KK17). Ölüm döşegi genel olarak çok ağır hastalık ve bunun en son aşamaları ile çok yaşlılıkta olur. Ölüm döşegine düşen hastaya çok özel muamele yapılır. Ona karşı yapılacak her hareket, en ince detayına kadar düşünülür. Ölüm döşeginin yeri hastaya saygısızlığa sebep olmayacak şekilde bir yere konulmalıdır. Burasının odaya girildiğinde en başköşe olarak kabul edilen bir yer olmasına dikkat edilmelidir. Ölüm döşegindeki hastanın ayakları kapı tarafında olmalıdır (KK17, KK34, KK51, KK52). Ziyaretçi ilk girdiğinde hastanın yüzünü rahatlıkla görebilmelidir. Hasta, hayatının son günlerinde terk edilmiş veya önem verilmiyor izlenimine kesinlikle kapılmamalıdır. Hasta, ölüm döşegine yattığı andan itibaren evdeki ortam değişir. Artık ev yas havasına bürünür. Evde yüksek sesle konuşulmaz. Eğlence yapılmaz. Yüksek sesle gülünmez. Hasta evde yalnız bırakılmaz. Evde sürekli insan olur (KK11, KK12, KK13, KK14, KK15). Hastanın yanına giriş çıkışlarda yüksek ses çıkarılmaz. Hastanın ihtiyaçları, çok sıklıkla giderilmeye çalışılır. Hayatının son anlarında hastaya olağanüstü ve büyük saygı gösterilir. Hasta, kendi ihtiyaçlarını söyleyemeyeceği için onun ihtiyaçları düşünülmelidir. Hasta, yalnız bırakılmaz. Geceleri yanında en az bir kişi bekler. Yanında konuşma olmaz. Herhangi bir ses çıkarılmaz. Ölüm döşegine yatan hasta, dönülmez yola girdiği için komşuları, hastayı ziyaret edip helallik verirler (KK16, KK17, KK24, KK27). Hastanın durumu çok ağırlaştığında ve bir iki gün içinde ölmesi an meselesi olduğunda başka şehirlerdeki yakınları aranır. Onlara yakınlarının çok hasta olduğu ve acilen gelmeleri söylenir. Zaten hasta olduğu önceden bilinir (Metin, 2010: 24-26; Yaman, 1999: 45; KK14, KK33, KK99, KK100, KK101).

Toplumların sosyo-kültürel özelliklerini yansıtan üç temel oluşum vardır. Bunlar; doğum, ölüm ve evlenme halinde yapılan uygulamalardır. İnsan hayatındaki bu üç önemli olgu, süreç içinde değişmekte ve zamanla

birlikte dönüşüm geçirmektedir. Çerkes toplumunda bu üç olgunun eskiden nasıl uygulandığı, şimdi nasıl olduğu ve aslında nasıl olması gerektiği konusundaki karmaşa, diğer toplumlardan daha fazla olduğu görülmektedir (KK40, KK47, KK48, KK53, KK54, KK80). Çerkes kültüründe ölecek kişide fiziki olarak şu belirtiler görülmektedir: Gözlerinin ışığı gider, elleri titrer bir şey tutamaz, gözünü kapıya diker, gözünü tavana diker, çok yemek yer, dudakları siyahlaşır, vücudunda morarma olur, rengi değişir, elleri ayakları buz gibi olur, sevdiği insanları görmek ister, hastanın dili tutulur, elleri ayakları beyazlaşır, tırnakları morarır, bacaklarını uzatıp öylece kalır (KK1, KK2, KK6, KK13, KK17, KK27).

3.3.3. Ölüm Sonrası

Ölüm hadisesi her ne kadar bireysel olsa da bireyin sosyo-kültürel bir ortamda yaşaması nedeniyle ilgili durumun toplumsal bir çehreye bürünüverdiği görülmektedir. Bu noktada toplumsal bir yeri olan ölüm hadisesi etrafında yapılan ilk işlemlerin bir bölümü direkt cesetle ilgiliyken, bir bölümü de cesedin çevresinde gerçekleşen hadiselerden ibarettir. Sosyal dayanışmanın en hassas olduğu yerlerden birisi de şüphe yoktur ki ölüm mevzusudur. İlgili kültürde, ölümden sonra yapılan işlemlerin özünde, ölüyü öte dünyaya göndermek yani uğurlamak için yapılan ön hazırlıklar yer almaktadır.

Bu bağlamda Reyhanlı Çerkeslerinde ölümden sonra yapılan ilk işlem, olayın eş, dost ve akrabalara duyurulmasıdır (KK16, KK25, KK37, KK53, KK58, KK69). Söz konusu bu ilk duyurular, komşular tarafından yapılmaktadır. Ölüm hadisesinin duyulmasıyla beraber haberi alan kişiler, vakit kaybetmeden ölü evine gelirler (KK15, KK16, KK18, KK20). Köy halkından birisi vefat ettiği zaman gecenin bir vakti de olsa, görevlendirilen bir genç “*şahabe*” haberci tarafından bütün köylülere haber verilir. Yakın akrabaları kadın-erkek cenaze evine gider. Haber verilen kişi akraba değil ise sadece aile reisi gider. Yakın akrabalar cenaze evinde aileyi yalnız bırakmadan sabaha kadar bekler. Diğer kişilerin ise sabaha kadar olmasa da orada bir süre kalmaları *Xabze* gereğidir. “*Vefat eden kişi akrabamız değil nasıl olsa sabah olunca gideriz.*” şeklinde bir düşünce uygun olmaz. Köy cemaati bir grup olarak cenaze evinde kederli aileyi yalnız bırakmaz (KK55, KK56, KK57, KK58, KK66). Vefat haberini getiren “*şahabe*” atın solundan iner sağ tarafına geçer. Haberi götürdüğü hane halkı yanına gelene dek atın sağında bekler. Gelenlere haberini söyler. Bu süre boyunca haberci yemez içmez etrafa bakmaz ve tekrar atına soldan biner ve gider. Ölüm haberini alan aile; “*Bu gece, bu gece ne oldu bu gece? Sağanak yağmur kışkıvrak yakaladı beni. Vay*

benim talihsiz delikanlım.” diye feryat eder (KK13, KK14, KK15, KK16, KK17).

Reyhanlı Çerkeslerinde cenaze evde yıkanır, kefenlenir ve defin saatine kadar evinde tutulur. Cenaze bayan ise bayanlar, erkek ise erkekler ölünün yanında kalır. Cenaze bekletilmek durumunda kaldığında şişmesini önlemek için sarılı olduğu kefenin üzerinden karın bölgesine gelecek şekilde bir makas konur. Bayanlar ve erkekler ayrı ayrı odalarda oturtulur. Bayanların olduğu odada cenazenin birinci derece yakınları yere konulan minderler üzerine yaş sırasına göre oturur. Cenazenin yakınları *Xabze* gereği kanep, koltuk, sandalye gibi yerlere ve başköşeye oturmaz (KK27, KK28, KK29, KK34, KK41, KK48). Başsağlığı için gelenler odadan girdikleri anda cenaze sahipleri sesli bir şekilde ağlar. Cenaze sahipleri gelenleri karşılamak için ayağa kalkmaz, tokalaşmaz, hoş geldin demez. Taziyeleri oturdukları yerden alırlar. Gelinlerin, kayınpederleri veya kayınvalideleri vefat ettiği zaman ayakta, oturmadan ağlamaları *Xabze* gereğiydi. Cenaze defnedilmeden evde bekletildiği sırada birkaç erkek bir başka odada para sayma işi yapar. Bu iş *“devir”* denir (KK1, KK17, KK27, KK90, KK94). Cenaze defnedilmeden ailenin ekonomik durumuna göre kurban kesilir. Genellikle büyükbaş hayvan veya birkaç koyun kesilir hemen bütün köy halkına pay edilir (KK6, KK28, KK34).

Cenaze olduğunda Reyhanlı merkezde ve çevre köylerdeki yakın akrabalarla birlikte uzakta bulunan akrabalara da mutlaka haber verilir. Bu köylerde cenazeye gidecek olan kişiye köyden kişilerde eşlik eder, kalabalık bir şekilde cenazeye katılırlar. Yakınlık derecesine göre bayanlardan da gidenler olur. Başka köyden gelen bayanlar eve girer fakat erkekleri cenaze sahibi evden birkaç erkek dışarıda beklerdi. Karşılıklı durduktan sonra *“dujjo”* yani dua edip, ölü sahibine başsağlığı verirler (KK24, KK25, KK27, KK34, KK5, KK56). Daha sonra köyde hangi ev gelen konukları misafir olarak alacak ise o eve buyururlar. Kısaca başka köyden gelen erkek misafirlere köy halkı sahip çıkar misafir eder. Bayanlar ise cenaze evinde kalır. Ölünün defin zamanı geldiğinde yüzü son kez yakınlarına gösterilir. Gençler cenazeyi almak için kapının önüne gelir, thamadeler ve misafir erkekler hep birlikte defin için hareket eder. Tabut tahtası siyah yamçı ile örtüldükten sonra ölü konur (KK64, KK67, KK68, KK75, KK79). Ölünün ardından;

“Şışırcular, şehrimizezin kapısını sabah erken açıyorsunuz.

Senin öldüğünü duyanların yürekleri sızladı.” diyerek mevtayı evden çıkarırlar (KK27, KK34, KK54, KK57).

Cenaze musalla taşına konup namazı kılındıktan sonra, eğer ölü erkek ise oğlu veya kardeşi kabrine iner ölüyü defnedir. Ölü bayan ise eşi defin işine karışmaz. Bu *Xabze* gereği ayıp sayılır. Bayanlar cenaze namazına katılmaz mezara da cemaat ile birlikte gitmez. Cenaze defnedilene kadar dışarıdan gelen bayanlarda ev sahibi bayanlar ile birlikte evde bekler (KK6, KK27, KK34). Eve dönen cemaat içeriye girmeden kapıda tekrar yaptıkları dualar ile beraberlerinde gelen bayanları da alıp köylerine döner. Ölüm ne kadar acı olsa da ölünün yakınları bu acılarını olabildiğince sakın ve taşkınlıklar yapmadan, ağıtlar yakıp çirkin davranışlar sergilemeden karşılar. Abartılı davranışlar sergilemek basitlik olarak değerlendirilir. Bazen bayanların olduğu odadan ağlama sesleri yükselecek olur ise erkeklerden biri odanın kapısına gelip nasihatlerde bulunur, metanetli olmalarını ister kibarca uyarır (KK34, KK35, KK36, KK42). Cenazeden birkaç gün sonra taziye için gelenlere evin gelini sesli ve de abartılı olmadan, en sakın şekli ile hoş geldiniz der, hal hatır sorar. İlerleyen günlerde ise gelen kişileri yolcu etmek için cenaze sahipleri sadece oturduğu yerden kalkar, hiçbir şekilde kapıya kadar onları yolcu etmez. Erkekler içinde durum farklı değil. Onlarda ayağa kalkmaz, hal hatır sormaz, misafiri yolcu etmez (KK6, KK17, KK27). Taziye için gelen kişi evin büyüğüne başsağlığını verip uygun bir yere oturur. Başsağlığı vermek için birkaç kişiden oluşan bir grup geldi ise içlerinden thamade konumunda olan kişi taziyeyi verir diğerleri sessizce dinler. Taziye için gelen bir erkek, cenaze sahibi (yakın ve en yaşlı) bayana da taziye verme durumunda kaldığında, bayanların olduğu odanın kapısından ilgili bayan çağırılır ve ayaküstü başsağlığı diler. Cenaze evinde bir hafta on gün kadar dağılmadan yakın akrabalar hep birlikte kalır. Sürekli gelen eş dost ile ev hiç boş kalmaz. Cenaze evine gelenlere hiçbir şekilde ikramda bulunulmaz. Yemek saatlerinde gelen olur ise sofraya buyur edilir onun dışında gelen için herhangi bir ikram olmaz (KK6, KK17, KK24, KK27; http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/sohbet_yazilari/013_notdefteri-08.htm). Acı gün için gelen dostlara sofraya açıp ikramlarda bulunmak *Xabze* gereğidir. Evinden cenaze çıkan aile en az bir hafta yemek pişirmez. Yemeklerini köy halkı karşılar. Cenaze evinde ilk günden itibaren sadece akşamüzeri (ikinci vakti) “*logum-halive*” (hamur kızartması/ lokma) yapılı evdekilere ve köyün çocuklarına dağıtılır (KK17, KK24, KK27, KK28, KK34, KK56). Cenaze evi ölen kişinin kırkı ve elli ikisi çıkana kadar bütçesine göre sabun, çay, şeker gibi eşyalar alıp dağıtır. Dağıtılan bu eşyalar yoksul olsun olmasın bütün köy halkına eşit miktarda verilir (KK1, KK2, KK6, KK27, KK34).

Söz konusu kültürde ölünün en yakın erkek akrabaları bir hafta boyunca ikinci namazından ve sabah namazından sonra mezarı ziyaret eder dualar

okur. Bir haftadan sonra kırkı veya elli ikisi çıkıncaya kadar sabah vakti mezara gider dua eder. Kırkıncı günde ölünün ruhuna mevlit okutulur, mevlit bitiminde ise şerbet ve şekerler ikram edilir (KK6, KK17, KK24, KK27, KK28, KK34, KK51, KK52). Elli ikinci gününde ise çevre köylerden de çağırılanlar ile birlikte oldukça geniş bir misafir kitlesine yemekli davet verilir. Ölünün ruhu için Kur'an hatmedilip zikirler çekilir. Ölünün yakınları uzun süre yas tutarlar. Hiçbir düğüne veya eğlenceye katılmazlar. Erkekler uzun bir süre sakal tıraşı dahi olmaz (KK51, KK5, KK53, KK56, KK59). Köyde uzun süre çok zorunlu olmadıkça komşular düğün, nikâh gibi eğlenceler yapmaz. Aylar sonra köyde yapılacak olan bir düğün veya nikâh için ölü evinden müsaade alınıp kendileri de davet edilir. *Xabze* gereği, bu tür eğlenceler cenaze evi ziyaret edilip nezaketen müsaade alınmadan yapılmaz (KK1, KK2, KK6, KK34, KK38, KK47, KK54).

Tarihin her döneminde kabir ziyareti insanın özel ilgi, merak ve heyecanına sebep olmuştur. Kabirlere “*mezar*” denmesinin bir gerekçesi de budur. Çünkü mezar ziyaret edilen yer manasına gelmektedir. Bu nedenle günümüzde; “*mezarı ziyaret*” kavramı, “*kabri ziyaret*” kavramından daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Başlangıçta iyi niyetle yapılan kabir ziyaretleri zamanla ifrat çizgisini aşarak bid'at, hurafe ve bâtil inançları gündeme getirmiştir. Gün gelmiş mezarlıklar umut kapısı hâline gelmiştir. Başı darda kalan hastalıklara deva arayan herkes mezarlıklara koşmuştur (Karaman, 1999: 28-29). Birçok kültürde olduğu gibi Reyhanlı Çerkes kültüründe de mezarlar, insanın bu dünyadan diğer dünyaya geçişini sembolleştirerek bir kapı ve köprü görevi gören yerler olarak algılanmıştır. Bu bağlamda Reyhanlı Çerkeslerinde mezar ziyaretleri dinî günlerde ve ölünün yıl dönümlerinde sıklıkla görülmekle birlikte bu günleri beklemeden de kişi ziyaret etmek istediği mevtanın kabrine gitmektedir.

Buradan hareketle Hatay yöresi Reyhanlı ilçesindeki Çerkeslerde ölüm hadisesiyle ilgili saha içerisinde tespit edilen halk inanışları şöyledir:

Köpeğin sadece ulmasıyla değil, uluma biçimi, zamanı ve yönü yaklaşan ölümü haber verdiği inandır (KK54, KK56, KK57, KK61, KK64, KK70).

Baykuşun yıkık ve terk edilmiş yerlerde yuva yapması “*ölüm kuşu*” olarak bilinmesinin temelinde yatan nedendir. Baykuş da tıpkı köpek gibi ölüm habercisi olarak görülür (KK14, KK18, KK23, KK29, KK39).

Ölen birisi tarafından rüyada bir yerlere götürülmek yaşayan başka birilerinin de bu gidişe katılmış olması hayatta olan kişi için ölümün eşikte olduğu anlamına gelir (KK28, KK34, KK38, KK57, KK67).

Ölen bir kimsenin “*seni almaya geldim*” veya “*çok özledim*” gibi sözler söylemiş olması ölümün yaklaştığı şeklinde algılanır (KK56, KK59, KK61, KK75, KK76).

Yıldız kayması da ölüm belirtisi olarak algılanır. Gökten düşen yıldızın sahibi öldü demektir (KK70, KK84, KK85, KK88, KK97, KK98).

Kuyruklu yıldızın görülmesi ölümün çok olacağı biçiminde yorumlanır (KK24, KK25, KK26, KK27, KK28, KK33).

Horozun zamansız ötmesi ev halkından birinin öleceğine işaret etmektedir inancı vardır (K11, KK12, KK13, KK14).

Leyleğin ağzında et getirmesi de ölümü çağrıştırmaktadır (KK27, KK28, KK29, KK34, KK39, KK45).

Ay tutulması ve güneş tutulması olduğu günlerde ölüm olacağı inancı vardır (KK42, KK43, KK44, KK45, KK50).

Makasın ağzının açık kalması kefen biçileceğine işarettir (KK71, KK72, KK73, KK74, KK80).

Terliğin ters dönmesi uğursuzluk sayılmaktadır (KK22, KK23, KK24, KK26, KK27).

Rüyada siyah ayakkabı görmek evde yas olacağı anlamına gelmektedir (KK45, KK46, KK47, KK48, KK49).

Rüyada evin herhangi bir yerinin yıkıldığını görmek evden birinin öleceği inancıyla yorumlanır (KK56, KK57, KK59, KK61, KK64).

Rüyada evin direğinin yıkılması evin büyüğünün öleceğine işarettir (KK37, KK38, KK59, KK60).

Rüyada diş dökülmesi ölüme işarettir (KK34, KK37, KK38, KK39, KK47, KK51, KK59, KK77).

Hasta dizden ve dermandan düşüp yatmaya başladı mı ölüm döşeğine düştü denilir (KK11, KK12, KK16, KK17, KK24, KK25).

Ölüm döşeğinin yeri hastaya saygısızlığa sebep olmayacak şekilde bir yere konulmalıdır (KK51, KK52, KK57, KK59, KK64).

Ölüm döşeğindeki hastanın ayakları kapı tarafında olmalıdır (KK13, KK16, KK18, KK27, KK66).

Hasta, ölüm döşeğine yattığı andan itibaren evdeki ortam değişir. Evde yüksek sesle konuşulmaz. Eğlence yapılmaz. Yüksek sesle gülünmez. Hasta evde yalnız bırakılmaz (KK16, KK17, KK28, KK31, KK32, KK39).

Ölüm döşeğindeki hastanın yanına giriş çıkışlarda yüksek ses çıkarılmaz (KK30, KK31, KK34, KK44, KK47).

Ölüm döşeğinde yatan hasta, dönülmez yola girdiği için komşuları, hastayı ziyaret edip helallik verirler (KK35, KK38, KK4, KK56, KK8).

Köy halkından birisi vefat ettiği zaman gecenin bir vakti de olsa, görevlendirilen bir genç “*şahabe*” haberci tarafından bütün köylülere haber verilir (KK85, KK86, KK87, KK94, KK100, KK101).

Yakın akrabalar cenaze evinde aileyi yalnız bırakmadan sabaha kadar bekler (KK34, KK47, KK50, KK55).

Vefat haberini veren “*şahabe*” atın solundan iner sağ tarafına geçer. Haberi götürdüğü hane halkı yanına gelene dek atın sağında bekler (KK30, KK31, KK37, KK59, KK60).

Bu süre boyunca haberci yemez içmez etrafa bakmaz ve tekrar atına soldan biner ve gider. Ölüm haberi dışında atın sağ tarafından inilmez. Bu uğursuzluk sayılır (KK90, 94, KK95, KK9, KK99, KK100).

Reyhanlı Çerkeslerinde cenaze evde yıkanır, kefenlenir ve defin saatine kadar evinde tutulur (KK23, KK27, KK34, KK55).

Cenazenin yakınları *Xabze* gereği kanep, koltuk, sandalye gibi yerlere ve başköşeye oturmaz (KK27, KK28, KK29, KK34, KK41, KK48).

Başsağlığı için gelenler odadan girdikleri anda cenaze sahipleri sesli bir şekilde ağlar (KK50, KK57, KK59, KK60).

Cenaze sahipleri gelenleri karşılamak için ayağa kalkmaz, tokalaşmaz, hoş geldin demez. Taziyeleleri oturdukları yerden alırlar (KK60, KK61, KK63, KK66).

Cenaze defnedilmeden ailenin ekonomik durumuna göre kurban kesilir. Genellikle büyükbaş hayvan veya birkaç koyun kesilir hemen bütün köy halkına pay edilir (KK6, KK28, KK34).

Ölünün defin zamanı geldiğinde yüzü son kez yakınlarına gösterilir (KK13, KK17, KK24, KK27).

Tabut tahtası siyah yamçı ile örtüldükten sonra ölü konur (KK64, KK67, KK68, KK75, KK79).

Bayanlar cenaze namazına katılmaz mezara da cemaat ile birlikte gitmez (KK17, KK24, KK34).

Ölünün ardından abartılı davranışlar sergilemek basitlik olarak değerlendirilir (KK12, KK18, KK19, KK24, KK69, KK70, KK71).

Taziye için gelen kişi evin büyüğüne başsağlığını verip uygun bir yere oturur (KK54, KK56, KK58, KK94).

Cenaze evine gelenlere hiçbir şekilde ikramda bulunulmaz (KK74, KK76, KK78).

Evinden cenaze çıkan aile en az bir hafta yemek pişirmez (KK13, KK14, KK15, KK17).

Cenaze evi ölen kişinin kırkı ve elli ikisi çıkana kadar bütçesine göre sabun, çay, şeker gibi eşyalar alıp dağıtır. Dağıtılan bu eşyalar yoksul olsun olmasın bütün köy halkına eşit miktarda verilir (KK1, KK2, KK6, KK27, KK34).

Ölünün en yakın erkek akrabaları bir hafta boyunca ikindi namazından ve sabah namazından sonra mezarı ziyaret eder dualar okur (KK21, KK22, KK30, KK52).

Ölünün yakınları uzun süre yas tutarlar. Hiçbir düğüne veya eğlenceye katılmazlar. Erkekler uzun bir süre sakal tıraşı dahi olmaz (KK51, KK5, KK53, KK56, KK59).

4. Reyhanlı Çerkeslerinde Anonim Şiir

4.1. Reyhanlı Çerkeslerinde Türkü

Türküler, tarihi çok eskilere dayanan köklü bir kültürün müzikal mirasını taşıyan ve geleneğin bir parçası olarak varlığını zenginleştirerek devam ettiren, sahip olduğu hazinesini her geçen gün artıran halk kültürünün ürünleri olarak büyük önem taşımaktadır. Bu şekilde ezgileri olması bakımından müzikoloji, bağrından çıktığı toplumun ruhuna ayna tutması bakımından sosyoloji ve etnomüzikoloji, sözleri bakımından da edebi yönden oldukça değerli ürünlerdir (Kurt, 2016: 47).

Türkü en yalın tanımıyla, ezgi ile söylenen Türk halk şiirleridir. Terim olarak türkü, Türk sözcüğünden türemiştir ve Türk'e özgü anlamına gelir. Şemseddin Sami türküyü; "Türlere mahsus lahinde (ahenkli) şarkı", M. Fuad Köprülü; "Türlere mahsus bir beste ile söylenen halk şarkısı", Ahmet Talat Onay; "Türlere mahsus lahine (ahenk) ile söylenen şarkılar" olarak tanımlanmışlardır (Uğurlu, 2009: 129).

Türkü sözcüğünün kökeni konusunda çeşitli görüşler olmakla birlikte, bu konudaki kaynakların çoğunluğu türkü sözcüğünün, Türk sözcüğüne "t" nispet ekinin getirilmesiyle oluştuğu ve bu sözcüğün Türk sözcüğüyle ilişkili olduğu görüşünü benimsemektedir (Dizdaroğlu, 1969: 102).

"Türkü" terimi, konusu, ezgisi ve şekil özelliği ne olursa olsun ezgi ile yaratılan pek çok anonim manzumeyi içine alabilecek bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun içindir ki, zaman zaman bu terimin kapsam alanına ağıt da ninni de girmektedir. Nitekim M. Öcal Oğuz, halk şiirinde tür ve şekil konusunu ele aldığı yazısında "türkü" için şunu yazmıştır:

“Yine anonim halk şiirinde yer alan ‘Türkü’yi ele aldığımız zaman kafiye örgüsü, nazım birimi, vezin ve hacim gibi, “dış” unsurlar bakımından belirli bir şekilde karşılaşmamaktayız. Aynı şekilde türkülerde türlerin belirlenmesinde bir ölçü olarak kullandığımız, ‘konu’ ve ‘ezgi’ beraberliği de yoktur, bu bakımdan ‘türkü’nün de ‘Türkmani’, ‘Varsağı’, ‘Bayatı’, ‘Şarkı’ kelimeleriyle birlikte değerlendirip izahının yapılması kaçınılmaz olacaktır. Bize göre ‘türkü’, ‘Türlere mahsus ezgiler’ olup, bir nazım şekli veya türünün adı değildir” (Oğuz vd. 2008: 191).

Halk edebiyatı ürünleri içerisinde biçim mi, tür mü olduğu konusunda tartışılan ürünlerden biri türküdür.

“Türkü terimi konusu, ezgisi ve şekil özelliği ne olursa olsun pek çok anonim manzumeyi içine alabilecek bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkü, farklı nazım birimi ve şekillerinden oluşmuş farklılığı genellikle ezgilerinde görülen bir nazım türüdür. Türkülerin hane, bent ve kavustak adı verilen bölümlerini, bent ve kavustakların nusra sayıları, kafiye örgüsü gibi yapısal ve biçimsel özelliklerini göz önüne alıp bunların türküye özel nitelikler olduğunu kabul edersek türküyü bir nazım biçimi olarak değerlendirebiliriz. Ancak türkü, çeşitli nazım şekillerinde yazılmış şiirlerin müzik eşliğinde söylenmesi yönüyle nazım türüdür” (Artun, 2004: 131).

Terim konusunda farklı görüşler olsa da türkü tanımı konusunda benzer ifadeler kullanılmıştır.

Türkü, anonim Türk halk edebiyatında ezgiyle söylenen bir nazım türüdür. Türkü, ezgisiyle diğer türlerden ayrılır. Mâni ve koşma şekliyle söylenen bir nazım, türkü ezgisiyle söylenirse türkü olur (Kudret, 1980: 295). 15. yüzyıl Çağatay sahası şairlerinden Ali Şir Neva’i, “*Mizânü’l Evzân*” isimli eserinde türküden söz eder, onun yanı sıra yine 15. yüzyılın ilk yıllarında yaşayan Bâbur Şah ise, Sultan Hüseyin Baykara zamanında, türkünün onun meclislerinde icat edildiğini, iki devrede bestelendiğini kaydeder. Böylece, türkü kavram olarak, İslâmiyet’ten önceki Türk edebiyat geleneğinde “*ır veya yr*” kelimesi ile ifade edilirken, 15. yüzyılda Batı Türkistan yörelerinde kullanılmaya başlanmış, bu yörelerden de Anadolu Türk edebiyatına geçmiştir. Yazılı kayıtlarda ise; Peçevi, Eğri’nin fethinden bahsederken, türkü kavramına, kelime olarak yer vermiştir (Öztürk, 1985: 367).

Türküleri şekil, yapı ve ezgi yönünden sınırlamak zordur; çünkü çok değişik biçimde, yapıda ve ezgide türkü vardır. Halk, ezgiyle söylenen manzum parçaları türkü olarak adlandırır. Mâni, koşma ve diğer şekillerdeki şiirler ezgilerine göre “*varsığı*”, “*Türkmani*” gibi adlar alırlar. Ezgisi, ölçüsü ve nazım şekli ne olursa olsun türkü terimi 15. yüzyıldan bu yana

kullanılmaktadır (Dizdaroğlu, 1969: 103). Türküler, belli bir nazım biçimine sahip olmayan hece ölçüsüyle meydana getirilmiş ürünlerdir. Yani, hem koşma hem mâni nazım şekilleriyle söylenebildikleri gibi iki, üç, beş dizeden oluşan bentlerle de söylenebilmektedir. Türküler hece ölçüsünün hemen her çeşidiyle meydana getirilebilmişlerdir (Albayrak, 2009: 142-143). Halk edebiyatı nazım türleri içerisinde yer alan türkünün söylenme şekli beyit sayısına ve ezgisine göre farklılık göstermektedir.

Türküler hece ölçüsünün her kalıbıyla söylenir. Genellikle yedili, sekizli ve on birli hece kalıpları kullanılmıştır. Türkülerin konuları çok değişiktir. Aşk duyguları, günlük olaylardan etkilenmeler, savaşlardaki kahramanlıklar en güzel ve en coşkun olarak türkü biçimiyle anlatılabilmektedir. Halk arasında heyecan uyandıran her olaya bir “türkü” yakılır. Bunlar bestelenir ve türlü yollardan yurdun her köşesine yayılır. Türlü bölgelerde, türlü biçimlere girer; kimi dizeler düşer, yerlerine yenileri eklenir. Kısaca Anadolu halkı bütün acılarını ve sevinçlerini türküle doldurur. Türküler ezgileri, konuları ve yapıları bakımından sınıflandırılabilir. Ayrıca söylendikleri bölgelere göre de ad alırlar. “Bingöl aşzı”, “Urfa aşzı”, “Eğir aşzı” gibi. Kimi tanınmış türküler de içindeki en etkili sözlerle anılır: “Ayşe’im”, “Zeynep’im”, “Fidayda”, “Adanalı” gibi (Dilçin, 1999: 289–290). “Folklor ürünleri olarak işlenen türküler, insanımızın yaşama biçimini yansıtır. Halk edebiyatı ile halk musikisi en çok türkülerde bir araya gelir. Çünkü insanımız sevdasını, sevgisini, sevincini, tasasını, yiğitliğini, hüznünü, kederini, umutlarını, kısaca hayatının büyük bir bölümünü türkülerin diliyle söylemiştir.” (Artun, 2004: 131). Türküler, anonim halk edebiyatı ürünleri içerisinde halkın duygu ve düşüncelerini ifade aracı olarak, en başta gelir. Çünkü türkülerin, toplumda büyük yankılar uyandıran önemli olaylardan tutun da kişilerin başından geçen en küçük olayların ifadesine kadar çok geniş bir ifade genişliği vardır. İnsanlar başlarından geçen olayları ya da duygulanmalarını hemen oracıkta türkülerle ifade ederler (Karakaş, 2014: 352). İnsanların duygu yoğunluğunun dışı vurumu olan türküler hayatın her döneminde sevilerek söylenen ve dinlenen halk ürünleridir. “Türküler insanoğlunun başına gelen olayları, bunun toplum içindeki iz ve akislerini, aşk, hasret, gurbet gibi yeryüzünün ortak duygularını, mertlik ve kahramanlık gibi millî karakteri, tarihi olayları konu alan bir kültür hazinesidir.” (Özbek, 1981: 63). Musikiden ayrı düşünilemeyen türkü, çeşitli ezgilerle kültürel aktarımın yapıldığı bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çerkesler nerede olursa olsun her zaman gelenek ve göreneklerine bağlı bir toplum olmuştur. Ancak bu gelenek ve görenekler, kabile klan ilişkileri, şaman âdetleri daha sonra kabul ettikleri Hristiyanlık ve İslam kültürü altında da sürmüş aynı zamanda yüz otuz yıldır yaşadıkları Türkiye’nin toplumsal ve kültürel yapısıyla da biçimlenmiş, değişime uğramıştır (Eser,

1996: 71). Çerkes kültürünün değişime uğrayan unsurları olduğu gibi sözlü kültür ortamında kaybolan unsurları da olmuştur. Dilden dile aktarılırken farklı formlara girebilen halk edebiyatı ürünlerinden türkü Çerkes geleneğinde yaşlılar dışında çoğu genç tarafından devam ettirilememektedir. Saha çalışmasında da karşılaşılan durum bundan farklı değildir. Reyhanlı Çerkeslerinin söylemiş oldukları ve geleneğin devamı niteliğindeki türküler yörede bulunan yaşları ilerlemiş iki kişiden derlenmiştir. Derleme bazı türkülerin direk Türkçe söylenmiş olmasından dolayı Türkçe verilmiş Çerkesçe söylenen türküler ise Türkçeye tercüme edilmiştir. Söz konusu türküler şöyledir:

Ölelim³

“Hayatımızı birlikte sürdüğümüz hayvanlarımızı
Hayatımızı birlikte sürdüğümüz hizmetkârımızı
Ömrümüzün kısraklarını
Kurtlara bıraktığımız gün gazavatla ölelim.”(KK13, KK17).

Türkü 1⁴

“Sarı mavi tüfek sahibi
Oooo rirav oooo rirav navri navri
Tüfek taliminden döner dönmez savaşır
Oooo rirav oooo rirav navri navri
Savaş Kurey Ovası’nda
Oooo rirav oooo rirav navri navri
Kılıç sesleri gelmekte
Oooo rirav oooo rirav navri navri.” (KK13, KK17).

Türkü 2⁵

“Hanthups çorbasını bize içiriyorlar
Sarıkemiş’ta kana bulandı

3 Rus zulmüne dayanan Çerkes halkı topraklarını bırakıp gitmek istememişlerdir. Gittikleri takdirde öleceklerini bu türküyle dile getirmişlerdir.

4 Rus-Çerkes savaşını gören biri tarafından durumu anlatan türküdür.

5 Sürgünle Anadoluya gelenler tarafından söylenen bir türküdür.

Şu göçmen kuşlar geri dönüyorlar
Siz de dönersiniz diye ümitlenmiştik

Çerkes kadınları ağıt yakıyor
Çerkes yaşlıları da dua ediyor.” (KK13, KK17).

Pşı⁶

Hajgeriylerin Kuçıkupsı değil miydi?
Eecheceyy yyooooohh
Öyle bir Pşı zor bulunmaz mıydı?
Eecheceyy yyooooohh

Bıyıkları ipek gigiydi
Eecheceyy yyooooohh
Altınlar belinden sarkmıyor muydu?
Eecheceyy yyooooohh

Sinane (Annem)

“Tı psıxho siç’ade uçme (*Deremizi dinlediğimde*)
Wui makhe aş khıxe’ uç’ı (*Sesin ordan çıkar gelir sanki*)
Ç’ıgı bırabxeme yapç’aşşe (*Ağaç topluluklarının yaprakları*)
Wo pts’çç’e khsa’uşşaşşe (*İsminle bana fısıldar sanki*)

Si nenewu si nane dax (*Annem güzel annem*)
Dunayir sfewoğedax (*Dünyayı benim için güzelleştiriyorsun.*)
Nasıpır wo khıseptıg (*Nasibi sen bana verdin.*)
Dunayir wo sfıxepxıg (*Dünyayı sen benim için seçtin.*)

6 Sosyal statü üzerine söylenen bir türküdür.

Hooooooyyyrrraaa Si nane daxc

Guç'eğunc wu wo pxelhim (*Sende var olan merhamet.*)

Ts'ifiğem sıfewuzenç'e (*Beni insanlığa çekiyor.*)

Dexağewu wo wugu yilhem (*Kalbindeki var olan güzellik*)

Dunayir kheğç'eraç'e (*Dünyayı sanki yeniliyor.*)

Si nenewu si nane dax (*Annem güzel annem*)

Dunayir sfewoğedax (*Dünyayı benim için güzelleştiriyorsun.*)

Nasıpır wo khiseptıg (*Nasibi sen bana verdin.*)

Dunayir wo sfixepıg (*Dünyayı sen benim için seçtin.*)

Hooooooyyyrrraaa Si nane daxc

Juagame wuaxeselhağo (*Yıldızlarda seni görüyorum.*)

Ti gubğui wo wui selhağo (*Ovamızda görüyorum seni.*)

Wu jawu sıçç'et zepitewu (*Gölgenin altında her daim*)

Wu na'e khistewağetı (*Bana verirsin tüm özenini.*)

Si nenewu si nane dax (*Annem güzel annem*)

Dunayir sfewoğedax (*Dünyayı benim için güzelleştiriyorsun.*)

Nasıpır wo khiseptıg (*Nasibi sen bana verdin.*)

Dunayir wo sfixepıg (*Dünyayı sen benim için seçtin.*)

Hooooooyyyrrraaa Si nane daxc." (KK13, KK17).

Ağlayan Kafe

Adı geçen türkünün derleme esnasında bir hikâyesinin olduğu tespit edilmiştir. Türkünün hikâyesi şöyledir; “*Elbrus’un yamacında, kimsenin bilmediği bir köy varmış. Bu köyde sırma saçlı, güzel gözlü, ince belli Janset adında bir kız yaşarmış. Günlerden bir gün Janset ve ailesi komşu köye düğüne davet edilmiş. Bu düğüne Kafkasya’nın en güzel kızları ve en yiğit erkekleri de davet edilmiştir. Düğünde Samil adında genç bir delikanlı akordeon çalmaktaymış. Janset’i görür görmez onun güzelliğine vurulmuş ve bütün gece hiç yorulmadan en güzel şarkılarını onun için çalmış. Düğün bitince Samil, bütün Kafkasya’ya dolaşarak Janset’i aramaya koyulmuş. En sonunda Elbrus’un eteklerinde her yerden çok uzak, farklı, çok az kişinin bildiği bir köyde Janset’e rastlamış ve onu kimsenin haberi olmadan evine kadar takip etmiş. Janset eski bir kapıdan içeri girmiş. Kızın evini öğrenen Samil bütün cesaretini toplayarak o gece kızı babasından istemeye karar vermiş. Hava kararınca kızın evine gitmiş kapıyı çalmış. Kapıyı açan Janset onu görünce sendelemiş. Samil kendinden emin adımlarla içeri girmiş ve sevdiği kıza babasından istemiş. Kızın babası; ‘Benim akordeoncuya verecek kızım yok.’ diyerek Samil’in evi terk etmesini istemiş. Samil için o an gece daha da kararınca evden çıkmak üzere kapıya yönelirken Janset’in gözlerine bakmak istemiş fakat o gözlerini kaçırmuş. Samil nereye gittiğini bilmeden atına binmiş ve karanlığa doğru yol almış. Aylar sonra Kafkasya’nın en zengin düğününde akordeon çalmak üzere Samil davet edilmiştir. Bu düğün öyle bir düğünmüş ki dillere destan. Samil düğünde akordeon çalarken gelin ve damat içeri girmiş. O an Kafkasya’da ay tutulmuş yapraklar kurumuş sanki dünya durmuş. Çünkü Samil’in sevdiği kız gelinlikler içerisindeymiş. Bu görüntüyü daha fazla görmemek için bu kez Samil gözlerini kaçırmuş. O gece ilk defa ‘Ağlatan Kafe’yi Samil bu düğünde çalmış.” (KK2, KK13, KK17, KK27, KK28).*

“Kalbimden geçenleri sen duymasın da
 Rüzgâr savuruyor beni ağaç yaprakları gibi
 İçim yanıyor seni görmesem
 Gözlerimden artık yaş gelmiyor
 Güvencem kayboluyor elimde olmadan
 Görmesem seni güzelim.

7 Çerkeslerin “*Oşbamafê*” adını verdikleri kutlu, uğurlu anlamına gelen ve kendileri için kutsal sayılan bir dağdır.

Kalbimden geçenleri sen duymasan da
Rüzgâr savuruyor beni ağaç yaprakları gibi
Gece ile gündüzü ayıramıyorum
Sana olan sevgim alıp götürüyor
Ben güzelim görmesem seni

Geriye dönüp bir kere bak
O güzel gözlerine yine bakayım
Güzel dudaklarını bana dön
Güzel sözleri bir daha söyle

Ahh hhooyy derera da verrerera

Kalbimden geçenleri sen duymasanda
Rüzgâr savuruyor beni ağaç yaprakları gibi
Gece ile gündüzü ayıramıyorum
Sana olan sevgim alıp götürüyor beni
Ben güzelim göremesem seni

İçim yanıyor seni göremesem
Gözlerimden artık yaş gelmiyor
Güvencem kayboluyor elimde olmadan
Görmesem seni güzelim

Geriye dönüp bir kere bak
O güzel gözlerine yine bakayım
Güzel dudaklarını bana dön
Güzel sözleri bir daha söyle

Ahh hhooyy derera da verrerera.” (KK13, KK17).

4.2. Reyhanlı Çerkeslerinde Gıbze (Ağıt)

Türkçede de ölen bir kimsenin ardı sıra söylenen ezgili manzum lirik eserlere ağıt denilmektedir. Mevcut kaynaklara göre Türk tarihinde ölenin ardı sıra ağlayarak söylenen şiire melodi koşmak suretiyle saç yolup yüz yırtarak icra edilen bu tür eserlere, eskiden “*sagu*” denildiği bilinmektedir. Sözlük anlamı olarak “*sagu*” ölenin iyiliklerini, yiğitliğini, güzelliğini vs. anlatan ağıttır. Sagucu ise hem ağlayıp hem de bu saguyu söyleyen kişidir (Tarama Sözlüğü, 1971).

Ağıt, “Ölenin iyi niteliklerini, ölümünden duyulan acıyı dile getiren söz veya ezgi. Ölen bir kimsenin gençliğini, güzelliğini, iyiliklerini, değerlerini, arkada bıraktıklarının acularını veya büyük felaketlerin acılı etkilerini dile getiren söz veya okunan ezgi, yazılan yazı, sagu, mersiye.”(Ulaş, 2014: 2) olarak tanımlanmaktadır. Ölüm veya benzeri bir felaket üzerine yakılan halk türküsüne ağıt denilmektedir (Başgöz, 2008: 76).

Halk edebiyatında ağıt olarak bilinen söz konusu türe, Çerkesçede “*gıbze*” (KK2, KK27) denildiği tespit edilmiştir.

“Bugün için folklor özelliği olan ve genel kaynağını ilkel çağlarda yaşanmış dinî tutkulardan almakla beraber toplumun hayat şeklini yönlendiren, emsali arasında farklı bir kişiliğe sahip olan fertlerin ölümü ile onların hatırasını yaşatacak nitelikte abenklî sözün ve nağmenin birlikte şekillendirdiği şiire ağıt adı verilmektedir.” (Öztürk, 1985: 373). Ağıt üzerine yapılan tanımlardan bir diğeri Arslan Tekin’e aittir. Tekin; “Bir kimsenin ölümünden dolayı duyulan acıları anlatmak için söylenen şiir. Bu özellikteki şiirlere Divan Edebiyatı’nda mersiye, İslamiyet’ten önceki Türk Edebiyatı’nda da ‘sagu’” tanımını yapmıştır (Tekin, 1995: 15).

Doğan Kaya ise ağıt hakkında şunları söylemektedir;

“Ağıtların ortaya çıkışının temel sebebi ayrılıktır. Bu bakımdan biz de ağıtları; başta ölüm olmak üzere ayrılığın yahut üzüntünün doğurduğu ıstırap sebebiyle ortaya konulan lirik ürünler olarak düşünmekteyiz. Ağıtlar, tıpkı dua, beddua, dilek ve öğütler gibi insanların bir arada yaşamaya başladığı ilk devirlerden itibaren var olan sözlü ürünlerdir ve insanlığın ortak özelliklerinden biridir. Çünkü insanlar, hangi inanç, hangi ırk ve hangi dilden olursa olsunlar ilk çağlardan beri ağıt söylemiş, böylelikle ıstırabını teskin etmek yoluna gitmiştir. Bazen de şahsi duyguların dile getirilmesinin yanında familik, toplumun dertleri, birtakım istenmeyen olaylar, düşmanlıklar ve bunları gereksizliği gibi konulara da yer verildiği olur.” (Kaya, 2004: 258).

Ağıtlar hüüzün şiirleridir. Ağıtlar, insanlığın ıstırabını yansıtan sözlü edebi ürünlerdir. Tarihin herhangi bir döneminde yaşanmış olaylar hem iyi hem de kötü yönleriyle bu olayları yaşayan toplumun veya milletin kültür ürünleri içinde yansıtılır. Yaşanılan üzücü olayların, kaybedilenlerin oluşturduğu duygu yoğunluğu sonucu söylenilen ve edebi ürünlerimizin en dokunaklılarından olan ağıtlar, ölenin veya insanı üzen durumların ardından dökülen gözyaşları ve çekilen gönül ıstırabının acı dolu terennümleridir. Türk kültüründe oldukça köklü bir maziye sahip olan ağıt ve ağıt söyleme veya ağıtçılık geleneği, çeşitli Türk boylarından itibaren günümüze kadar yaşatılan ortak en eski geleneklerden birisidir. Yaşanılan üzücü olaylar o dönemin özelliklerine göre edebi ürünlerinde yer almıştır. Mitik dönemde düşünce ve olaylar mitik anlatımlarda yer bulmuş, epik dönemde yaşanmış olaylar bir kahraman etrafında bütün bir milletin başarısını ve ideallerini gösterecek şekilde anlatılmıştır. Roman döneminde ise daha bireysel olaylar etrafında yaşanan duygusal ilişkiler, konular ele alınmıştır. Bunlarla birlikte toplumların üzüntü ve kederlerini dile getirdikleri daha kısa halk edebiyatı ürünleri de vardır. Genel manada ölüm, ayrılık, hastalık gibi bireysel ve savaş, kıtlık gibi toplumsal konuları ele alan ve etkileyici tarzda ezgiyle söylenen şiirlere ağıt diyebiliriz. Ağıtlarda hem tarihte yaşanmış olaylar yer alır hem de bireysel üzüntü ve sıkıntılar dile getirilir (Ulaş, 2014: 1). Halk edebiyatı ürünlerinden biri olan ağıt, toplumu derinden etkileyen sel, yangın, deprem, ölüm, savaş, göç gibi olaylar karşısında halkın o anki yaşadığı duygu patlamasının sonucu olan bir üründür. Ağıtlara daha geniş bir çerçeveden bakınca *“İnsanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığını kaybetme, üzüntü, telaş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, isyanlarını, talihsizliklerini, düzenli-düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkülere Batı Türkçesinde umumiyetle ‘ağıt’ adı verilir. Ağıt söyleyen için ‘ağıtçı’ sözü yaygınlaşmış ve ‘ağıt yakmak’ deyimini türemiştir.”* (Elçin, 1992: 310) şeklinde ağıt söyleyenler, daha ayrıntılı bir şekilde tanımlanmaktadır. Ağıtlar, bir edebî tür olarak el alındığı zaman, *“Büyük toplum felaketleri, ölüm vb. gibi olaylar karşısında duyguları dile getiren şiir. Kaftiye ve nusra düzeni koşma ve destanlara benzer.”* (Öztelli, 1966: 4124).

İnsanlar, başta ölüm olmak üzere çeşitli sebeplerle sevdiklerinden ayrılmak durumunda kalırlar. Kişilerin hastalanması, kızın gelin olması, delikanlının askere gitmesi, vatan toprağının kaybedilmesi, sevgilinin gidip de geri dönmemesi, doğal afetler, salgın hastalık gibi büyük felaketlerin meydana gelmesi, sevilen hayvanların kaybı ve ölümü üzerine söylenen ezgili şiirler ağıt türünden eserlerdir. Bütün bunlardan hareketle ağıt, insanoğlunun ölüm karşısında veya canlı cansız bir varlığını kaybetme, korku, telaş ve heyecan anındaki üzüntülerini, feryatlarını, talihsizliklerini, düzenli veya

düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkülerdir (Elçin, 2000: 290). Türk kültüründe ağıt oldukça köklü bir maziye sahiptir. Ağıt ve ağıt söyleme geleneği veya ağıtçılık geleneği edebiyatımızın ilk örneklerinden beri varlığını sürdürmektedir. Halk edebiyatındaki ağıt, İslamiyet öncesi Türk edebiyatında sagu, Divan edebiyatında ise mersiye olarak yer almıştır. Yazılı ilk belgelerimiz olan “*Orhun Abideleri*”nde de ağıt ve ağıtçı kelimelerinin yerine “*sıgıt*” ve “*sıgıtçı*” ifadeleri yer almaktadır. Eski Türk şiirindeki saganun, Klasik Türk şiirindeki mersiye, Halk şiirindeki karşılığı olan ağıt kavramına “*Alper Tunçbaşı Saganusu*” ilk örneklerden biri olarak gösterilebilir (Ulaş, 2014: 2). Ağıtlar, ebedi ayrılığın verdiği derin ıstırapın ifadesi olması sebebiyle evrensel bir nitelik taşımaktadırlar. Bununla birlikte acılı ruh hâlinin ifade edilişi esnasında ortaya konan şiir biçimi, anlatım özellikleri ve dilin yeteneğine göre sergilenen çeşitli anlatış tarzlarıyla millî özellikler de taşırlar. Hatta ağıtlar icra edilirken acılı ruh hâlinin evrenselliği yanında millî veya yöresel müziğin melodik yapıları bakımından bölgesel ve mahallî özellikler de sergilenir (Güven, 2013: 118). Yöreden yöreye farklılık gösteren bu melodik yapı ağıt yakan kişinin yöresinin bu yöndeki kültürünü yansıtarak yitip gitmesinin önüne geçmektedir. Her ağıt müziği, kaynaklandığı yöresinin yerel müziğinden çok değerli melodik unsurları ortaya çıkararak ulusal düzeye ulaştırır; tanıtır ve yaygınlaştırır. Bu nedenle her ağıt, hem müzik araştırmacıları için hem de etnomüzikologlar için çok kıymetli bir folklor malzemesi özelliği taşımaktadır. Hatta “*Konuşma dilinin bütün zenginlikleri, ayrıntıları, dilin özü, hiçbir yapmacığa, ustalığa başvurmadan olduğu gibi, kırk bin yıl su altında cilalanmış çakıl taşı gibi, kırk bin yıl ağıt suyunun altında cilalanmış bir ağıt dili çıkıyor ortalığa.*” (Kemal, 1993: 36).

Anadolu’nun hemen her yerinde ölünün arkasından asker uğurlanırken geline kına yakılırken yahut gelin evden çıkarken ağıt söyleme geleneği vardır. Ağıtlar, yanık bir ezgi ile terennüm edilmektedir. Ölü için söylenen ağıtlar, ferdi karakterde olan ürünlerdir. Ölüye, yakınlarının ağlaması tabii bir hadisedir. Bunlar; ana, baba, kardeş, oğul, karı veya koca, nişanlı genç, gelin, torun, komşu, akraba veya arkadaşdır. Ne var ki, bazı yörelerde ölüye ağlaması için bu işi meslek edinmiş ve büyük çoğunluğu kadın olan, “*ağıtçı*” denilen kimseler davet edilir. Ağıtın, ölünün başında söylenmesi yaygın bir gelenektir. Sözler, o anda ağıtı söyleyen şahsın ruh halini yansıtan ifadelerdir ve coşkun bir lirizmle doludur. Diğerleri ise (yani, kına ve askerleri uğurlama türkülerini) sözleri bütün yöre halkı tarafından bilinen kolektif karakterde eserlerdir. Söylenen ağıtlarda ölenin iyi vasıfları, mutsuzluğu, yokluğunun bırakacağı derin izler gibi hususlar dile getirilir. Ölü evine ağlamaya gelenler, ağıtlarında, acıklı ortamın da etkisiyle; hasretlik, dert, umutsuzluk, kimsesizlik, felaketler ve talihsizlik gibi hususlara da yer verirler (Kaya, 2014: 179-180).

Nesiller boyunca savaşla yoğrulmuş bir halk olan Çerkesler, bu durumun sonucu olarak birçok kayıp vermiş, köyleri yakılmış, kadın ve çocuklar kurşuna dizilmiştir. Yaşadıkları bu hezimetler de onların dillerinden ağıt olarak dökülmüştür. Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen birçok Çerkes kendi dillerinde konuşmaktan korktuğu için halk anlatılarını bir sonraki nesile aktaramamış buda var olan anlatıların kaybolmasına neden olmuştur. Söz konusu durum Reyhanlı Çerkeslerinde de karşımıza çıkmaktadır. Saha çalışmasında bir iki ağıt dışında ağıta rastlanmadığı gibi bu ağıtları söyleyenlerin sadece iki kişi olduğu da tespit edilmiştir. Derlenen ağıtlar şunlardır:

Gıbze⁸

“Başımı yaslayıp hayyaay yoooh (*Yıŝhe yızgezurer hayyaay yoooh*)

Suya gidiyorum hayyaay yoooh (*Psıkhom sek'oa hayyaay yoooh*)

Suya kimin için gidiyorum hayyaay yoooh (*Psıkhom sıkak'oa hayyaay yoooh*)

Bir çocuk için hayyaay yoooh (*Sıdı pay sı kak'ore hayyaay yoooh*)

Giydiğim elbiseleri hayyaay yoooh (*Zı ele paye sıkak'va hayyaay yoooh*)

Çoraplarıyla atıyorum hayyaay yoooh (*Vı takım tsak'uri hayyaay yoooh*)

Sana doğru koşuyorum hayyaay yoooh (*Vı tlepetçe evodzi hayyaay yoooh*)

Çıkıp gittiğinde buradan hayyaay yoooh (*Zı kuptlesedzi hayyaay yoooh*)

İki aile arasında hayyaay yoooh (*Vu deç'ıjüŝ hayyaay yoooh*)

On beş dakikada bile hayyaay yoooh (*Vuneŝuit'ur hayyaay yoooh*)

Seni unutmuyorum hayyaay yoooh (*Saat pıl'ane hayyaay yoooh*)

Hatırın gelince kalbime hayyaay yoooh (*Sıgum viç'ırep hayyaay yoooh*)

Göğsümü tırmalıyorum hayyaay yoooh (*Sıgum vıkızıçiçe hayyaay yoooh*)

Köşeye bakıp göremeyince hayyaay yoh (*Sıgum setkho hayyaay yoooh*)

8 Reyhanlı “Gogaj” ailesine mensup bir kız ile yine Reyhanlı Çerkeslerinden bir erkek birbirlerini sevdalanırlar. Aileler arada süt var diye bu işe olumlu bakmazlar. Kız balkonda sevdiği duy-sun diye mızıkça çalar yanındakilere de tempo tutmaları için takunya verirmiş. İki aile arasında kavga çıkınca kızın abileri kızını bir başkası ile evlendirirler. İkiz çocuk doğuran kızın gözleri kör olur. Sevdiğine varamamanın üzüntüsüyle ölür. Bu ağıt kızın balkondan sevdiği için çaldığı ağıttır.

Oraya bakınca bile kalbim boş hayyaay yoooh (*Si kızpoçım sigu ne'ıǵ hayyaay yoooh*)

Naciye gelin hayyaay yoooh (*Naciye nise hayyaay yoooh*)

Naciye gelini bekliyorum hayyaay yoooh (*Naciye nısem sı pes hayyaay yoooh*)

Bizi layık görmeyen hayyaay yoooh (*Tızem pesıǵer hayyaay yoooh*)

Amcam Musa'dır hayyaay yoooh (*Ti amı Mosa hayyaay yoooh*)

Kardeşlerim hayyaay yoooh (*Si koşnemiyer hayyaay yoooh*)

Kız milleti yüzünden hayyaay yoooh (*Kıǵebz tlepkır hayyaay yoooh*)

Meşfeş(soyadı) damadın hayyaay yoooh (*Meşfeş'u malkho hayyaay yoooh*)

Ne suçu var hayyaay yoooh.” (*Sıdım yı laǵ hayyaay yoooh*)

Kasım Aǵa⁹

“Ne deyim de ne ağlayım

Ölü bizim olmayınca

Birer birer tükenir mi?

Kırkar kırkar ölmeyince

Ağaçtan atına binmiş

Yönünü evine dönmüş

Kundup suyu erişmemiş

Ölmüş, Kasım Aǵa'm ölmüş

Hastalıktan sızılıyor

Eve kâğıt yazılıyor

Yüreğinde sızısı var

9 Ölen bir Çerkez Beyinin ardından söylenen ağıttır.

Kundup suyun¹⁰ arzuluyor.”

(KK13, KK17; http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/ismail_gorkem_agit.pdf).

4.3. Reyhanlı Çerkeslerinde Mâni

Anonim Halk şiirinin en yaygın nazım şekli “*mâni*”dir. Anonim halk şiiri metinlerinin türkü, ninni, ağıt gibi önemli bir kısmı tekerleme ve bilmece gibi diğer manzum ürünlerinin çoğu, mâni nazım şekliyle ortaya konulmuştur (Oğuz vd. 2008: 189). Anadolu insanının düşünce yapısının, beğenisinin, dertlerinin, özlemlerinin, sevgilerinin, kıskançlıklarının, hâsılı ortak kültürünün sergilenişinin görüldüğü mâniler; yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, belirli kuralları olan kuşaktan kuşağa bir gelenek içinde aktarılan anonim edebiyatın en çok icra edilen şiir türlerinden biridir (Artun, 2004: 111).

Mâninin kökeni ve kaynakları üzerine ileri sürülen fikirler tek bir noktada birleşmemektedir. Buna göre kimi araştırmacılar mâninin kökeninin İslamiyet öncesi Türk halk edebiyatına dayandığını; bir kısmı da mâninin Arap ve Fars edebiyatlarından Türk edebiyatına geçmiş olduğunu ifade etmiştir. Bazı araştırmacılara göre, sahip olunan bilgilere bakılarak mâninin kökeni hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir (Bozyiğit, 1986: 73). Mâni; Türkiye’de ve Türkiye dışında çeşitli isimlerle anılmaktadır. Türkiye’de; “*mâni*”, “*meâni*”, “*mâna*”, “*hoyrat*”, “*bayatı*”, “*türkü*”, “*horyat*”, “*karşı-beri*” (Boratav, 1997: 285-286), “*dörtleme*”, “*deyişleme*”, “*meni*”, “*fıcek*”, “*pişrevi*” (Kaya, 2004: 10), “*kaşka*”, “*mesel*” (Akalın; Şimşek 2003: 279-281) gibi isimler kullanılırken Türkiye dışında; “*mâni*”, “*bayatı*”, “*cvr*”, “*çın*” (Boratav, 1997: 285), “*meni*”, “*malni*”, “*malna*”, “*şığır törö*”, “*hoyrat*”, “*horyat*”, “*koyrat*”, “*koryat*”, “*çmğ/çinik/çiniğ*”, “*aşule*”, “*koşuk*”, “*törtlik*”, “*törtsap*”, “*aytıpa*”, “*gayım öleng*”, “*ölen türü*”, “*şığır törü*”, “*rubayı*”, “*rubayı*”, “*törtlik*”, “*martıfal*” (Kaya, 2004: 10), “*aytıpa*”, “*kayım ülenek*” (Köprülü, 2009: 294), “*mane*” (Gözaydın, 1990: 3) gibi isimler verilmektedir. Halk arasında mâni söylemek için “*mâni yakmak*”, “*mâni düzmek*”, “*mâni atmak*” deyimleri kullanılırken mâni söyleyen kişilere genellikle “*mânici*”, “*malnıcı*”, “*mâni yakıcı*”, “*mâni düzücü*” (Dizdaroğlu, 1969: 67), “*mâni atıcı*”, “*mânici başı*”, “*mânidar*” (Büyükokutan, 2007: 256) adı verilmektedir.

10 Çerkeslerin çokça tükettikleri ayranın günlerce bekletilerek fazla ekşitilmesi ile meydana gelen bir içecek çeşididir.

Mâni; Türk halk şiirinin en kısa türlerinden birisidir. Genellikle dört mısradan, her mısrası yedi heceden, dört artı üç ($4+3=7$) duraklı ve “*a a x a*” şeklinde bir kafiye yapısından oluşan bir türdür. “*Ancak istisnai de olsa hece ve dize sayıları farklı olan mâniler de vardır.*” (Kaya, 2007: 78). Kısa olmaları bakımından, halk bilgisi ürünlerinden fıkralar gibi kolayca öğrenilebilen veya ezberlenebilen bir özelliğe sahip olmaları, mânilerin halk arasında yayılmasını kolaylaştırmakta ve bu suretle de ilk yaratıcılarından bağımsızlaşan mâniler, bütün toplumun edebî mahsulü yani “*anonim*” ürün hâlini almaktadır (Ekici, 2002A: 24). Mâniler, hece sayıları, dize ve kafiye gibi birtakım şekil özelliklerine göre farklı başlıklar altında incelenebilmektedir. Bu başlıklar şunlardır: Düz/tam mâni; kesik/cinaslı mâni; doldurmalı kesik mâni/ayaklı mâni; yedekli/artık mâni; müstezad mâni (Aydın, 2011: 9-11). Fuad Köprülü, dört mısradan mürekkep olarak tanımladığı mânilerin, Türk nazımının en eski şekli olduğunu ve mânilerin sonraki dönemlerde birleşerek türkü ve koşmaları, sagu ve destanları meydana getirdiğini ileri sürmektedir (Köprülü, 1989: 202-203). Farklı formlara dönüşebilen mâniler halk arasında yaygın olarak kullanılan türlerden biridir.

Mâniler, klâsik Türk edebiyatındaki rubaîler gibi müstakil bir yapı göstermektedir. Bu nazımlar, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17 dizeden oluşabilmektedir. Mânilerin sadece 4'lükten ve 7 heceden oluştuğuna dair yapılan tanımlamalar eksiktir. Mâniler, çoğunlukla bu şekilde söylenmekle birlikte, söylenen bu tanımın dışına çıkan mâniler de bulunmaktadır. Bu türün diğer şiirlerden ayrılmasını sağlayan temel özellik kafiyeleşimi ile ilgilidir. İlk dizeler mânicinin gerektiğinde kullanmak üzere hafızasına kaydettiği hazır kalıplar olmakla birlikte; bu dizelere ne söyleyiciler ne de dinleyiciler önem verirler. Sadece duygunun anlatılmasında hareket noktası olduğunu düşünürler. En güzel mânilerin ilk dizeleri ile son dizeleri arasında gizli bir bağ kurabilen ve böylece dış âlem ile iç duyguları kaynaştırabilen mânilerin olduğu düşünülmektedir (Boratav, 1997: 285).

Kafkaslarda her duruma uygun mâni söyleyen Çerkesler bunu Türkiye’de çeşitli sebeplerle devam ettirememişlerdir. Söylenilen mâniler daha çok yaşanan yöre halkının söylediği mânilerle benzerlik göstermektedir. Reyhanlı Çerkesleri mânileri, diğer türlerde olduğu gibi Çerkesçe değil Türkçe söylemektedirler. Saha içerisinde derlenen mâniler ise şöyledir:

“Ak üzüm olmam diyor,

Sepete varmam diyor,

Kızın gönlü var amma,

Babası vermem diyor.” (KK13, KK17).

“*Asmada üzüm sana
Kan mudır sözüüm sana
Sabah yıldızı gibi
Dikmişin gözün bana.*” (KK13, KK17).

“*Ata binen ağadır
Atın yönü dağadır
Kara gözlü sevgilim
Bu mâniler sanadır.*” (KK13, KK17).

“*Beyaz gülüm al gülüm
Anlatsana bülbülüm
Ne dedim de darıldın
Çürüsin benim dilim.*” (KK13, KK17).

“*Gidiyorum ağla beni
Zülfünü bağla beni
El yanında gül oyna
Tenhada ağla beni.*” (KK13, KK17).

“*Kaleden indirdiler
Kır ata bindirdiler
Üç günlük güveyken
Ürdün’e gönderdiler.*” (KK13, KK17).

“*Mâni mâniyi açar.
Mâni muhabbeti saçar.*

*Mâni bilmeyen kızlar.
Kalkar meclisten kaçır.*” (KK13, KK17)

“*Sev seni seveni*
Dağda çoban bile olsa,
Sevme seni sevmeyeni
Mısırdan sultan bile olsa.” (KK13, KK17)

“*Yol kenarında mezarlık*
O sendeki güzellik
Dizilip takulm
Gerdanına incilik.” (KK13, KK17)

4.4. Reyhanlı Çerkeslerinde Ninni

Ninni kelimesinin, Türkçe’de ne zamandan beri kullanılageldiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Kaşgarlı Mahmut, “*Divânü Lüğâti’t-Türk*”te ninni karşılığı olarak; “*balu balu*” veya “*bulu bulu*” diye okuyabileceğimiz bir kavram kullanmıştır (Mahmut, 1992: 232). Bugün, Türk Dünyasında “*ninni*” teriminin karşılığı olarak birbiriyle ilgili veya ilgisiz çok sayıda kelime kullanılmaktadır. Bunlardan bir kısmı:

Azerbaycan’da, “layla”, “laylay”; Başkurtistan’da, “sangıldak yırı”; Çağatay Türkçesinde, “elle elle”; Kazakistan’da, “besik jırı”, “eldi eldi”“eldim”, “eldiy”; Tataristan’da, “bişik cırı (beşik türküsü)”, “bölü cırı”; Kerkük’te, “leyle”, “leyley”, “leylev”; Kırgızistan’da, “alday alday”, “aldey aldey”, “beşik ırları”; Kırım’da, “ayya ayya (nanıy)”; Özbekistan’da, “elle, alla”; Türkmenistan’da, “bu-di (Allah de)”, “alley”, “hüvdi”, “hüvdu”; Doğu Türkistan’da, “allay alay”, “alley” şeklindedir (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 1991: 650-651; Çelebioğlu, 1995: 11).

Ninniler çocukları büyüten yakınların çocukları uyutmak için belli bir ezgiyle söyledikleri manzum veya mensur sözlerdir. Ninniler, çocuk edebiyatına malzeme olacak halk kültürü ürünlerindedir. Aynı zamanda ninniler, çocuğun uzun ömürlü olması, nasibinin bol olması, nazar ve hastalıklardan korunması, bebeğin ağlamaması, uslu olması, çabuk büyümesi, gelin ya da damat olması çocuğun gelecekte mutlu olması gibi dilekleri içeren doğaçlama söyleyişlerdir. Ninnilerde yerel öğeler, gelenek ve görenekler, tarihi ve toplumsal pek çok konu bulunmaktadır (Artun, 2008: 5). Genel olarak ninnilerin;

“Ağlayan çocukları susturup sakinleştirmek, rahatlatmak; böylelikle onların kolay uykuya geçmelerine yardımcı olmak, kimi zaman da uyandırılmalarını sağlamak amacıyla genellikle anneler, annenin olmadığı zamanlarda ailenin diğer hanımları tarafından çocuk beşikte ya da kucakta iken söylenen; içerik bakımından hem çocukla ilgili muhabbeti, iyi dilekleri, çeşitli mesajları hem de söyleyen kişinin duygu ve düşüncelerini, hayallerini, beklentilerini, sevincini ve acısını yansıtan; kendine özgü belirli bir şekli olmamakla birlikte çoğunlukla dörtlülüklerden, bazen de beyit ya da bentlerden oluşan; dize sonunda ya da kimi zaman başındaki birtakım klşe sözlerle ritmi yakalayan, eğgili manzumelerdir.” tanımı yapılabilir (Coşkun, 2013: 503).

Ninnilerin şekil özelliklerine bakıldığı zaman anonim ninnilerin çoğu yedi hecelidir ve mâni tipinde kafiyelendiği görülür. Fakat daha çok âşıklar tarafından söylenmiş olan ve yapı bakımından anonim olanlara nazaran daha sağlam olan sekiz ve on bir heceli ninnilere de rastlamak mümkündür. Ninniye söyleyen kişiye bağlı olarak anonim ninnilerde sık sık hece kusurları görülmektedir. Ninniler, dize yapılarına göre ikilik, üçlük, dörtlük biçiminde ninniler, bentlerden gelen ninniler ve beşten on sekiz dizeye kadar uzayabilen ninniler olarak sınıflandırılabilir (Kaya, 2004: 344-346). Ninniler çeşitli zaman birimlerinde kuşaktan kuşağa aktarılan ezgileri yönüyle çocukları etkileyen ürünlerdir. Ninniler, söylendikleri toplumun kültürünü yansıtmışlardır. Bu nedenle kültürümüzde ninnilerin önemli bir yeri vardır. Ninniler, çocukta dilin ses özelliklerini keşfetme, sesleri tanıma, hece ve sözcükleri fark etme becerilerini geliştirmektedir. Böylece dinleme, konuşma, anlama ve okuma becerilerine alt yapı oluşturmaktadır (Güneş, 2010: 27). Ninnilerin kültür aktarımında önemli rolleri vardır. Bu roller hem toplumsal yaşamın süreğenliğinin sağlanmasında hem de çocukların bireysel gelişimleri anlamında da önemli etkilere sahiptir. Ninniler, topluma ait değerlerin de nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktadır. Bir dili iyi öğrenebilmek ya da öğretebilmek için, o dille ortaya konan ve o dilin konuşulduğu topluma ait kültürü yansıtan eserlerden yararlanmak gerekmektedir. Türk aile yapısı, örf, âdet ve gelenekleri, dinî inanış, yaşam şartları, aile içindeki ilişkiler, bebeğe duyulan sevgi ve daha pek çok şey ninniler aracılığıyla çocuklara aktarılmaktadır (Güneş, 2010: 28). Anneyle daha sağlıklı bağın kurulmasını sağlayan ninni, çocuğun diline aşına olması, saygı ve sevginin temelini atılması bakımından kültürel unsurların devam etmesini sağlamaktadır.

Ninnilerde yerel öğelerle, örf, âdet ve geleneklerimizin yanında tarihi ve sosyal birçok özellikle karşılaşırız. Musikisi, ritmi ve sözleri ne olursa olsun ninniler, çocuğa; “annenin yanındasın, emin yerdesin, rahat uyu” mesajını iletir ve anne-çocuk arasındaki iletişimi, uyumu ve birliği sağlar. Anne ile

çocuk arasındaki iletişimin güçlenmesini sağlayan ninniler, aynı zamanda çocuklara şiir sevgisinin aşılmasında, anadili daha iyi öğretmede, doğru konuşma konusunda ve müzik sevgisinin aşılmasında önemli bir yere sahiptir. Ninnilerin özünde anne sevgisini aktarma çabası vardır. Ninnilerle büyüyen çocuğun öz güveni daha güçlü olur ve hayata daha olumlu, daha pozitif düşüncelerle bakar. Diğer taraftan, yavrusunu uyutmak veya avutmak için onunla baş başa kalan anne bütün duygularını samimi bir şekilde dile getirir. Hatta çocuğunu hedef gösterirken kendi duygu ve düşüncelerini de dışa vurur (Şimşek, 2017: 38). Halk kültüründe ninniler, bebeklerin sese karşı duyarlılık kazanmaya başladıkları en az iki-üç aylıktan üç dört yaşına kadar ve belirli bir gelenek dâhilinde okunmaya başlar. Buna göre ninniler, çocuk beşikte, kucakta ya da dizde sallanıp uyutulmaya çalışılırken ezgi eşliğinde söylenir. Bu ezgi beşik sallama ahengine uygun olup, çocuğun yatırılmasından uyuduğu ana kadar, ağlamasının azalıp artmasına bağlı olarak yüksek ya da yavaş seviyeden devam eder. Bir başka deyişle ninni söyleyen kadın, çocuğun ağlamasına, susmasına, gülmesine, konuşmasına göre sesinin düzeyini ayarlar (Çelebioğlu, 1995: 9). Ninni söylerken kullanılan ses düzeyi duruma uygun ezgiyle birleşerek çocuğun ritmik olarak rahat etmesini sağlanmaktadır.

Çerkes kültüründe çocukları ninni ile uyutmak ve büyütmek çocukların ana dillerindeki seslere aşına olması bakımından önemlidir. Reyhanlı Çerkeslerinde yaşlıların dışında ninni bilene ve söyleyene rastlanılmamıştır. Ninni konusunda gelenekten kopan yeni nesil Çerkeslerin, çocuklarına söyledikleri ve dinlettikleri ninniler daha çok modern çağın getirdiği kolaylıklardan biri olan telefonla ninni açma ve oradan öğrendikleri ninnilerle çocuklarını uyutma şekline dönüşmüştür. Reyhanlı Çerkeslerinden derlenen ninniler şunlardır:

Şişnani¹¹

“Şiş naniy, şiş naniy (*Ninni yavrum ninni*)

Wiçüa sarpıs wa naniy (*Uyu yavrum ninni*)

Rıyüni yıqam wabiy waniy (*Evlerinde değülsin annenle babanın*)

Amşıneykua wamamiy (*Karadeniz’in koynundasın*)

11 Çerkesler gemilerle soykırımdan kaçarken Abhaz annenin bebeği yolculukta ölür. Teknede ölen herkes, bir an önce denize atılır ki salgın bir hastalık yayılıp teknedeki herkese bulaşmasın! Bebeğinin öldüğünü anlayan anne, canından bir parça olan bebeğinden ayrılma korkusu ve bir mezarının olması umuduyla sürekli: “Şiş nani, şiş nani, wiçüa sarpıs wa naniy” (Ninni yavrum ninni, uyu yavrum ninni...) diye ninni söylemektedir. Bebeğin cesedi kokmaya başlayınca fark edilerek annenin kollarından alınır ve denize atılır. Anne buna dayanamaz ve arkasından o da kendini Karadeniz’in azgın sularına bırakır. Şişnani ninnisi bu olay sonucunda söylenmeye devam etmiştir.

Zıgıı ştıtswa açükurpakua (*Kabaran dalgalar*)
Wa wırtıswa wırımamıy (*Seni sallayıp duruyor*)
Apşa wnırdoyt apra şlakua (*Rüzgâr estiriyor ağarmış yelkenler*)
Aymçüçüa yığba wıgaramıy (*Soyguncunun gemisi beşiğinde*)

Şış naniy, şış naniy (*Ninni yavrum, ninni*)
Wıçüa sarpıs wa naniy (*Uyu yavrum ninni*)
Rıyüü yıqam wabıy waniy (*Evlerinde deşilsin annenle babanın*)
Amşıneykua wamamıy (*Karadeniz'in koynundasın*)

Apşa wınızdoz ğuğualafüa (*Esince kuvvetli rüzgâr*)
Rıtüla xuçı rımnaxırts (*Ufacık ülkelerini almak için*)
Amşın satsaaz wıgualarşüa (*Denizi nasıl tuzladığımı hatırla*)
Amhacırkua rılağrıdz (*Sürgünlerin gözyaşının*)

Şış naniy, şış naniy (*Ninni yavrum, ninni*)
Wıçüa sarpıs wa naniy (*Uyu yavrum ninni*)
Rıyüü yıqam wabıy waniy (*Evlerinde deşilsin annenle babanın*)
Amşıneykua wamamıy” (*Karadeniz'in koynundasın*) (KK13, KK17).

Mime¹²

Mime mime mime mime

Mimenin annesi güvercindir (KK13, KK17).

12 Çocuğun beşiği sallanırken okunan bir ninni.

5. Reyhanlı Çerkeslerinde Kalıplaşmış Sözler

5.1. Reyhanlı Çerkeslerinde Atasözü

Türk kültür tarihindeki görünümüleriyle atasözleri, atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan, kültürel birliktelik ve sosyal olarak bir arada yaşama ilkelerine dönüştüren ve kalıplaşmış şekilleri bulunan, sosyal ve kültürel olarak benimsenmiş ve meşruiyetleri tartışmasız kabul gören özlü sözler şeklinde tanımlanabilir (Çobanoğlu, 2004: 15; Türkan, 2016: 86). Atasözleri; bir milletin temel düşünce prensiplerini, bilgi ve beceri birikimini, felsefesini, ahlak ve inançlarını yansıtan; bunları en kısa ifadelerle dile getiren sözlerdir. Toplumun duyuş, düşünüş ve ifade inceliğinin esası, atasözlerinde özetlenmiştir. Atasözlerinin sözlü kültür ortamı içindeki en önemli işlevi ise, toplumun temel değerlerini öğretmek ve onları yaygın hale getirerek duyuş, düşünce (fikir), tavır ve davranış birliğini sağlamaktır (Kıraç, 2013: 146).

Türkçe’de nazım ve nesir olarak ortaya çıkarılmış olan atasözlerini Şükrü Elçin; “*Nazım, nesir, her iki şekli ile eski tecrübeleri tam bir fikir kompozisyonu içinde teşbih, mecaz, kinaye, tezat... gibi edebi sanatların kudretinden faydalanarak süslü, kapalı olarak veya bazen açık, mecazsız hususıyla yetişecek gençlere aktaran*” cümleler diye tanımlanmaktadır (Elçin, 2000: 626). Atasözleri bir meseleyi daha kısa yoldan ve daha derin anlamlar barındırarak açıklamayı gerektirdiğinden her yerde kullanılmaz. Sözü etkili kılacak bir durum olduğu vakit kullanılmaktadır.

İlk örneklerine Orhun Yazıtlarında rastladığımız atasözlerini daha çok 1074 yılında Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan “*Dîvân-u Lüğâti’t-Türk*” adlı eserde görmek mümkündür. Bu eserde çoğu atasözü ilk halini

korurken birçok atasözü değişikliğe uğrayarak bugüne dek varlığını sürdürmüştür. Divan şiiri tarzında en önemli atalar sözü kitabı Güvahi'ye ait olan "*Pendname*" (Ankara 1983) adlı eserdir. Bunun yanı sıra Levni'nin yazmış olduğu "*Atalar Sözü Destanı*" önemlidir (Bakırcı, 2010: 70-71). Atasözleri evrensel değerlerin yanında, bir ulusun kendine özgü kültürel değerlerini de yansıtır. Örneğin: "*Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.*" atasözü evrenseldir. Buna benzer atasözlerini bütün dillerde bulmak mümkündür. Çerkes atasözleri Çerkes dili ile söylendiğinde, Çerkes ulusunun kültürünü, duygu, düşünce, inanç ve yapısını yansıtır. Bu sözler toplum tarafından benimsenerek ortak olarak kullanılan kalıplaşmış sözlerdir. Atasözleri, bir düşünceyi açıklarken ya da savunurken de tanık olarak gösterilebilir (Serbes, 2016: 258). İnsanoğlu her durum ve şartta karşılaştığı çeşitli sorunlarla başa çıkmayı bilen varlıkların en üstünü olma vasfıyla beraber her duruma uygun kalıplaşmış sözleri her nesilde dilden dile dolaşmıştır. Gerekliğinde kullanılan bu kalıp ifadeler taşı geddiğine koyacak ya da o anki vaziyeti en iyi açıklayacak ifadelerdir. Atasözü denilen bu ifadeleri her ulus, millet, topluluk kullanmış ve kullanmaya da devam etmektedir. Sosyo-kültürel bağlamda Reyhanlı Çerkeslerinde de gözlemlenen bu durum saha çalışması sonucu derlenip ele alınmıştır. Katılımlı, katılımsız gözlem yolu da kullanılarak çalışmaya daha fazla katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Sahada derlenen atasözlerinden birçoğuna Nahit Serbes'in "*Benim Yolum Xabze*" eserinde de rastlanılmış ve bu atasözlerine kaynak olarak yazılmıştır. Atasözleri; genç, yaşlı, kadın, erkek demeden saha çalışmasına dâhil olan Reyhanlı Çerkeslerinden derlenmiştir ve alfabetik sıra gözetilerek verilmiştir.

Çerkes Atasözleri

A

Açlık korkağı da yiğit yapar (KK1, KK2, KK23).

Ağızdan çıkan söz namludan çıkan kurşun gibidir (KK1, KK2, KK6, KK17).

Akıl malın en kıymetlisidir (KK11, KK17).

Akıllı kişiyi sırtında taşısan dahi yük gelmez (KK6, KK22).

Aklı olmayan fakirdir (KK1, KK6, KK13).

Aslanı terbiye ederler, kaplanı uslandırırılar (KK27, KK28).

Atı kaybolanın kulağından at sesi gitmez (KK22).

Atın başı geçtikten sonra kuyruğundan yakalamağa kalkma (KK17).

Atına binince düşman, inince dost gibi davran (KK17, KK27, KK28).

Atına dostun gibi bak, düşmanın gibi bin (KK7, KK9, KK17, KK18).
Az çoğun aracıdır (KK17).

B

Başlanmış işi olmayanın bitmiş işi olmaz (KK17, KK18, KK19).
Belayı arayıp takılma, sana takılmışsa korkma (KK1, KK5, KK17).
Beni ceviz ile an, isterse çürük çıksın (Serbes, 2016: 259; KK17, KK27, KK28).
Beşiği yapıлып mezarı kazılmayan yoktur (KK21, KK22).
Biçmesini bilmeyenin orağı kördür (KK15, KK25, KK26, KK27, KK28).
Bilmediğini söyleme, söylediğini inkâr etme (KK17, KK27, KK28).
Bir kere tökezleyen şaşı, iki kere tökezleyen kördür (KK1, KK2, KK3, KK4).
Bir kıvılcım bütün köyü yakar (KK17, KK21, KK22).
Birlik olan sürü için kurt korkulacak şey değildir (KK10, KK11, KK1, KK13, KK14).

C

Candan önce onur gelir (KK17).

Ç

Çağırana, seni öldürecek ise de git (KK13, KK14, KK15, KK21).
Çerkeslerin en fakiri dahi konuk sahibidir (KK21, KK22, KK23, KK24).
Çığı bir küçük serçe harekete geçirir (KK1, KK2, KK6).
Çizmedin ki kesesin (KK17).
Çoban kötü olursa koyunları kuzgun dahi götürür (KK6, KK7, KK8, KK9, KK10).
Çok konuşup az düşünüyorsan zordasın (Serbes, 2016: 259; KK17, KK27).

D

Danışacak kimse bulamazsan şapkana danış (KK17, KK18, KK21, KK27, KK28; Serbes, 2016: 259).
Danışan şaşmaz (Serbes, 2016: 259; KK21).

Deli bile konuşuncaya kadar akıllı zannedilir (KK17, KK27, KK28).

Deli ile karşılaştığında, şapkanı çıkar ve geç (KK1, KK2, KK6; Serbes, 2016: 259).

Delinin beyi olmaktansa akıllının kölesi olmak daha iyidir (KK1, KK6, KK17, KK21, KK27, KK28).

Deriyi yüzsen de gönüldekini alamazsın (KK1, KK2, KK6, KK10, KK14, KK15).

Dil safradan acı, baldan tatlı, kılıçtan da keskindir (KK16, KK17, KK18, KK19).

Doğru yoldan yürüyenin korkusu olmaz (Serbes, 2016: 259; KK1, KK2, KK6).

Doğruluk tükenmeyen bir hazinedir (KK13, KK17, KK21; Serbes, 2016: 259).

Düşmanın ölüyor diye sevinme (KK13, KK17, KK21; Serbes, 2016: 259).

Düşünüp konuş, bakınıp otur (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK18, KK19, KK20, KK21).

E

Ecel insanın koynunda yatar (KK1, KK6, KK17, KK22).

Ecel ne acele eder, ne de gecikir (KK17, KK22, KK27, KK28).

Eceli arama. O seni bulur (KK1, KK2, KK6, KK17, KK22, KK27, KK28).

Eğitilmiş kişi oturuşuyla bilinir (KK1, KK2, KK6, KK17; Serbes, 2016: 259).

Eski dostunla yaptığın gizli işi yeni dostuna güvenip söyleme (KK17, KK18, KK19, KK22, KK27, KK28; Serbes, 2016: 259).

Eski yolu ve eski dostu terk etme (KK13, KK14, KK15, KK17).

Eşek köpeğe ot vermiş köpek çeşçe et; ikisi de aç kalmış (KK17, KK22, KK27, KK28).

Ev sahibi misafirin hizmetkârıdır (KK1, KK2, KK6, KK17).

Evinde kendini eğit, topluma öyle gir (KK13, KK22, KK27, KK28).

Evinin avlu kapısına kadar seni geçirmeyenin evine gitme (KK27, KK28).

F

Fakirin dünyası sonbahar gibidir (KK17, KK22).

Fakirin ipini zengin eskitir (KK22, KK27, KK28).

Fakirin lambası Ay'dır (KK10, KK11, KK12, KK13, KK14, KK15).

G

Geçmişini geri getirmeye çalışma, önüne bak (Serbes, 2016: 259; KK11, KK12, KK13, KK14, KK15, KK17, KK2, KK27).

Geçmişini olmayanın geleceği de yoktur (KK1, KK2, KK6, KK13, KK25).

Genç geleceği ümit ederek yaşlanır, yaşlı geçmişi hayal ederek ölür (KK12, KK13, KK17, KK22, KK26, KK27, KK28).

Gönül yaşlanmaz (KK17, KK22).

Gözün beğendiğini kalp de beğenir (KK1, KK2, KK5, KK6, KK13).

Günde bir kere babasının huyu oğlunda görülür (KK5, KK17, KK25, KK27, KK28).

Güzel söz söylersen güzel cevap alırsın (Serbes, 2016: 259; KK1, KK2, KK5, KK11, KK12, KK13, KK17, KK22, KK25, KK27, KK28).

Güzel; iyi olandır (KK5, KK17, KK25).

Güzeli güzelleştiren huyudur (KK5, KK6, KK13, KK22, KK25).

H

Hediye değil, sevgi değerlidir (KK5, KK6, KK17, KK2).

Hırsızın büyüğü de küçüğü de hırsızdır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK13, KK17, KK22, KK25, KK27, KK28; Serbes, 2016: 259).

Hiç kimse dünyadan usanarak ölmez (KK5, KK6, KK13, KK14, KK17).

İ

İçeceğin suda köpek öldürme (KK1, KK5, KK12, KK13, KK22, KK27).

İhtiyar kimse çocuk gibidir (KK1, KK5, KK12, KK18, KK25).

İlim ile sanatın fazlası olmaz (Serbes, 2016: 259; KK1, KK2, KK5, KK6, KK12, KK13, KK14, KK17, KK22, KK25).

İp uzunsa, söz kısaysa makbuldür (KK5, KK6, KK17, KK22, KK27, KK28).

İyi adamın dedikodusu yapılır (Serbes, 2016: 259; KK5, KK28).

İyi at iyi arkadaş gibidir (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK18, KK19, KK21, KK22, KK23, KK24, KK25, KK26, KK27, KK28).

İyi gördüğünü söyler, kötü verdiğini (KK5, KK13).

İyi komşu kardeş sayılır (KK1, KK6, KK17, KK22).

İyi komşu uzaktaki akrabadan öncedir (KK5, KK6, KK13).

İyi yaşlı olmayan yerde, iyi genç olmaz (KK10, KK11, KK1, KK13, KK22, KK27).

İyilik iyi bir şeydir (KK1, KK2, KK5, KK6, KK7).

İyilik kötülüğü öldürür (KK1, KK5, KK25).

İyi bilmiyorsan değerli olanı seç (KK5, KK17, KK22).

K

Kadından utanmayanda yüz yoktur (KK5, KK17).

Kadının el mahareti aklını gösterir (KK2, KK10, KK12, KK13, KK17, KK23).

Kadının olduğu yerde kılıç çekilmez (KK1, KK5, KK22, KK25, KK27).

Kafa bomboşsa ayağa yazık olur (KK1, KK16, KK22).

Kalbinde iyilik olmayanı iyilik gelmez (KK6, KK17, KK28).

Kalp kalbe karşıdır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK11, KK1, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK18, KK19, KK21, KK22, KK23, KK24, KK25, KK26, KK27, KK28, KK29).

Kendini yönetmeyi bilen, dünyayı yönetir (KK1, KK2, KK5, KK6, KK13, KK22, KK25, KK27, KK28; Serbes, 2016: 259).

Kıskanç insan gizli düşmandır (KK5, KK22).

Kısmet gelecek olursa yün iplik getirir, gidecek olursa demir zincir dahi tutamaz (KK17, KK22, KK27).

Kıtlık akrabayı unutturur (KK1, KK5, KK9).

Kibirlenmek deli işidir (Serbes, 2016: 259; KK5, KK6, KK13, KK17, KK27).

Kitap ilmin anahtarıdır (KK1, KK2, KK5, KK6, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK17, KK2, KK25, KK27, KK28).

Komşuya değer vermeyen kendini değersiz kılar (KK1, KK2, KK11, KK13, KK17).

Konuşana değil bilene bak (KK5, KK6, KK8, KK10, KK13).

Köpek niteliklerini üç yaşında, at dokuz yaşında, erkek otuz yaşında gösterir (KK17, KK51, KK72).

Körler göremez, gururlular hiç göremez (Serbes, 2016: 259; KK4, KK5, KK6, KK7).

Kötü yoldaş kötü silah gibidir (KK1, KK5, KK16, KK22).

Kötülüğü dillendirirsen azar, iyiliği dillendirirsen ürer (KK1, KK52).

Kötülük yapıp iyilik bekleme (KK22).

Kötüyü dost edinme, zarar görürsün (KK1, KK5, KK9, KK16, KK17, KK22, KK25; Serbes, 2016:259).

Kuşu yükselten kanat, insanı yükselten akıldır (KK17, KK2, KK25, KK27).

M

Maharetle bilgi kardeşirler (KK1, KK2, KK13, KK17; Serbes, 2016: 259).

Mezar taşı kaybolur, şarkı kaybolmaz (KK13, KK14, KK15).

Misafir her şeyden önde gelir (KK1, KK2, KK5, KK6, KK13, KK22, KK25).

O

Oldu deseler bile, yine de bir düşün (KK1, KK5, KK11, KK13, KK18, KK24, KK25, KK27, KK28, Serbes, 2016: 259).

Ö

Öfkene yenilip ortalığa düşme (KK5, KK22, KK27; Serbes, 2016: 259).

Öküze iltifat et, at ile kavga (KK1, KK5, KK22, KK27).

S

Saadet misafir yolcudur; gelir, gider (KK5, KK27).

Sevgi ateş değildir; yandığında söndüremezsin (KK1, KK1, KK13, KK18).

Sevgi kuvvetle alınamaz (KK1, KK5, KK10, KK13).

Söylenmeyen şey duyulmaz (KK1, KK2, KK15, KK16, KK25).

Sözü gerçek olanın yüzü aktır (Serbes, 2016: 259; KK1, KK2, KK5, KK6, KK12, KK13, K17, KK22, KK23, KK24, KK25, KK26, KK27, KK28).

Su akacağı yolu kendi bulur, sen gideceğin (KK17).

Sudaki söğüt, bedendeki kalp çürümez (KK17, KK22).

Ş

Şansı olmayanı, deve üstünde bile köpek ısırır (KK1, KK5, KK13, KK22, KK24).

T

Tepede oturmakla büyük olunmaz (KK1, KK5, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK22, KK24, KK27; Serbes, 2016: 259).

U

Umudun olmazsa, işin olmaz (KK1, KK5, KK17, KK23, KK24, KK25).

Utanması olanın nasibi de vardır (KK1, KK5, KK13, KK17).

Utanması olmayandan daha kıymetsizi yoktur (KK5, KK6, KK11, KK13, KK22).

Ü

Ümit atadan kalma mirastır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK22, KK27).

Ümit uzun ömürlüdür (KK22, KK27).

V

Vakit altından daha değerlidir (KK1, KK5, KK13, KK22, KK24, KK25).

Ver malını ellere vur dibini yerlere (KK1, KK17, KK23, KK24, KK25, KK27, KK28).

Verene ver, vurana sende vur (KK5, KK6, KK11, KK13, KK17).

Y

Yakışmadığın yere oturma, oturduysan yakış (KK5, KK13, KK17, KK22, KK27, KK28; Serbes, 2016: 259).

Yanında iyilik bulunmazsa kuru güzellik bir şey ifade etmez (KK1, KK5, KK13, KK17, KK22).

Yaşlının sözü, gencin aklını yener (KK5, KK7, KK8, KK12, KK13, KK17, KK22, KK23, KK24, KK25, KK26, KK27).

Yaşlısı olanın kuralları vardır (KK5, KK13, KK17).

Yaşlısına saygısı olmayanın kendisine de saygısı yoktur (KK7, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK17).

Yaşlıya iltifat et gence güvence ver (KK13, KK17, KK22, KK27).

Yaz fukaranın cennetidir (KK13, KK17, KK22).

Yiğit zamana uyabilendir (Serbes, 2016: 259; KK1, KK2, KK5, KK6, KK12, KK13, KK17, KK22, KK24, KK25, KK27, KK28).

Yiyceğini kötöleyen kişinin sofrasında yemek yeme (KK6, KK17).

Yoldaşın korkaksa ayı ile boğuşma (KK1, KK5, KK13).

Yüze karşı övgü arkadan yapılan yergi gibidir (KK17, KK24, KK25, KK27).

Z

Zora düşen düşmanın da olsa yardım et (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK11, KK12, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17, KK18, KK19, KK22, KK23, KK24, KK25, KK26, KK27, KK28).

Çalışmaya alınan atasözlerinden yola çıkılarak Çerkesler, sözlü kültür ve kurallar “*Xabze*” bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptirler. Söz konusu bu zenginlik her nesilde olduğu gibi şimdi de sürdürülmektedir. Reyhanlı Çerkeslerinde sosyo-kültürel yapının güçlü bir şekilde sürdürüldüğü yapılan derleme esnasında gözlemlenmiştir. Saha çalışmasında karşılaşılan hemen hemen bütün atasözleri aktif olarak kullanılmakta ve sözlü kültür ortamında varlığını devam ettirmektedir. Çalışmanın bu kısmına Reyhanlı Çerkeslerinde kullanılan deyimler dâhil edilmemiştir. Bunun sebebi, Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimler dışında bir deyime rastlanmamış olmasıdır. Buradan hareketle Reyhanlı Çerkeslerinde kendi kültürlerine özgü deyim yoktur çıkarımında bulunulamaz çünkü kullanılan deyimler baskın kültürün içinde asimile olarak kaybolmuştur.

5.2. Reyhanlı Çerkeslerinde Bilmecce

İnsanoğlu varlığını, dünyayı, eşyayı kısaca hayatı anlamak için sürekli sorular sormuş ve cevaplar aramıştır. Bu sorular, kimi zaman basit ve net, çoğu zaman zor veya kesin çözümünü olmayan karmaşık türde olmuştur. İnsan, merak duygusu, keşfetme isteği yok olana kadar da soru sormaya devam

edecektir. Bu durum göz önüne alındığında bilmeceler, insan ruhuna ve zihnine en uygun folklorik ürünlerden biridir (Balta, 2013: 892). Halkbilimi bağlamında ve folklor araştırmaları çerçevesinde araştırma ve derlemelere bakıldığında bilmece konusuna ehemmiyet verildiği ve bilmece ile ilgili birçok tanım yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlardan en bilinenini Şükrü Elçin tarafından yapılan “*Bilmeceler tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir*” (Elçin 1989: 1) şeklindeki tanımınıdır. İnsanların birbirini sınamak ve hoşça vakit geçirmek için sorular sorularak oluşturulan bilmeceler; “*Doğa, insan, hayvan ve eşya gibi her çeşit varlığı soyut kavram ve kapalı anlatımlarla bilmeye/bulmaya sunan sözlerdir.*” (Bekki, 2013: 337). Bilmeceler, atasözleri gibi bir toplumun hayat algısını kavramak için kullanılan önemli kaynaklardan birisidir.

Bilmeceler gerek zengin söz varlığı açısından dil araştırmalarına, gerekse de halkların dünyayı kavrayış biçimlerini yansıtmaları bakımından halkbilimi araştırmalarına kaynaklık ederler (Cengiz, 2017: 153). Kâşgarlı Mahmut’un “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*” adlı eserinde “*tapuzgu, tapuzguk, tapzuz*” (Ercilasun; Akkoyunlu, 2014: 855) karşılıklarının verildiği bilmece terimi, Türkler arasında ağırlıklı olarak bil- ve tap- eylemlerinden türetilmiş 71 farklı sözcük ile karşılanmıştır. En erken örneklerinden 47’sinin toplu olarak yer aldığı “*Codex Cumanicus*” gibi tarihî metinler de bilmeceler açısından zengin kaynaklardan birisidir (Sakaoğlu, 1983: 26-28). Tarihsel dönemlerden itibaren kalıplaşarak günümüze dek ulaşan bilmeceler, bu hayat algısının yanı sıra zengin söz varlığını yansıtması bakımından da önem arz eder. Geleneksel bir soru sorma biçimi olan bilmeceler sözlü edebiyat ürünü olarak belirli bir gösterim içinde söylenegilir (Başgöz; Tietze, 1999: 3-4). Bu, zengin miras ve hayatı kavrayış biçimi, farklı coğrafyalarda yaşayan az sayılı Türk topluluklarının dillerinin yok olma ile karşı karşıya bulunması nedeniyle tehlikededir. Bu sözvarlığı, toplulukların konuştuğu dillerden bağımsız değildir. Bu diller tehlike sürecinde olup yok olmaktadır. Bu nedenle tarihten günümüze dek ulaşmış pek çok dilsel malzeme de tehlikededir. Dillerin belgelenmesi ile paralel bu söz varlığı da derlenerek en azından bilimsel çalışmalara kaynaklık edebilecektir (Cengiz, 2016: 131-132). Yapılan bilimsel araştırma ve incelemelerde bilmece kavram ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bütün bu tanımlardan yola çıkan Dilek Türkyılmaz hepsini bir arada değerlendirip şöyle bir tanım önermektedir:

“Bilmece, her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar

üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az çok bünyesinde barındırarak; manzum ya da mensur bir yapı içerisine yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını bulmayı hedefleyerek soran; cevabı ise “çoğu kez” tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş olan; “pek çoğu” şiirsel bir ifadeye sahip ve “çoğu” kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı halde, geleneği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır.” (Türkyılmaz, 2009: 42).

Halkın birini sınaması için söylenen bilmeceler söz konusu tanıma da bakılınca basit ama yoğun anlam barındırmaktadır. Her edebi ürün gibi bilmecelerin de dil boyutuna etkisi önemli düzeyde görülmektedir. Eğitim ve öğretim sürecinde, bilmecelerin en önemli katkısı, anadili eğitiminde görülür. Okul öncesi dönem ve ilköğretimin erken dönemlerinde, çocuklara anadili sevgisini kazandırmada bilmeceler araç olarak kullanılabilir (Balta, 2013: 893). Çocukların alıcı ve ifade edici dil gelişimlerine katkıda bulunur. Bilmecelerde söz tekrarlarına, uyaklara ve değişik ses olaylarına sıkça rastlanır. Çocuklar bilmeceleri öğrenirken ya da ezberlerken dil becerilerini de olumlu yönde geliştirirler (Karakas, 2010: 49). Yaşamın her alanında etkisini ve tesirini gördüğümüz bilmece pratik düşünme, problem çözme ve hayal edebilme yeteneklerini de etkin kılmaktadır.

Geçmiş ile olan bağlarını sağlam tutmak isteyen insanoğlu, halk edebiyatı ürünleri konusunda hassastır. Tüm halk edebiyatı ürünleri gibi bilmeceler de içinde olduğu ve geliştiği kültürün öğelerini ve izlerini taşıırken bunları estetik bir biçimde de geleceğe aktarırlar. Buradan hareketle bilmeceler, halkın günlük yaşamdan çıkardığı deneyimlerin, gözlemlerin, yaşantıların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Göçer, 2010: 354). Bahsi geçen bu durum Türkiye’de kendi kültür kimliklerini yaşatmaya çalışan Çerkesler içinde geçerlidir. Hatay’ın Reyhanlı ilçesinde bulunan Çerkesler günlük yaşantılarında birçok bilmece kullanmaktadır. Çerkesler bilmeceye pek meraklı bir halktır. Bilmeceye bir oyun gözüyle bakan Çerkesler, bilmeceyi bilene farazi olarak bir köy ya da bir deniz verirler. Aynı şekilde bilmeceyi bilemeyende bir köy veya bir deniz kaybeder (KK1, KK2, KK6, KK24). Bilmeceyi bilen; “*Aldım, yedim, elimden gömülsün, çukuru kazılsın. Üstüne Nartların koca taşı kapatılsın!*” (KK17, K35, KK46) kazandığını kaybetmemek için bu deyişi demektedir. Reyhanlı Çerkeslerinden derlenen bilmeceler kuramsal çerçeve içerisinde sorulan sorular bakımından alfabetik olarak sıralanmıştır.

Çerkes Bilmeceleri

Ağzı var dili yok, nefesi var canı yok, derisi var kanı yok

“*Je yi’ bze yi’ep, ji yeşte pse yi’ep, şso yi’ th yi’ep*” (KK13, KK54, KK55, KK87). “Balon”

Ağzı var odun yutar bacası var duman tüter

“*Je yi’ pkha yedürm pkhaş’açe yi’ep kuga k’eçi*” (KK1, KK6, KK27, KK45, KK64). “Soba”

Ahırın içinde küçük yavru

“*Şemeşim yi kots’i ele tsuk*” (KK17, KK27, KK28, KK37, KK86). “Dil”

Ayakucunda yatmış uzanmış

“*Tlekoş’ığım ç’habze ğotluğ’e*” (KK1, KK2, KK6, KK74). “Yılan”

Başı sepet, kuyruğu top

“*Yışbe mate yiç’e kburaye*” (KK47, KK5, KK69, KK81). “Aslan”

Çam ağacını oyarlar, içine nağme koyarlar, ağlama tontonum ağlama;
şimdi kulağını burarlar

“*Şıgır yavuşğom, yi kotsı vared rağalkhe, yımığ sipşeri tsuk vımığ; hıçı vitkhekume yakudıyışt*” (KK6, KK31, KK32, KK52, KK56). “Bağlama”

Dal üstünde kilitli sandık

“*Kutamem yi şu’u ğapitağ’e pkhante*” (KK17, KK24, KK25). “Ceviz”

Durmadan gidiyor, bir adım bile atmıyor

“*Muvuço mek’o zı khatlebeku kidrızep*” (KK84, K89, KK92). “Saat”

Gidersen gider oturursan oturur kalkarsan kalkar çağırırsan sağır duymaz

“*Vuk’ome k’oşt, ut’ısmıe t’ışışt, vı tecıme tecışt, oceme zekbikhınep*” (KK5, KK41, KK57). “Gölge”

Göz göz birbirine eklenen nedir?

“*Ne ne zekheğha khorer sıd?*” (KK6, KK17, KK38, KK39, KK49) “Zincir”

İki camlı pencere, bakıp durur her yere

“*Neguncit’u şhenguşşer, pstevumç’i yepli*” (KK11, KK49, KK82). “Gözlük”

İki köpek kavga ediyor

“*Khit’ur zezeva*” (KK17, KK18, KK19). “Dudak”

İyi koku alır ama köpek değil, kanadı var kartal değil

“*Me doğu yeşte eva hap, tame yı’ bğajep*” (KK32, KK36). “*Arı*”

Koyunlar bir yerde su içiyor

“*Melikber zı pa’çe psı yeşşvekb*” (KK17, KK24, KK25). “*Dişler*”

Kuyruğu çatallı, çatı kirişleri de evi

“*Yıç’e zegoç’ıj vuneşheri yvvun*” (KK6, KK17, KK27, KK35). “*Kırlangıç*”

-Nereye gidiyorsun öyle böyle: -Sanane

“*Tevukvore ašte mošto: - Sı fıp’of*” (KK1, KK2, KK17, KK68). “*Ateş-duman*”

Pazardan aldım bir tane, eve geldim bin tane

“*Şeşşefep’em zı kashıj, vınem kızesekbım mınk buğa*” (KK13, KK59). “*Nar*”

Üç tane E kelimesi ile başlayan meyve vardır. İlk ikisi yenir biri yenmez

“*Sı (E) harfımçe kifeje deşkin sı’ t’ur yaşkı zar yaşkırep*” (KK2, KK17, KK38, KK39). “*Elma, Erik, EVLAT*”

Varma sakın yanına, on parmağın bal olur. Tutar isen yavaşı tut, iki elin kan olur

“*Yıdıji vımk’u epkhombıpsır şovu kluşt. Ubitime şabe vubıtı, vi ep khombıt’u tlı kluşt*” (KK67, KK71, KK95). “*Karadut*”

Yerde ısırgan, gökte diken, günde yedi kişinin canını alan, deliğe kaçan

“*Şıgum koseko oşegum pane, mafem bı tıfım yıpşe kbeklı, yıtdane şıuanem ykbeji*” (KK65, KK67, KK69). “*Güneş*”

Yerde turuncu çivi

“*Şıgum şıojı şıoş’me*” (KK1, KK7, KK15, KK22). “*Havuç*”

Sözün teknolojileşmesinden bahseden Walter Ong “*Sözlü ve Yazılı Kültür*” adlı eserinde; “*İnsanlar arasında iletişimin gerçekleşmesi için bir geri iletim beklentisi var olmalıdır.*” demektedir (Ong, 2014: 206). Buradan hareketle günümüz sözlü kültür ortamında tek yönlü bir iletişim söz konusudur. Bunun en büyük nedeni ise gelişen teknolojinin sözlü kültürü etkisi altına almış olmasıdır. Reyhanlı Çerkeslerinde de gözlemlenen bu durum çoğu bilimcenin kaybolmuş olmasına neden olmuştur. Reyhanlı Çerkeslerinde bilimciler daha çok yaşlılardan derlenmiştir. Gençlerin teknoloji ile imtihanı yaşlıların ise hafızalarıyla olan imtihanı sonucu derlenen bilimciler bu kadarla sınırlı olmuştur.

5.3. Reyhanlı Çerkeslerinde Tekerleme

Tekerleme:

“Masal, hikâye, halk tiyatrosu, bilmece gibi türlerin içinde, Aşık edebiyatında, çocuk oyunlarında ve bazı törenlerde, ya da bağımsız olarak görülen halk edebiyatı türü. Tekerlemeler bir yandan bağımsız olarak söylenmesi, bir yandan da içinde yer aldığı türden ayrılan bazı özelliklerin bulunması halk edebiyatının ayrı bir türü olarak değerlendirmeyi gerektirmektedir. Tekerleme daha çok çocuk geleneklerinde yer alan bir türdür.”(Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1998: 296).

Türkçe Sözlük'te tekerleme; *“Basmakalıp söz, oyun sayışmacaları, masallarda çoğunlukla başta ve sonda kullanılan uyaklı sözler.”* anlamı verildikten sonra *“Saz şairleri arasında yapılan deyiş yarışı.”* olarak tanımlanmaktadır (2009: 1936). Halk edebiyatında masalların girişinde, çocuk oyunlarında, sayışmacalarda karşımıza çıkan tekerleme üzerine Doğan Kaya: *“Vezin, kafiye, seci veya aliterasyonlardan istifade ederek hislerin, fikirlerin, hal ve hayallerin abartma, tuhaf, zıtlık, benzetme, güldürü, kısa tanım yahut çağrışımlar yoluyla ortaya konulduğu bir kısmı ezgili olan basmakalıp sözlere verilen ad.”* tanımını yapmıştır (Kaya, 2010: 702). Ali Duymaz; *“İrfanı Arzulayan Sözler, Tekerlemeler”* adlı eserinde; *“Tekerlemeler; sözün gerçeklik, mantık, anlamlılık gibi sınırlamalara bağlı kalmadan ses ve söz oyunlarının rahatlıkla yapılabildiği; hayal, düş, aşkınlık, yalan, mizah veya çocuk zihninden kaynaklanan serbest bir yaratıcılığın ürünleridir.”* demektedir (Duymaz, 2002: 28). Zekeriya Karadavut, tekerlemeyi şöyle tanımlamaktadır:

“Bazen tek başına, bazen de masal, halk hikâyesi, halk tiyatrosu, çocuk oyunları ve saz şairlerinin şiirlerinde kullanılan, ses ve kelime benzerliğinden faydalanılarak ortaya konulan yarı anlamlı, yarı anlamsız sözlerdir. Kafiyeyle elde edilen söz oyunları ritmik kafiyele, kimi zaman da vezinli sözlerden oluşan, belirli bir konusu olmayan ve daha çok anonim halk edebiyatında görülen bir türdür.” (Karadavut, 2000: 104).

Bir olay veya olgu için söylenen tekerlemeyi belli bir türün içinde de görebilmekteyiz. Bu durumun kapsamlı bir şekilde açıklayan tanımını Şükrü Elçin yapmaktadır. Elçin: *“Tekerlemeler masal, hikâye, bilmece ve halk tiyatrosu gibi bazı türler içinde veya müstakil olarak ortaya çıkan mahsullerdir. Masalci, meddah, karagözcü, hoş sohbet insan vb. maksatlarını anlatmaya başlarken, dinleyicilerle seyirci topluluğunun dikkatlerini bir noktada birleştirmek ihtiyacını duyarlar. Tekerlemeler, umumiyetle içinde buldukları türlere göre masal ve oyun tekerlemesi gibi adlar alırlar.”* demektedir (Elçin 2000: 589). Bütün bu

tanımlardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki tekerleme, anlamlı anlamsız kelimelerin bir araya gelerek oluşturdukları ritmik ses ahengi topluluğudur.

Oynanan çocuk oyunlarının çocuklar üzerinde sosyo-kültürel gelişimleri bakımından en önemli katkılarından biri çocukların dil becerilerini geliştirmesidir. Oyunların başında eş seçimi için yapılan sayışmacalar ve bazı oyunların içindeki tekerlemeler çocukların diksiyonları açısından fevkalade önemlidir. Bunun yanında çocuk oyun içinde hakkını ararken, kendini savunurken duygu ve düşüncelerini en inandırıcı ve samimi bir şekilde karşısındakilere anlatmaya çalışır (Gökşen, 2014: 238). Bu bağlamda Reyhanlı Çerkeslerinde de tespit edilen tekerlemeler daha çok çocuklarına kendi dillerini öğretmede başvurdukları bir yoldur. Unutulmaya yüz tutmuş Reyhanlı Çerkeslerinde ki tekerlemelerden üç tanesi kayıt altına alınmış bulunmaktadır.

Dziwawa (Yağmur Perisi)

Dziwawa dziwawa

Sımrakalti mırkalti

Şkuarack kızı susamış

Biraz yağmur, biraz yağmur

Raadziwara dziwara dziwara

Dziwawa dziwawa

Dzari kuakua merkaltaş

Beyin kızı susamış

Derelerde su arıyoruz

Biraz yağmur, biraz su

Az su için vermeyiz (Bey kızını)

Bol su için veriyoruz. (KK13, KK17)

Bu tekerleme, çocukların bir değneğe insan kıyafetleri giydirip kapı kapı gezerek o köyün halkından yiyecek istedikleri esnada söylenmektedir. Bu, yağmurun yağması için yapılan bir ritüeldir (KK1, KK2, KK6, KK56, KK74).

Si K'ebışe

K'işe, k'işe

Si k'ebışe

Si tlebitse

Bitse ts'ruk.

Wuŝŝ'ebur sıt

Aabxuedizre

Si neutse

Utse ts'ruk?

Mamıjıj mame

Wıgu ghak'ame,

Khun pŝŝahaŝŝhe

Ghak'uejins.

Ghuebjem nesk'c

Dıpeggajje,

P'ap'u ghomi

Ghıtıxuihıns! (KK13, KK27, KK36)

Bu tekerleme küçük bir çocuğun küçük bir buzağı için söylediği tekerlemedir (KK1, KK42, KK51, KK53).

Tume, Tume

Tume, tume,

Si ha tume,

Tume, tume

Si hapŝır.

Apxuedizre

Komjıhu

T'ıs zıŝŝ'ıpi

T'euq sabır.

Duncyr pŝağues,

ŝŝtırıgus-ŝŝı'es,

Wugelensi "T'ıkh"

Wukhuns.

Aanes nanc

Dıde şş'ies,

Dızeranme

Khuns yi jağue,

Gadgeguri

Nobe

Khuns (KK13, KK17).

Halk, yaşamı içinde geçmiş dönemlerden bugüne yaşamına dek değişen sosyo-kültürel yapı çerçevesinde koruyup yorumlandığı tekerlemeleri, kimi modern kent insanı için çok sıradan, saçma gelen ögeler, kimi insan için pekâlâ mizahî bir özellik gösterebilmektedir. Bütün bu veriler çerçevesinde tekerlemelerin imadan gerçekliğe doğru farklı anlamsal katmanlara, yorumlamalara açık olduğu görülmektedir.

6. Reyhanlı Çerkeslerinde Halk Anlatıları

*“Bu anlatılan Nart söylencesidir,
yalan katmak olmaz.”¹³*

6.1. Reyhanlı Çerkeslerinde Destan

Eski Yunanca’da ve batı dillerinde, Türkçedeki kahramanlık temalı ve olağanüstü motifli halk anlatıları olan destan terimine karşılık olarak çok yaygın olarak “*épique, épopée, epos, epic, légende*” gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir (Oğuz vd. 2008: 6). “Dictionnaire Larousse”ta destan kelimesinin anlamı için; “*gerçek ile gerçeküstünün, efsane ile tarihin birbirine karıştığı bir kahramanı, kahramanlık olaylarını veya önemli tarihsel bir olayı övüp yücelten uzun manzume*” tanımı verilmiştir (1994: 646). Türk Dil Kurumu’nun yayınlamış olduğu “*Türkçe Sözlük*”te ve “*Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*”nde destan ile ilgili; “*1. Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope: Manas, Kalevela. 2. Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri. 3. Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri: Çanakale Destanı.*” (2009: 510; Albayrak, 2004: 135) gibi farklı anlamlardaki tarifler sıralanmıştır. “*Edebiyat Ansiklopedisi*”nde, kavramın evvela sözlük anlamı “*hikâye, masal ve efsane*” olarak açıklanmıştır. Sözcük, daha sonra “*bir milletin başından geçen çeşitli olaylar, felaketler, sevinçler, yenilgi ve başarılar, aralarında yetişen ve olayların meydana gelmesine sebep olan kahramanlar, dünyanın meydana gelişi, insanların yaradılışı, türeyişi, ölüm,*

13 Bir toplulukta Nart Destanı anlatacak kişi söze bu cümle ile başlamaktadır.

düşünmüş ve inanışları” şeklinde ifade edilerek terim anlamıyla izah edilmiştir (1991: 74). Yine, “*Halk Kültürü ve Edebiyatı*” adlı eserde, yukarıda yazılan tanımlara paralel olarak destanın eski çağların olağanüstü kahramanlık olaylarının dile getirildiği büyük hacimli manzum veya mensur hikâye (Erşahin, 2005: 81) olduğu ifade edilmektedir.

Çobanoğlu, destan kavramının günümüzde Türk dünyasında güncel ve tarihsel bağlamlarda aşağıdaki şekillerde kullanıldığını ifade etmektedir: “*Alıptıj nımax*”, “*comok*”, “*jomok*”, “*cır*”, “*ju*”, “*batırlar cırı*”, “*maadırlıg tool*”, “*kabramandık epos*”, “*kay çörçök*”, “*olongho*”, “*boy*”, “*epos*”, “*köne epos*”, “*batırlık erteği*” vs. gibi (Çobanoğlu, 2003: 14). Destan kelimesinin batı dillerindeki karşılığı, Yunanca “*epos*” sözcüğünden gelmektedir. Eski Yunanca bir kelime olan “*epos*” terimi şiir anlamına gelmektedir. Terim olarak edebî yaratmaları sınıflamada kullanılan ve kahramanlık şiirlerini ifade etmede kullanılan epos terimi, destanî şiiri ifade ederken “*epoııa*” veya “*epope*” yani “*şiir şeklinde anlatmak*” anlamını kazanmıştır. Batı dillerinde kullanılan bu kelime Türk lehçelerine geçerken “*epos*”, “*epope*”, “*epik*” şeklinde geçmiştir. “*Epos*” terimi Orta Asya Türk boylarında daha çok Manas Destanı gibi büyük hacimli destanlar için kullanılmaktadır. “*Epope*” veya “*epik*” terimleri ise daha çok kahramanlık konulu destanlar için kullanılmaktadır (Ekici, 2002B: 28). Destan (epos), bir boy, ulus (kavim), veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış, eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan, “*kabraman-bilge*” şahsiyetlerin, menkıbevi ve hakiki hayatları etrafında, teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kopuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin, ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir “*yaratma zemini*” ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık, vb. gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara, sebep olması lazımdır şeklinde denilebilir (Elçin, 2000: 72).

Destan, ister boy ister ulus temelinde olsun, ister dar bir alanda ister geniş bir alanda yaşanmış olsun, ister dışa ister içe yönelmiş olsun, toplumun bütün bireylerini, doğrudan ilgilendiren ya da etkileyen herhangi bir olayı, belli bir tip etrafında toplayarak anlatan destancı, adı verilen ve uzun bir süre edebiyatçı ve tarihçi görevini yerine getiren atlı göçebe yaşam tarzının sanatkar tipi olan ozan tarafından kendine özgü bir forma kavuşturulmuştur. Özel bir forma kavuşan destan, müzik aleti eşliğinde ya da değil ezgili ve kendisine has bir alkış ve üslup ile nakledilen teşekkülü için uzun bir süreci gerektiren sözlü kültür ortamında teşekkül etmesi ve sözlü iletişim vasıtasıyla nakledilmesi nedenleriyle değişime uğrayabilen bir türdür. Destan, geçtiği

kültürel süreçleri ve yazıya geçirildikleri dönemin özelliklerini yansıtan atlı göçebe yaşam tarzının ürünü olarak çoğunlukla manzum olarak ortaya konan fakat zaman zaman mensur ya da manzum-mensur bir yapı sergileyebilen kahramanlık konulu metinlerdir (Oğuz, 2008: 146). Fuat Köprülü destanı “*milletin maneviyatından, ruhundan, tarihî ve estetik varlığından kendi kendine doğmuş ortak verimler*” (Köprülü, 2009: 67) olarak açıklamaktadır.

Destanların özelliklerini Ali Öztürk şöyle açıklamaktadır:

1. Bütün destanlar manzumdurlar. Bazen aralarına mensur parçalar da katılır. Bu özellik önceden mi yoksa sonradan mı bu metinlere yerleştirilmiştir, bilinmiyor.
2. Destanda, bir milletin millî iradesinin direnme gücü sergilenir.
3. Bir milletin maddî ve manevî yapısı, kültür birikimi, yaşayışını şekillendiren öğeler, destanda yaşatılan veya savunulan hayat anlayışını besleyen kaynaklardır.
4. Destanın mantığı, kişisel tutkuların, geçici isteklerden çok, millete mal olmuş, millet bütünlüğünü etkileyen davranış ve tutkuların kaynaklarıdır. Yani millî ülküyü ifade eder.
5. Dramatik olayların bütünlüğü içinde trajik olaylarla da bütünlük kazanan destanlarda insan, gerçeğin üstünde; olduğundan daha güçlü ve asil gösterilir.
6. Bir toplumun yaşadığı destan olayları, toplum içinde sembol haline gelmiş bir tipin hayatı etrafında geçer (Öztürk, 1985: 172).

Destanın kökeni, ne anlama geldiği ve özelliklerinin yanı sıra çeşitli tasnif çalışmaları da yapılmıştır. Destanın tasnifi yapılırken uzunluğu ve kısalığı temel alındığı gibi farklı açılardan da tasnifi yapılmıştır. Bu tasniflerden ilki Fuat Köprülü'ye aittir. Köprülü destanları dört gruba ayırmıştır. Söz konusu tasnifi şu şekildedir:

1. Hun Destanları: Oğuz Kağan ve Atilla Destanı
2. Göktürk Destanları: Bozkurt ve Ergenekon Destanları
3. Uygur Destanları: Uygur ve Uygur Göç Destanı
4. Moğol Destanı: Cengiz Destanı (Köprülü, 2009: 60).

Pertev Naili Boratav, destanları milletlerin yazı öncesi dönemlerinde meydana gelen yapıtlar olarak değerlendirilmiştir. Destanları konuları bakımından iki grupta toplamıştır:

1. Kozmogoni ve Mitoloji Konuları, evrenin ve yeryüzündeki varlıkların yaradılışları; Tanrılar, tanrımsı varlıklar (Tanrılarla insanların birleşmesinden doğmuş kimseler), dev, ejderha vb. gibi şeytansı kötü güçleri cisimlendirmiş yaratıklar; bu çeşitli varlıkların kendi aralarında, ya da insanlarla alışverişleri, savaşları.
2. Ulusun geçmişindeki önemli olaylar, büyük önderlerin dışta ve içte, toplumun düşmanları ile savaşları, toplumu daha rahat bir yaşama ulaştırma çabaları.

Kafkasya coğrafyasında yaşayan halkların ortak kültür ürünlerinden biri olan Nart Destanları Çerkes halk edebiyatında da önemli yer teşkil etmektedir. Çerkesler dışında; Abhaz-Abaza, Oset, Çeçen-İnguş ve Kumuk Türkleri, Karaçay-Balkar Türklerinin folklorunda da yer alan Nart destanları birçok yönden birbirlerine benzemekle birlikte bu destanların her birinin kendisine has birtakım millî vasıfları barındırdığı ve aralarında bazı farklılıkların olduğu dikkat çekmektedir. Çerkes ve Abhaz-Abazaların Nart destanları eski Yunan mitolojisiyle benzerlikler gösterirken, Karaçay-Malkar Türklerinin Nart destanları ise eski Türk mitolojisiyle yakınlık göstermektedir (Adiloğlu, 1997: 577). Kafkas dillerinde kullanılan “*nart*” kelimesinin anlam olarak Türkçedeki tam karşılığı “*alp*” kelimesidir. Yani “*nart*” kelimesi; “*yiğit, cesur, mert, kahraman*” ve benzeri birçok kelimenin anlamını bünyesinde toplayan bir kelimedir (KK27, KK34, KK53). Nart destanlarında taş devrinden maden devrine, göçebelikten tarıma, yerleşik uygarlığa geçiş izlerini bulmak çok kolaydır (Özbay, 1999: 6). Kafkas Nart Destanları pek çok halkların destanlarını etkilemiş ayrıca onlarla ortak özelliklerde göstermiştir. Nart Destanları, Kafkasya'nın binlerce yıllık geçmişinden izler almıştır. Kafkas efsaneleri henüz yazının bulunmadığı dönemlerde başlayarak kendini sözle ifade edip günümüze ulaşmıştır. Nart Destanlarında; halkın yaşadığı sosyal kesitleri ve toplumsal sürecin izlerini, destan kahramanlarının görev ve rolleri arasında görülebilmekteyiz. Kahramanların aldıkları sorumluluklar destanlara açıkça yansıtılmıştır. Onlar ulusun belleğinde izler bırakarak dilden dile aktarılarak bu güne ulaşmıştır. Kafkas Nart Destanlarının tüm kahramanları insana değer veren, insanı yücelten özellikler taşımaktadır. Nart destan kahramanları halkı koruyup yol gösteren, kötülük yapmayan, iyilik düşünen bilge kişilerdir (KK1, KK6, KK24, KK34, KK55).

Kafkas eski kültürünün, antik anlatılarının orijinali olan sözel bir geleneğin ürününe ad olmuş Nart efsanelerine Nart mitolojisi denilir. Nart mitolojileri zamanla yazınsal yolla ebedileştirilen efsanelere dönüştürülmüştür. Nartlara ait kültürde çoğu anlatıların başlangıç noktası aynı coğrafya ve aynı kültür içerisinde oluşmuştur. Daha sonra farklı nedenlerle farklı coğrafyalara

dağılmış ve oraları etkilemiştir. Nart anlatılarının değişik coğrafyalara dağılması farklı kültürleri etkilemesiyle kendisi de farklılaşmış anlatılar haline dönüşmüştür. Nart Destanları halkın yaşamına ait en eski ritüellerin yapılışını, onların anlamını açıklayan tapınmaya yönelik bir ibadet eylemi olan yakarı ve dua ilişkisi içerisine bürünmüş ve o çağlardaki sosyal değer uygulamalarını anlatan, toplumu kötülöklere karşı savunan amaçlara da dönüştürölmüştür (KK1, KK6, KK27, KK34; <https://www.jinepsgazetesi.com/makale/nart-efsaneleri-1328>).

Nart mitolojileri, Çerkes sosyal yaşamı içerisinde hem bir öykü hem bir inanç biçimi hem de bir efsane olmuştur (KK6, KK27, KK34). Nart Destanları içerisinde anlatılan ana temalar eskiden ve günümüzde Çerkes edebiyatına; roman, öykü, şiir, müzik ve tiyatral oyunlara sıklıkla ve bilinçli olarak yansıtılmıştır. Bu yansıtılma belirli mitolojik söylencelerle uzak geçmiş arka planlara yönünü dönmüş bir miras üzerinden Nart efsaneleri bütünü içerisinde çeşitli eserler ortaya konulmuştur. Nart efsanelerinin açıklayıcı geniş özellikleri ile Çerkes kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doyurucu olmaya çalışılmıştır. Bu yüzden eski Çerkes sosyal ilişkileri içerisinde destanlar; kabile, boy ve soylara yönelik kahramanlar doğurmuş coğrafyaya ait; köy, şehir ve yer adlarına mal edilmiştir. Nart Destanları Çerkes kültüründe kendi kahramanlarını, kendi tarihini anlatan sosyal ilişkilerin bütünü içerisindeki unsurları barındırmıştır (KK1, KK2, KK6, KK24, KK27; <https://www.jinepsgazetesi.com/makale/nart-efsaneleri-1328>).

Çerkeslerin günlük yaşamlarında belirleyici olan pek çok töreye Nart destanlarında rastlamak mümkündür. Nart Destanlarının bir zamanlar insanlığın gelişim yolcuğu içindeki karanlık dönemlerinde, yaşam içinde uyulması veya kaçınılması doğru ya da yanlış olan davranışları belirleyen kurallar manzumesi olarak da açıklanabilmektedir. Nart Destanlarında çeşitli görevler üstlenen pek çok tanrı adıyla karşılaşılmaktadır. Yarı tanrı, yarı insan tanrıların yanı sıra (Savsırıko, Setenay gibi), tamamen tanrısal özellikleri olanlar da (Thağeleç, Psetha gibi) mevcuttur. Gerek yarı tanrı, gerekse tanrılar insan yaşamına doğrudan müdahale etmemektedir. Örneğin Setenay, insanların yaşamını kolaylaştırmak için orağın, maşanın nasıl yapılacağını ve sulamayı insanlara öğretmektedir. Thağeleç, daha bol ürün sahibi olabilmeleri için ıslah ettiği tohumu insanlara hediye etmiştir. Psetha'nın çaldığı ateşi Savsırıko geri getirip insanlara armağan etmiştir.

Çerkes Nart Destanları yirmi dört konu olarak toplanmıştır. Bunlar:

1. Seteneye ile Wuerzemes
2. Seteneyko savsırıko

3. Wuerzemesko Yeseruk
4. Wuerzemesko Şebatnik
5. Xımşiko Petercz
6. Yasemiko Aşemez
7. Nart Tlepş
8. Nebğiryako Şevey
9. Azenaç Yakur
10. Nart Adıfiy
11. Nart Baviç'
12. Nart Daxenague
13. Nart Terişav (Teşav)
14. Nart Çelehset
15. Pakoko Teterşav
16. Nart Abec
17. Nart Setimikoxer
18. Nart Yergun
19. Nart Dzeğaş
20. Degujiko Cerim
21. Nart Koles
22. Nart Şevaç
23. Nart Beviç
24. Nart Amış (Özbay, 1999: 37-38).

Bunların dışında çeşitli şarkı, efsane, öykü, atasözü gibi halk anlatılarına da Nart Destanları konu olmuştur. Nitekim Reyhanlı Çerkeslerinden sahada dinlenen Nart Destanı “Savsırıkunun Doğuşu” öyküleme şeklindedir. Adı geçen Nart Destanının sahadan derlenen şekli şöyledir:

Savsırıkunun Doğuşu

Setenay Guaş, Psij (Kuban Irmağı) kıyısında çamaşır yıkamaktadır. Karşı kıyıda da Nartların çobanı ineklerini otlatmaktadır. Çoban, ırmak kıyısında çamaşır yıkamakta olan Setenay'ı görünce kıyıya yaklaşır ve

Setenay'ı gözetlemeye başlar. Setenay çok güzeldir. Ondan daha güzel bir kadın henüz yaratılmamıştır. Çoban gözlerini Setenay'dan ayıramamaktadır.

-“Ey güzel Setenay, güzellikte benzeri olmayan bir kes olsun yüzüme bak!” der çoban. Setenay bakınca çobanın kor gibi kızarmış olduğunu görür. Setenay'ın da kalbine bir kıvılcım sıçramış ateş içinde kalmış. Setenay'ın gücü tükenir bir taşın üstüne oturur.

Setenay, çamaşır yıkamayı bitirip gitmek için hazırlanırken çobanın sesini duyar:

-“Ey güzel Setenay, güzellerin en güzeli! O kadar akıllısın ki, erkekler senden akıl danışır. Üzerinde oturduğun taşı niçin alıp evine götürmüyorsun? der.

Setenay, çobanın dediğini yapar taşı alıp evine götürür. Bir köşeye koyar. Aradan çok geçmeden Setenay hareket eden bir şeyin sesini duymaya başlar. Setenay; “Bu ses nereden geliyor? Bu hareket eden de ne?” der ve etrafına bakınır. Taşın yanına yaklaşınca ses netleşir uzaklaşınca da zayıflar.

-“Çok ilginç!” der Setenay ve kulağını taşa dayayıp dinler. Taşın içinde bir devinim vardır. Scs, oradan gelmektedir. Setenay taşı yün ile sarar. Aradan henüz üç gün geçmiştir ki yün kavrulur. Tekrar sarar bir süre sonra yine yün kavrulur.

-Setenay; “Bize yaşam veren Psetha¹⁴, bu taş her gün biraz daha büyüyor.” der. Taşı durmakta olduğu yerden alıp ocağın sıcak bir yerine koyar. Taş, ocakta dokuz ay, dokuz gün kalır. Taş koskocaman olur içi devinmeye üstü kızarmaya başlar.

Setenay, Lepş¹⁵in evine koşarak gider: “Lepş, sana güvenebilir miyim?” diye sorar.

-“Bana güvenemeyeceksen; maşam hünerini gösteremeyecek; çekicim silahım olmayacaksa ben niçin yaşıyorum?” cevabını alır. Setenay'ın sözlerinden alınmıştır.

-“Kimseye anlatamadığım sorunum var. Anlatsam inanmak zor, anlatmasam tasalanıyorum. Ne yapacağımı şaşırdım.” der Setenay. Zorda olduğu bellidir.

-“Ooo” der Lepş, “Soru, yanıtız kalmaz; yanıt, sahiptiz kalmaz. Boşuna zaman geçiriyoruz. Söyle ne olduysa. Ne olursa olsun ben yardıma hazırım.”

14 Yaşam veren tanrı.

15 Demirciler ve silah ustalarının tanrısı

-Setenay; “Dilimi utandıracağıma evime gidelim, oradaki harikulade olayı gözünle gör!” der.

-Lepş; “Gidelim, diyorsan ben hazırım. Erkeğin sözünden kuşku duyulmaz, erkek sözünden dönmez,” der. Alet, edevatını alır evinden çıkar.

Lepş, Setenay’ın evine gider.

Lepş, ocakta duran kızarmış taşı görünce; “Ooo, bu da ne? Ben yaşamım boyunca çok şey gördüm, çok şey de duydum. Ama böylesini ne gördüm, ne de duydum. Vaşhue¹⁶ ne kadar acayip bu!” der.

Lepş, taşı kırmak için yedi gün yedi gece uğraşır. Lepş taşa çekiçle vurdukça Setenay’ın yüreği ağzına gelmektedir. Lepş’in kırdığı taşın içinden bir erkek çocuğu düşer. Setenay çocuğu yerden kapınca eli yanar çocuk kucağına düşer bu kez de eteği yanar ve çocuk tekrar yere düşer. Çocuğun vücudu tutuşmuş gibi ateş saçmaktadır.

Lepş, çocuğu uyluklarından maşayla tutup yedi kez suya batırıp çıkarır. Çocuğun vücudu o kadar sıcaktır ki her batırışında su kaynamaktadır. Çocuğun vücudu çelikleşmiştir. Fakat Lepş’in maşayla tuttuğu yerler et olarak kalmıştır.

Taşın içinden çıkarılan çocuk çok çabuk büyümüş bir ayda atması gereken boyu bir günde atmıştır Nartlar şaşırmıştır. Setenay’ın taştan çıkarılan oğlunun haberi her yerde anlatılmaya başlanmıştır. Haber Bırımbihu’a da ulaşır ve Setenay’ın yanına gelir. Gelir gelmez de:

-“Kancık köpek gibi ilk karşılaştığın erkekten döl alacaksan Geuşe¹⁷ sanını niçin kirletiyorsun?” diye bağırmaya başlar.

-“Bu benim öve oğlum doğrulanlara benzemiyor. Eğer böyle bir oğlun olsaydı kıskançlıktan çatlamazdın.” der Setenay.

Bırımbihu: “O senin öve oğlun ise niçin evinde kalıyor, kucağında oturtuyorsun?” der, Bırımbihu.

-“Bunu taş doğurdu, Lepş su verdi, çelik gibi yaptı. Sos taşından çıkarıldığı için Savsırıko adını verdik,” der Setenay.

Bu esnada Savsırıko, ocaktan aldığı korlarla oynuyor, ağzına atıyor, sönmüş olarak ağzından yere atıyordu. Bırımbihu, Savsırıko’nun bu halini görünce:

16 Göklerin tanrısı

17 Prenses, hanımefendi.

-“Bu belalı bir döl, Nart soyunu yok edecek. Bu doğunca çocuklarının ölümü yakınlardı. Yalanım varsa Vaşhue üzerine ant içerim.” der.

Setenay, oğluna Savsırıko adını vermiştir. Savsırıko'nun doğuşu da işte böyle anlatılmaktadır.

6.2. Reyhanlı Çerkeslerinde Masal

Arapça “*mesel*” kelimesinden dilimize geçmiş olan ve Anadolu’da , “*masal*” olarak kullanılan terim, diğer Türk diyarlarında “*ertegü*, *ertek*, *erteki*, *çöçak*” gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Genellikle halkın yarattığı, ağızdan ağza, kuşaktan kuşağa sürüp gelen çoğunlukla insanların veya tanrıların başından geçen olağandışı olayları anlatan hikâyedir (Arıcı, 2004: 159). Ahmet Vefik Paşa, “*Lehçe-i Osmâni*” adlı eserinde masal için “*mesel, halâ hikâye, dâsitân, menkabe mânâsına fikra ve kaziyeden gayrı*” derken Muallim Naci masal kelimesinin karşılığını “*Lügat*”inde “*dâsitân, kussa-i meshûre*” olarak vermektedir. Buna karşılık Semseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*’de “*âdâb ve ahlâk ve nasâbiye müteallik küçük hikâye*” tanımını, Hüseyin Kâzım Kadri ise “*Türk Lügat*”nde “*Arapça mesel, emsal muharrefi; hikâye, menkabe, destan*”, Ferit Devellioglu, “*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*”te “*terbiye ve ahlâka dayalı, yararlı olan hikâye*” tanımını yapmaktadır. Sözlük anlamının dışında, edebi bir tür olarak ise masal için M. Halit Bayrı, “*bilinmeyen bir zamanda, yine bilinmeyen bir yerde veya sahada bilinmeyen şahıslara ait faaliyetlerin hikâyesi*”, M. Sekip Tunç, “*mythe denilen beşeri ilk kültürün en mütekâmil numuneleri olan eserlerin çocuk çağındaki ibraları*” demiştir (Emmez, 2008: 6).

Pertev Naili Boratav, masalı; bilinmeyen bir zamanda; kahramanlarının belirli kişi veya zümre adları vermeden geneli kapsayan (iyilerin dünya güzeli olması, kötülerin kambur veya köse olması) olağanüstü varlıkların bulunduğu, kendi içinde bir mantık sistemi olan nesirle söylenmiş teması sistematiği olan bir anlatı türü olarak tanımlamaktadır (Boratav, 2007: 14-15). Bu konuda Saim Sakaoğlu, “*Kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesinde cereyan eden, hayal mahsulü olduğu hâlde dinleyenleri inandırabilen bir sözlü anlatım türüdür.*” demektedir (Sakaoğlu, 2002: 4). Kesin olmayan bir zaman diliminde bilinmeyen kahramanların yolculuğunu anlatan masallar çoğu kez dinleyenleri gerçek dünyadaymışçasına etkilemeyi başarmaktadır.

Masalın muhtevası, şekli, kaynağı ve yayılışı ile ilgili teorilerin öncüsü Alman Wilhelm Grimm’dir. Grimm, 1856 yılında kardeşiyle beraber hazırladığı “*Kinder und Hausmarchen*” (Çocuk ve Ev Masalları) isimli Almanca kitabın ön sözünde masallarının kaynağı konusunda iki görüş ileri sürmüştür. Hint-Avrupa dil dairesine giren milletlerin masalları, tespit edilemeyen bir

tarihi devin mirasıdır. Masallar eski mitlerin parçalanmış şekilleridir. Bunlar ancak içinden çıktıkları mitlerin kesin olarak açıklanmasıyla anlaşılabilir. W. Grimm'in görüşlerinden hareketle masalların kaynağı konusunda iki yeni teori geliştirilmiştir. Mitolojik görüş, masalları ve mitleri, Hint-Avrupa mitolojisinin devamı olarak kabul etmiştir. Masallardaki olayları, güneşin doğuşu, batışı fırtına gibi tabii olaylara bağlı olarak açıkladıklarından Güneş mitolojistleri lakabıyla da tanınmışlardır. Hindoloji görüşü ise masalların kaynağının Hindistan olduğunu ve masalların üç yolla batıya taşındığını ileri sürmüştür.

1. Masalların bir hölümü 10. yüzyıldan sonra İslami tesirle Bizans, İtalya ve İspanya yoluyla Avrupa'ya taşınmıştır.
2. Bir grup masal 10. yüzyıldan sonra İslami tesirle Bizans, İtalya ve İspanya yoluyla Avrupa'ya taşınmıştır.
3. Budist malzeme ise Moğollar vasıtasıyla Çin ve Tibet'ten Avrupa ya taşınmıştır (Günay, 1992: 21-322).

Masalların temel özelliklerine bakıldığı zaman, içinde doğüstü ve olağandışı olayların anlatılmış olduğu görülmektedir. Bu olağan dışılık, doğüstülük, beraberinde bilinmezliği, belirsizliği de getirmektedir. Masalarda genel olarak zaman ve mekân mefhumu yoktur. Kimi masalarda yer adı olarak Hindistan'dan, Yemen'den, İstanbul'dan, Çin'den, vb. yerlerden söz edildiği görülür. Nitekim burada bir belirsizlik bir bilinmezlik söz konusudur. Çünkü masalda belirli yer isimlerinden söz edilse de bu, masalın anlamına etki eden bir nitelikte değildir. Yer isimlerinin masalın anlatımında önemi yoktur. Sözü edilen yer isimlerinin yerine başka yer isimleri konulsa anlamın etkilenmediği görülecektir. Masalda yer mefhumu gibi, zaman mefhumu da belirsizdir. "*Evvel zaman içinde*" şeklinde belirsiz bir zamandan söz edilir. Hangi zaman, hangi tarih diye sorduğumuzda, açık, kesin bir cevap alamayız. Masalda çoklukla hayali olaylar, iyi-kötü şeklinde zıt karakterde kahramanlar, "*yedi kat yerin dibi*", "*Kaf dağının arkası*" gibi adı var, kendisi yok dağlar, taşlar, sular, ormanlar, vb. anlatılır. Asırların birikmiş irfanını ve belirli bir hayat düzenini, yaşamak zorunda olduklarımızla, yaşamak istediklerimizi bir arada kendisine has bir atmosfer ve üslupla, kendi mantık silsilesi içinde geleneksel motiflerle anlatan masallar, sözlü anlatım türlerinin en çekici olanıdır (Günay, 1992: 321). Gerçeküstü özelliklere sahip kahramanları bünyesinde barındıran masallar yer ve zaman bakımından da olağandışı seyir içerisinde ilerlemektedir. Söz konusu bu durum hem okuyanları hem de dinleyenleri cezbetmesi bakımından ilgi çekicidir.

Hemen tüm Türk masalarında iyiyle kötünün, güzel ile çirkinin, müspet ile menfinin mücadelesini konu edinir. Masal sonunda iyi, güzel, müspet olan mutluluğa ulaşırken, çirkinler, kötüler, haksızlar, hak ettikleri cezaya çarptırılırlar. Mutluluk belli bir emek karşılığı belli bir çaba sonucu kazanılır. Kısacası masal ideal olanı, ideal edilmeye değeni yüceltirken veya şerrinden kaçınılması gerekeni, korunulması gerekeni belirtirken bunu birtakım olağanüstü motifler ve sembol tiplerle ve bu motif ve tiplerin yaşadıkları olay ve durumları sergiler (Sever, 2003: 470). İyilerin ödüllendirildiği kötülerin cezalandırıldığı masalarda ideal olana özendirerek mesaj verme amacı da vardır.

Dünyada masallar üzerine ilk derli toplu çalışmayı A. Aarne yapmıştır. Masalları üç başlık altında ele almış ve daha sonra bunları alt bölümlere ayırmıştır (Alptekin, 2002):

1. Hayvan Masalları
2. Asıl Masallar
 - 2.1. Sihir Masalları
 - 2.2. Efsane Tarzındaki Masallar
 - 2.3. Kısa Hikâye Tarzındaki Masallar
 - 2.4. Aptal Dev Masallar
3. Fıkralar

Aarne'nin sınıflandırmasını genişleterek onu uluslararası bir niteliğe taşıyan kişi ise Thompsen olmuştur (Alptekin, 2002: 54):

1. Hayvan Masalları
2. Asıl Halk Masalları
3. Şakalar (Güldürücü Hikâyeler)
4. Formülle Başlayan (Zincirlemeli) Masallar
5. Sınıflamaya Girmeyen Masallar

Türk masallarını sınıflandıran kişiler ise Eberhard-Boratav ikilisi olmuştur. 2500 masalı inceleyerek 378 tip belirler. Eberhard ve Boratav'ın sınıflandırması şöyledir (Sakaoğlu; Karadavut, 2011: 15-16):

1. Hayvan Masalları
2. Hayvan ve İnsan
3. Hayvan veya Bir Ruh İnsana Yardım eder

4. Tabiatüstü Bir Ruh veya Hayvanla Evlenme
5. İyi Ruh veya Evliyalarla Yaşama
6. Kaderin Egemenliği (Hâkimiyeti)
7. Rüya
8. Kötü Ruhlarla Yaşama
9. Sihirbazlar
10. Bir Kız Sevgili Bulur
11. Yoksul Kız Zenginle Evlenir
12. Kıskançlık ve İftira
13. Hor Görülen Koca Kahraman
14. Zina ve Baştan Çıkarma
15. Acayip İcraat ve Olaylar
16. Acayip Davalar
17. Realist Masallar
18. Acayip Tesadüfler
19. Komik Hikâyeler
20. Aptal ve Tembel Erkekler ve Kadınlar
21. Hırsız ve Dedektif
22. Akıllı Hilekâr veya Cimri Erkek veya Kadınlar

Muhsine Yavuz'un deyişiyile toplumların sosyo-kültürel aynaları olan masallar, aktarım yoluyla kuşaktan kuşağa geçen sözlü geleneğin önemli türlerinden biridir. Olay örgüsü, karakter, biçem, zaman ve yer özellikleri ile diğer yazımsal türlerden ayrılmaktadır. En önemli özelliği olay örgüsünün düşsel öğelerle yapılandırılmış olması ve birden çok çatışma içermesidir (Yavuz, 2009: 502). Daha çok çocuklara anlatılan masallar olay örgüsünün akıcılığı sayesinde çocuklar tarafından dikkatle dinlenmektedir.

Reyhanlı Çerkeslerinden derlenen masallar şunlardır:

Aptalın En Aptalı

Bir varmış bir yokmuş, adamın biri ot biçmekten gelmiş, soğuk bir su getir diye kızını suya göndermiş. Beklemiş, beklemiş, kızı dönmeyince ardından karısını göndermiş. Su derin bir deredeymiş, yamacında da kocaman bir

armut ağacı yetişiyormuş. Annesi kızını ağacın altında oturmuş ağlarken bulmuş:

- Ne oldu, kızım, niye ağlıyorsun, diye hemen yanına koşmuş.

- Niye mi ağlıyorum? Evlenirsem, oğlum olursa, dışaseye gelirim, oğlum bu ağaca çıkıp düşerse, Vurihuj'a düşüp boğulursa ben ne yaparım; işte onun için ağlıyorum.

Bunu duyunca annesi de “*vay başımıza gelen*” diye kızının yanına oturmuş, o da ağlamaya başlamış.

Adam beklemiş, beklemiş, kızıyla karısı dönmeyince atına atlayıp kendisi arkalarından gitmiş. Dereye varınca bakmış, ana kız ağlaşıp ağacın altında oturuyorlar.

- Ne oldu, niye ağlıyorsunuz, diye sormuş endişeyle.

- Daha ne olsun, demiş kadın. Bu kızımız evlenirse, oğlu olursa, dışaseye gelirse, çocuk ağaca çıkıp düşerse, Vurihuj'a düşüp boğulursa ne yaparız; işte onun için ağlıyoruz.

- Hay Allah cezanızı versin, insan buna inanır mı, diye kızmış adam ve ikisini de kovalamış.

- Ne kadar aptalsınız! Sizden aptalı var mı acaba bu dünyada? Yer gök şahidim olsun, bu dünyada sizden aptalı varsa bulmadan dönmeyeceğim diyerek kocaman sopasını alıp yola düşmüş.

Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, tanımadığı bir köye varmış. Yorulduğu için bir eve konuk olmuş. Ama konuk olduğu evde tuhaf bir durum varmış. Evdekiler ellerinde birer p'asta dilimiyle tavan arasına çıkıyorlar, elleri boş iniyorlarmış. Yeniden alıp çıkıyorlar, yine elleri boş iniyorlar, çıkıyorlar, iniyorlar...

-“*Ayıp olmazsa bir şey soracağım.*” demiş adam.

-Niye ayıp olsun, sor, demiş ev sahibi.

-Bu yaptığınızı açıklar mısınız? Birer p'asta dilimiyle tavan arasına çıkıyorsunuz, eliniz boş iniyorsunuz, bunun anlamı nedir?

-Yiyoruz da ondan, başka ne anlamı olabilir, diyerek herkes birbirine bakmış.

- P'asta aşağıda odada duruyor, kaymak da tavan arasında. P'astayı yukarı götürüp banıp yiyoruz, aşağı inip tekrar alıyoruz... Sen başka nasıl yenir biliyor musun?

-Peki p'astayı yukarı götürseniz ya da kaymak çömleğini aşağı indirseniz, yanına koyup yeseniz olmuyor mu?

-Vallahi, doğru söylüyor! Bu niye aklımıza gelmedi, diye kaymak çömleğini indirmeyip p'asta sofrasını tavan arasına çıkarmışlar.

Adam arkalarından bakıp:

-Hay Allah cezanızı versin, siz daha aptalsınız, diyerek tekrar yola koyulmuş

Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, derken, karşıdan ağlayıp dövünüp gelen kalabalık bir kadın grubuna rastlamış:

-“*Mahvolduk, perişan olduk.*” diye ağlanıyormuş aralarından yaşlı bir kadın.

- Annen de talihsizdi, kaynanan da talihsizdi, kocan da ne kadar bahtsızdı...

Tek sıra halinde giden bu topluluğun önünde başına küp geçirilmiş bir kadın yürüyormuş. Bakmış, şaşırmış adam, buna bir anlam verememiş.

-Bacılarım, demiş, beni ayıplamazsanız size bir şey soracağım.

-Buyur sor, demişler.

-Bu yaptığınızı açıklar mısınız?

-Bu taze gelini gömmeye götürüyoruz.

-Niye, diye şaşırmış adam, canlı canlı gömmek âdetiniz mi?

-“*Bu canlı değil*”, demişler.

- Küpün dibinde kalan kaymağı yalamak için başını soktu, Allah tuttu, bırakmadı. Annesi perişan, kaynanası kendini paralıyor, zavallı kocası mezarlıkta ağlayıp mezar kazıyor.

Bunu duyunca adam sopasıyla vurup küpü kırmış ve yeni gelini gün ışığına kavuşturmuş.

- Allah Allah, bu bizim tanrımız, tanrımız gelinimizi kurtardı, diye dualar etmişler, adamı davet edip yedirmişler, içirmişler. “*Hay Allah cezanızı versin, siz daha aptalsınız.*” diyerek adam ellerinden kurtulmuş ve yola koyulmuş. Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, derken bir yere varmış. Yorgun ve aç olduğu için birinin haçeşine konuk olmuş. Konuk olmuş ama daha yemeden içmeden “nereden geliyorsun” diye guşe birini göndermiş.

-Öbür dünyadan geliyorum.

Guşeye bunu ilettiklerinde hemen getirin buraya diye yanına çağırtmış.

-Öbür dünyadan geliyorsan, söyler misin, geçen yıl ölen oğlumı gördün mü?

-Görmez olur muyum? Ben oğlunun elçisiyim.

-Allah Allah, gökte ararken yerde bulduk seni. Nasıl benim rahmetli oğlum?

-Oğlum iyi, keyfi yerinde. Şimdi cennete gönderdiler, biraz ibadet yapmak için parası yetmedi de bin altın som getir diye beni gönderdi.

-Bircik oğlum için bin som mu esirgeyeceğim, diye dolu bir kese altın vermiş.

- Üstü başı nasıl rahmetlinin, diye sormuş tekrar.

-Çok üstsüz başsız kaldı, demiş adam... İnsan içine çıkacak kıyafeti yok, kışın giyecek kalın bir şeyi de kalmadı.

-Ona biraz giyecek götürür müsün, diyerek guşe pantolon, gömlek, çerkeska, güzel bir şapka, samur kürk, gonşerık, mest, lhey hazırlatmış. Güzelce yedirmişler, iyi de bir yolluk verip adamı yolcu etmişler.

-“*Hay Allah cezanı versin, bu hepsinden aptal*” diyerek adam yola koyulmuş. Bir iki saat sonra pşı eve gelmiş. Guşe onu kapıda karşılayıp:

-Bugün kim geldi biliyor musun?

-Kim geldi?

-Öbür dünyadan oğlumuzun elçisi bir adam geldi!

-Ne diyorsun?

-Vallahi, doğru söylüyorum, diyerek yaptığını, verdiklerini anlatmış.

-Yaya mıydı atlı mıydı?

-Yayaydı.

-Ah, bineceği bir at niye vermedin, diyerek pşı geri dönmüş, yola düşmüş. Rastladığı yolculara sora sora adama yetişmiş.

-Öbür dünyaya giden sen misin, diye sormuş.

Adam, yaptığımı anlayacak diye telaşlanıp:

-Vallahi, beyim, demiş, hepimiz o yolun yolcusuyuz.

-Oraya kadar yayan mı gideceksin?

-Eh, biz alışmışız, zararı yok, ama oğlunuz yayan çok zahmet çekiyor.

-Zahmet olmazsa bu atı oğluma verir misin, diyerek pşı atından aşağı atlamış, adamı bindirerek kendisi yayan geri dönmüş.

-“*Hay Allah cezanı versin, bu hepsinden de aptal*” diyerek adam evine dönmüş (KK1, KK13, KK17, KK27, KK28, KK37).

Meryemşavo ile Kartal

Bir varmış bir yokmuş, bu dünya yaratıldığında insandan daha güzel sadece peri kızı varmış. Meryemşavo'nun kız kardeşi Meryemguaşe doğduğunda peri kızından da daha güzelmiş. Ama küçük bir kızken çiçek hastalığına yakalanıp ölümün eşiğine gelmiş.

Ülkede bir kâhin varmış, Meryemşavo atına atlayıp onun yanına gitmiş:

-Yarabbi, ecclin bir çaresi var mıdır, demiş.

Kâhin yürürken sık sık sakalının ucuna basıp düşermiş, konuğunu karşılamaya çıktığında Meryemşavo hemen atılıp yaşlı adamın sakalını, ipek çilesi tutar gibi iki eliyle kaldırmış. Bu, yaşlı adamın çok hoşuna gitmiş:

- Bu dünyada bunu söylediğim kimse yok delikanlı, ama iyi terbiyen hatırına sana söyleyeceğim. Küçük kız kardeşin iyileştiğinde bunu hemen unutacaksın.

- Kabul ediyorum.

- İyi öyleyse, delikanlı. Şeçerişha'da gür yapraklı, güzel bir armut ağacı yetişiyor, ağacın köklerinden su çıkıyor. Oradan çıkan suyu hava aldırılmadan doldurup, ağzı kapalı götürüp kız kardeşine içirirsen ecclin elinden kurtulur. Ama o ağaçta bir anneden doğmuş, süt köpüğü kadar beyaz üç güvercin yaşıyor. Onların izni olmadan bir damla su dolduramazsın, o üç güvercinin dileğini yerine getirirsen istediğin olur, demiş.

Meryemşavo yaşlı adama teşekkür edip atına atlamış, Şeçerişha'ya gitmiş.

Üç güvercin yeşil armut ağacında oturuyormuş. Meryemşavo en büyüğünün yanına yaklaşıp dileğini söylemiş:

- Küçük kız kardeşim ölüm döşeginde yatıyor, bu temiz suyunuzdan bir yudum dolduracaktım, ne olur izin verin, demiş.

- Bana ne senin derdinden, diye ağlamaya başlamış büyük güvercin. Annemi vurup pşıya yedirmeye götürdüler, tüyleri yolunmadan onu bana geri getirirsen ben de dileğini yerine getiririm.

Meryemşavo geri dönmüş, pşının mutfağına gelmiş. Beyaz güvercini tam yolacakları sırada atılıp ellerinden kapmış. Ama avludan çıkarken pşının

adamları onu yakalamışlar, güvercini biz vurduk, karşılıksız vermeyiz, demişler.

- Bedeli nedir?

- Kır bir şağdiy .

Meremşavo insanlar arasında öyle atı olan tek kişiymiş. Yalvarmış yakarmış ama atı vermeden bırakmamışlar. Ne yapsın, Meryemguşe ölüm döşeğinde yatıyor. Atından inip yürüyerek avludan çıkmış, Şeçerişha'ya gidip büyük güvercine annesinin ölüsünü vermiş. O da ağzıyla pınardan bir yudum su alıp ağzına koymuş ve anne güvercin canlanıp kanatlanmış, ağacın tepesine konmuş.

Meryemşavo suyu doldurmak için eğildiğinde ortanca güvercin gelip önüne konmuş:

- Bu pınarın üçte biri benim hakkım, demiş.

- Küçük kız kardeşim ölüm döşeğinde yatıyor, bu temiz suyunuzdan bir yudum doldurayım...

- Vallahi, kız kardeşin beni ilgilendirmez, demiş ortanca güvercin. Benim talihsiz üç küçük yavrumu yılan yemek üzere, yemediyse elinden kurtar, yediyse karnından çıkar getir, ondan sonra dileğini yerine getiririm.

- Üç küçük yavrum nerede?

- Şıgobıkuasha'da yetişen en büyük ağacın tepesinde bir yuva var, talihsiz üç küçük yavrum işte orada, demiş ortanca güvercin.

Meryemşavo hemen Şıgobıkuasha'ya gitmiş. Orada kocaman bir ağaç varmış, o kadar uzunmuş ki tepesi göğe değiyormuş. Ağaca tırmanmak için bir yılan sürünüp gelmiş. Ağacın altında bir insan görünce yılan dikilmiş, ağzıyla delikanlıyı yakalamaya çalışmış. Meryemşavo okunu çıkarmış, yayına takmış ve yılanın ağzına nişan alıp oku fırlatmış. Yılan, ağzıyla başaramayınca kuyruğuyla vurup onu yere devirmiş.

Meryemşavo'nun orada ne kadar yattığını Tanrı bilir, ama kendine geldiğinde yılan çoktan ağacın yarısına tırmanmış. Meryemşavo başını bir uğultuyla yukarı kaldırdığında kocaman bir kartalın gökte süzüldüğünü görmüş. Kartala:

- Kuşların hayatı tehlikede, inip beni yukarı kaldırırsan bu yılanı öldürürüm, üç güvercin yavrusunu kurtarırım, demiş. Kartal yere inmiş, delikanlıyı boynuna bindirmiş ve havalanmış.

Meryemşavo'ya demiş ki:

- Ben de bu koca yilandan korkuyorum, şimdi yanından uçup geçeceğim, atlayabilirsen atla, yoksa kalırsın.

Kartal, ağaca tırmanan yılanın ortasına gelecek şekilde uçup geçerken Meryemşavo kılıcını çekmiş, ortasından vurup yılanı ikiye bölmüş.

- Şimdi delikanlı, demiş kartal,

-Bu öldürdüğün yılanın kanı buharlaşınca güvercin yavruları ölecek, yaptığın da boşa gidecek. Seni kaldırayım da yuvayı al, yavruları sahibine götürelim.

- Haydi, acele edelim öyleyse, demiş Meryemşavo. Kartal gökyüzüne kadar yükselmiş, yuvayı alıp ortanca güvercine götürmüşler.

Meryemşavo kartala teşekkür etmiş, suyu doldurmak için pınara yaklaştığında en küçük güvercin gelip önüne konmuş:

- Bu pınarın üçte biri benim hakkım, demiş.

- Küçük kız kardeşim ölüm döşeginde yatıyor, demiş Meryemşavo. Ne olur bu aydınlık suyunuzdan bir yudum doldurayım...

- Vallahi, senin küçük kız kardeşin beni ilgilendirmez, demiş küçük güvercin. Benim kaşenim küsüp İstanbul'a gitti, onu bulup bana geri getirirsen, ben de dileğini yerine getiririm.

- Kaşenini nasıl tanıyacağım?

- Akça pakça, ak boyunlu bir güvercin. Ak gerdanında siyah bir benek var.

“Kır sağdıyım de yok, İstanbul'a nasıl giderim”, diye düşünmeye başlamış Meryemşavo. Aklına başka çare gelmeyince kartalın yanına gitmiş, yalvarmış, “İstanbul'a kadar beni götür getir, döndüğümüzde dile benden ne dilersem”, demiş.

- Sözünde durursun değil mi, diye sormuş kartal.

- Yer gök şahidim olsun!

Koca kartal Meryemşavo'yu sırtına alıp İstanbul'a götürmüş. İstanbul ormanını aramışlar, aramışlar, ama güvercini bulamamışlar. Dönüp gelirken yolda Meryemşavo'nun ensesine bir şey damlamış. Bu nedir diye başını kaldırıp bakınca bir de ne görsün; ak boyunlu güzel bir güvercin ağlayıp dalda oturuyor, güzel ak gerdanında da simsiyah bir benek var! Meğer damlayan onun gözyaşıymış.

- Ne oldu sana küçük güvercin, diye sormuş Meryemşavo.

- Sevdiğimin kalbini kırıp buralara geldim. Şimdi de onu özledim, ne yapacağımı bilmiyorum, demiş ak boyunlu güvercin.

- Ben onun elçisiyim, kaşenimi geri getir diye beni gönderdi, demiş Meryemşavo.

Küçük güvercin sevinmiş, o da kartalın sırtına binmiş ve geri dönmüşler.

Meryemşavo kartala teşekkür etmiş, pınarın suyundan doldurmak için yaklaşıncı üç küçük güvercin gelip önüne konmuş.

- Başka ne kaldı, demiş neşesi kaçan Meryemşavo.

- Bir şey kalmadı, demiş büyük güvercin.

- Bu dünyada bir kardeşimiz varsa, ikincisi de sensin. Ama bu suyu hava aldırmadan dolduramazsın. Sen git, biz o sudan küçük kız kardeşine birer yudum getiririz, demiş. Delikanlı evine dönmüş, avlu kapısından girerken Meryemguaşe onu karşılamış.

- Hoşgeldin ağabey, demiş.

- Bu nasıl oldu, seni kim iyileştirdi, diye şaşırmış Meryemşavo.

- Vallahi, nasıl oldu bilmiyoruz, demiş annesi. Üç beyaz güvercin gelip kız kardeşinin ağzına birer damla su bırakıp gittiler, demiş. Ondan sonra iyileşip ayaklandı.

Meryemguaşe'nin yüzü çiçek bozuğu olmuş ve bütün güzelliği kaybolmuş. Meryemşavo onu görünce yüreği sızlamış ama bir şey belli etmemiş.

Ama böyle bir şey gizlenebilir mi? Meryemguaşe ucube oldu, diye konuşmaya başlamışlar. Küçük kız başına geleni anlayınca çok ağlamış, ama yaşı küçük olduğu için çabucak unutup arkadaşlarının arasına katılmış.

Derken zaman geçmiş, Meryemguaşe'nin evlenme çağı gelmiş. Köyün kızları, delikanlıları evleniyor, Meryemguaşe'nin adını kimse anmıyormuş. Arkasından bakan gıpta ediyor, yüzünü gören pişman oluyormuş. Meryemguaşe gittikçe zayıflamış, insan içine çıkmaz olmuş, ağabeyi de bu duruma çok üzülüyormuş. Bir gün Meryemşavo ağzından kaçırmış:

- Ah, ağabey, demiş, Meryemşavo'nun kardeşi evde kaldı diye seni utandıracığıma çiçekten ölseydim daha iyiydi.

Bu söz ağabeyinin ta yüreğine işlemiş, acıyla orada yerleşmiş. Ne yapsın, yine atlayıp kâhinin yanına gitmiş.

- Yarabbi, Tanrı'nın ihsan gösterdiği bu kız kardeşimin derdine bir çare yok mudur?

- Olmaz mı, demiş kâhin, vardır elbet, ama onun çaresi çok daha zordur.

- Sen söyle!

- Söyleyeyim öyleyse: İki gözünü çıkar, kaynat, kız kardeşine etini yedir, suyuyla da yüzünü yıka, sapasağlam olur demiş kâhin. Ben başka çare bilmiyorum.

Delikanlı başı önünde dönmüş gelmiş, haçeşe girip oturmuş. İki gözünü çıkarıp bir kaba koymuş. Sonra annesini çağırmış, kendisi başı yorganın altında yatıyormuş.

- Ne istiyorsun, oğlum, demiş annesi içeri girerek.

- Hasta mısın yoksa?

- Hasta değilim anne, uykum geldi de yattım. Bu çanaktaki iki gözü Meryemguşe için satın aldım, kaynatıp ona yedir, suyuyla da yüzünü yıka!

- Olur mu öyle şey, diye şaşırılmış annesi.

- Olur mu diye sorma da dediğimi yap, diye

kızmış göz yuvaları ağrıyan delikanlı.

Annesi kabı alıp çıkmış, iki gözü kaynatıp kızına yedirmiş, suyuyla da iki yanağını yıkayıp yatırmış. Sabah kalktığında Meryemguşe eskiden olduğundan çok daha güzelmış. Onu gören annesi sevinçten bağırarak haçeşe koşmuş:

- Çabuk kalk, oğlum, kız kardeşin nasıl oldu bak, diye delikanlıyı zorla yatağından kaldırmış.

- Kaldırdığında bir de bakmış ki oğlunun iki gözü yok. Bunu gören kadın dövünmeye başlamış:

- Ah benim aptal oğlum, niye bizi de, kendini de mahvettin!

Meryemguşe gelip ağabeyini görünce:

- Ne yapayım ben şimdi bu güzelliği, diye saçını başını yolmuş.

O sırada avluya kocaman bir kartal konmuş:

- Meryem oğlu Meryemşavo'yu arıyorum, demiş.

Meryemşavo bunu duyup kız kardeşinin yardımıyla dışarı çıkmış.

- Hoş geldin, eski dostum!

- Hoş bulduk, Meryem oğlu Meryemşavo! Küçük alacağım için gelmiştim; bana verdiğin sözü hatırlıyorsun değil mi?

- Hatırlıyorum elbette, demiş. Ama görüyorsun ben kör oldum, senin için ne yapabilirim? İstersen sana hayatımı vereyim, demiş.

- Senin hayatın daha sana lazım, niye zayıflık gösteriyorsun, demiş kartal.
- Ben seni böyle bilmezdim!

- Affedersin, eski dostum, diyerek başını önüne eğmiş Meryemşavo.

- Haydi dediğin yere gitmeye hazırım.

- Hayır, Meryem oğlu Meryemşavo, ben güzel kız kardeşin için geldim buraya, onu oğluma vermeni istiyorum.

- Ama bu nasıl olur, diye şaşırılmış Meryemşavo.

- Kartal insanla evlenir mi?

- Sözünü tutacak mısın, yoksa sözünden dönüyor musun?

- Vallahi, eski dostum, sen olmasaydın kız kardeşim de olmazdı. Madem öyle, al, oğluna hayırlı olsun, diyerek Meryemguşe'yi kartala vermiş.

Kartal kızı kapmış, uçup gitmiş.

Aradan bir yıl mı geçmiş daha fazla mı, Meryemşavo sopa yardımıyla dolaşmaya alışmış. Bir gün bir yerden gelirken sağ omzuna bir kırlangıç konmuş:

- Meryem oğlu Meryemşavo, demiş, kartal yarın ona gelmeni rica ediyor.

- Nereye geleceğim?

- Sen köyün kenarına çık, ben seni götürürüm, demiş kırlangıç.

Ertesi gün Meryemşavo köyün kenarına çıkmış. Küçük kırlangıç gelip omzuna konmuş. Bu tarafa, şu tarafa diyerek onu götürmüştü. Gittikleri yerde kız kardeşi onu karşılayıp sarılmış, elinden tutup bir odaya sokmuş, sedire yatırıp “kımıldamadan burada yat” demiş. Meryemguşe pencereyi açıp seslenmiş. O anda odaya üç güvercin girmiş, ikisi ağızlarındaki suyu Meryemşavo'nun göz çukurlarına, üçüncüsü de ağızına bırakmış ve uçup gitmişler.

O anda Meryemşavo'nun iki gözü yerine gelmiş, her şeyi görmeye başlamış. Meryemguşe sevinç içinde başucunda dikiliyormuş, yanında da utangaç güzel bir çocuk duruyormuş.

- Bu kim, diye sormuş Meryemşavo, bu tatlı çocuk kim olabilir?

- Ben kartalın oğluyum, demiş çocuk.

Böyle bir şeyi ilk kez gören Meryemşavo çok şaşırılmış:

- Nasıl olur, demiş,
- Kartal yumurtasından insan çıkar mı?
- Ben yumurtadan çıkmadım, demiş kartalın oğlu.
- Ben doğduğumda annem babam hastalıktan ölmüşler, kartal da acıyıp beni buraya getirmiş ve büyütmüş.
- Nerede benim eski dostum?

Meryemşavo'yu evden çıkarıp bir eğlenceye götürmüşler. Yabani hayvanlar ayrı, kuşlar ayrı yiyip içiyormuş. Bir meydanda büyük bir düğün kurulmuş, canı isteyen gidip oynuyormuş. Kartal tek başına bir yerde oturuyormuş. Meryemşavo yanına gitmiş, samimiyetle selamlaşmışlar. Sofra kuruluymuş, oturup hohu yapmışlar, yiyip içmişler. Bir ay sürmüş eğlence.

Şeçer her zaman periler diyarındır; gidip bir peri kızına talip olmuşlar, gelin almışlar; damatlarına başlık olarak bir alp vermişler. Meryemşavo'yu ata bindirmişler, periyi de önüne oturtup yolcu etmişler.

Bugün hâlâ yiyip içip köyümüzün kenarında yaşıyorlar. İnanmayan gidip baksın (KK11, KK1, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17).

Güzel Tasuta ve Hanın Oğlu

Bir varmış bir yokmuş, Tasuta adında güzel bir kız yaşıyormuş. Bir gün annesi ağır hasta olup yatağa düşmüş. İyileşemeyeceğini anlayınca tek göğsünü çıkarıp kızına vermiş:

-Ben ölüyorum kızım, bu zor dünyada seni yalnız bırakıyorum. Ama senin için yapabileceğim bu; acıktığın zaman bunu em. Yalnız kimseye gösterme, başka bir şeye ihtiyacın olmaz.

Tasuta'nın küçük bir sandığı varmış, annesinin göğsünü onun içine koyup kilitlemiş. Kadın da ölmüş ve gömülmüş.

Bir zaman sonra babası, küçük bir kızı olan başka bir kadınla evlenmiş. Evlendiği mavi gözlü, kalkık burunlu kadın kötü kalpli biri çıkmış, üvey kızına dünyayı dar etmeye başlamış. Kendi kızını giydiriyor, yediriyor, seviyor; üvey kızını ise çalıştırıyor, aç bırakıyor, paçavralar içinde gezdiriyor, azarlıyor, beddua ediyormuş. Küçük kız şikâyet edecek halde değilmiş, kötü kalpli kadın babasını avucunun içine almış, konuşturmuymuş. Zavallı ne yapsın, her şeye katlanıyormuş. Acıkınca bir süre ortadan kaybolup sandığını açıyor, annesinin göğsünü emiyor, emer emmez karnı doyuyor, gücü artıyor, üzüntüsü geçiyormuş.

Böyle yaşayıp giderlerken üvey annenin kızı gün geçtikçe çirkin ve beceriksiz, üvey kızı ise daha güzel, daha becerikli olmuş. Kadın buna içerliyor, kızıyormuş... Daha sonra her nasılsa, bunda bir iş var, öğrenmeden içim rahat etmeyecek diyerek küçük kızı izlemeye başlamış. İzleye izleye Tasuta'nın sandığı açıp, annesinin göğsünü çıkarıp emdiğini görmüş. "İşte şimdi buldum." diyerek küçük kızı değirmene göndermiş ve Tasuta'nın annesinin göğsünü gizlice alıp saçağın altına gömmüş.

Tasuta ihtiyacı olup annesinin göğsünü bulamayınca olanları anlamış ve ağlamış, ağlamış; ne yapsın, gücünü toplayıp yine çalışmaya koyulmuş. O gecenin sabahında saçağın altında ak alınlı bir inek duruyormuş. İnek bizim diye kimse gelmeyince alıkoyup sağmaya başlamışlar. Derken bir gün Tasuta ahırını küzerken çok acıkmış. İnek bakmış, bakmış ve Çerkesçe demiş ki:

-Ah, küçük kızım, acıktığımda kimseye görünmeden gel beni em.

Tasuta koşup ak alınlı ineği emmiş, emer emmez karnı doymuş, gücü yerine gelmiş, üzüntüsü geçmiş.

Mavi gözlü, kalkık burunlu kadın daha çok öfkelenmeye başlamış.

Bir gün anne kız başka bir köye misafirlğe gitmek istemişler; giderlerken kadın üvey kızına:

-Bu eve ne gir, ne de çık. Seni evde ya da evden çıkmış bulursam, söylemedi deme, üç canın olsa da tek birini bırakmadan bu iki elimle alırım, demiş.

Tasuta ne yapacağını bilemeden ağlayıp pencerenin önünde otururken küçük bir saka kuşu gelip omzuna konmuş:

-Neden ağlıyorsun Tasuta, seni kim üzdü, demiş.

-Üvey annem benden böyle tuhaf bir şey isteyip gitti, demiş küçük kız. Şimdi ne yapacağımı bilmiyorum.

-O da zor bir şey mi, bunun için üzülme, demiş küçük kuş.

- Üvey annen geldiği zaman gidip bir ayağın dışarıda bir ayağın evde olacak şekilde dur; evden hem çıkma hem de girme, dediği bu değil mi, diyerek saka kuşu uçup gitmiş.

Tasuta işlerini bitirip akşama kadar oynamış, anne kızın geldiğini görünce gidip küçük kuşun dediği gibi durmuş. Yaklaştıklarında üvey anne ona bakmış ve demiş ki:

-Ne o, yapacak bir şey bulamadın mı, niye orada dikiliyorsun?

-Bilmem ki, demiş Tasuta, bana eve ne gir ne çık demiştin, ben de dediğin gibi yaptım.

Üvey kızının üstün geldiğini anlamış kadın, daha çok kızmış:

-Görüyor musun şu mendeburu, çalışmamak için mazeret uyduruyor!

Ertesi gün anne yine kızıyla misafirlige gitmek istemiş. Giderken bir insanın yapamayacağı bir iş vermiş Tasuta'ya; bir çuval darıyı bir çuval arpanın içine dökmüş, iyice karıştırmış ve başına oturtmuş:

-Bu darıyla arpayı güzelce ayıkla, ayır. Ben döndüğümde yapmamış olursan yedi canın olsa da bir canını bırakmadan alırım, demiş ve anne kız arkalarına bakarak güle oynaya çıkıp gitmişler.

Tasuta arpayla darının başında ağlayıp oturuyormuş. Bir saka kuşu gelip omzuna konmuş:

-Ne oldu küçük kız, demiş, niye ağlıyorsun?

-Nasıl ağlamayayım, demiş küçük kız, üvey annem misafirlige giderken önüme böyle bir iş koyup çıktı. Ben bunu yapmadan gelirse, yedi canım varsa, birini bırakmadan yedisini de alacak!

-O da zor bir şey mi, demiş küçük kuş. Bunun için ağlama. Hepsini yere dök, sen git oyna, ben şimdi senin için onları ayırırım, demiş ve uçup gitmiş.

Bir dakika içinde büyük bir güvercin sürüsü uçarak eve gelmiş, arpayla darıyı ayırıp birer çuvala koymuşlar. Küçük kız da sevinç içinde oynayıp oturuyormuş.

Anne kız gelince üvey annesi Tasuta'ya çıkışmış:

-Boyu devrilesice, arpayla darıyı ayır diye ben sana mı söyledim komşunun gelinine mi?

-Bana, demiş Tasuta,

-Ben de ayırdım, ayrı ayrı koydum, duruyor.

-Seni yalancı, demiş mavi gözlü kalkık burunlu kadın, on elin olsa da ayıramazsın o kadarını!

-Bak öyleyse!

Koşup bakmış ki arpayla darı ayrılmış, bir tane diğerinin içinde kalmamış.

-Allah Allah, bunun hepsini sen mi ayırdın, demiş üvey annesi, kızıp söylenmiş.

Babası, ağzında gem olsa da dayanamayıp kızını savunmuş:

-Niye olmasın, demiş, Tasuta her zaman beceriklidir, kimsenin yapamadığını yapar.

-Ah, sen beni öldüreceksin, diye kadın ateş püskürmüştü. Bunu benim biricik yavrumu küçük düşürmek için söylüyorsun. Ben sana o kırmızı gözlerinle gösteririm senin kızın mı beceriksiz benim kızım mı, diyerek ertesi gün bir çuval arpayla bir çuval darıyı karıştırmış, kızını başına oturtmuş.

- Ben gelinceye kadar bunları ayır koy, demiş, kendisi de üvey kızını alarak çakaleriği toplamaya gitmiş.

Üvey annenin kızı ağlanıp sızlanıp otururken saka kuşu gelip pencerenin pervazına konmuş:

-Niye ağlıyorsun, niye sızlanıyorsun küçük kız, diye sormuş.

-Seni kim üzdü?

-Annem üzdü, demiş kız. Kız kardeşim gibi benim de bu yığıcıyı ayıklamam için bıraktı.

-Bunun için ağlama, demiş küçük kuş, onu yapacak olanları ben sana gönderirim, sen git oyna diyerek uçup gitmiş.

Biraz sonra büyük bir karga sürüsü eve dalıp, arpayı darıyı ayırmadan hepsini yiyip gitmişler.

Akşam annesi geldiğinde:

-Ayırdın mı yavrum, diye sormuş.

-Hayır.

-Neden?

-Bir karga sürüsü gelip hepsini yedi.

Ne iyi ne kötü bir söz söyleyememiş kızına, üvey kızına kötü kötü bakarak içeri girmiş. “Bunun acısını çıkarmazsam Allah canımı alsın.” demiş mavi gözlü, kötü kalpli kadın. Üvey kızından isteyeceği bir iş bulmuş:

-Ben babamın evine gidiyorum, akşam geldiğimde bu yünü güzel bir giysi olarak görmezsem, dokuz canın olsa da bir canını bırakmadan alırım, diyerek Tasuta'nın önüne dağ gibi yünü yığmış, kendisi de kızını alıp çıkıp gitmiş.

Bu kadar yünü yıkamak, kurutmak, ditmek, taramak, kabartmak, eğirmek, dokumak, biçmek, dikmek, güzel bir giysi yapmak için en az bir ay gerek! Tasuta ağlayıp oturuyormuş. O sırada bir saka kuşu gelip omzuna konmuş:

Ne oldu küçük kız, neden ağlıyorsun?

-Nasıl ağlamam, demiş,

- Bu kadar yünü akşama kadar güzel bir giysi yapamazsam üvey annem benim canımı alacak!

-O da zor bir şey mi, demiş, küçük kuş. Bunun için ağlama. Senin için bunu yapacakları ben şimdi gönderirim, sen git oyna, demiş.

Biraz sonra ak alınlı bir inek gelip yünü çığnemiş ve yutmuş. Bir saat geçmeden ağzından güzel, kahverengi bir giysi çıkarıp yaymış ve otlamaya gitmiş.

Akşam anne kız döndüğünde üvey annesi Tasuta'ya çıkmış:

-Boyu devrilese, kumaş dokuyup güzel bir giysi yap diye ben sana mı söyledim yoksa komşunun gelinine mi?

-Bana, demiş üvey kızı. Ben de yapıp yatağın üzerine koydum.

-Mümkün değil yapabilmen, yalan söylüyorsun. On elin olsa da yapıp yetiştiremezsin!

-Bak öyleyse!

Mavi gözlü, kötü kalpli kadın koşup bakmış, güzel giysiyi görünce öfkeden mosmor olmuş.

-Bunu yapan senden başkasıysa iki elin kurusun, demiş.

Babası ağzında gem varsa da kızına acıyıp:

-Neden olmasın ki, demiş, vallahi bu köyde bu zavallıdan daha becerikli, daha çalışkan kimse yok.

- Ah, sen beni öldüreceksin, diyerek mavi gözlü, kötü kalpli kadın ateş püskürmüş. Senin niyetin benim yetim yavrumu küçük düşürmek. Ben sana o kırmızı gözlerinle gösteririm benim kızım mı beceriksiz senin kızın mı, diyerek ertesı gün dağ gibi yünü getirip tumbul kızının önüne yığmış:

-Al, yavrum, akşama kadar bundan bir soylu giysisi yap!

Kendisi de Tasuta'yı, eline kör bir orak verip ekin biçmeye götürmüştü.

Küçük kız ne yapsın, ağlayıp sızlanıp yün yığınının yanında oturuyormuş. O sırada ak alınlı bir inek yanına yaklaşmış:

-Niye ağlıyorsun, niye sızlanıyorsun küçük kız, demiş. Kim üzdü seni?

-Nasıl ağlamayım, nasıl sızlanmayım, beni annem üzdü, demiş.

-Ne dedi?

-Kız kardeşim gibi benim de bu dağ gibi yünden vork giysisi yapmamı istedi.

-O da zor bir şey mi, getir buraya, diyerek yünü yemiş ve Tasuta'nın güzel giysisi serdiği yatağın üzerine pislemiş, üzerine bir şey ört onun, diyerek çıkıp gitmiş.

Annesi geldiğinde:

-Yaptın mı, yavrum, diye sormuş.

-Evet, anneciğim, yatağın üzerinde duruyor.

Kadın sevinçle koşup baktıysa, yatağın ortasında havluyla örtülmüş kocaman, taze bir mayıs duruyor! Öfkeden mosmor olmuş:

-Bu nasıl oldu, demiş.

Küçük kız nasıl olduğunu anlatmış.

Kalkık burunlu, mavi gözlü kadın kızına ne iyi ne kötü bir söz söylememiş, hışımla üvey kızına dönüp:

-Kırmızı gözlü babanı çağır, demiş.

-Ne istemiştin, canımın içi, demiş adam rengi atarak.

-İstediğim, demiş,

- O ineği kesip bize yedireceksin!

Tasuta koşup gitmiş, ak alınlı ineğe duyduklarını söylemiş:

-Çabuk kaç, saklan, demiş.

-Olmaz, demiş ak alınlı inek, nereye gidersem gideyim beni bulurlar. Onun yerine şöyle yapalım daha iyi: Benim etimden sen yeme. Onlar beni yedikten sonra kemiklerimi bir tane bırakmadan topla, şu otladığım yuvarlak tepenin eteğine göm. İşin kötü gittiğinde gelip üç defa bana seslen, sonra olacakları görürsün, demiş.

Ak alınlı ineği kesip pişirmişler, köylüyü toplayıp yedirmişler. Avluyu Tasuta temizlediği için bir tane bırakmadan bütün kemikleri toplamış ve götürüp yuvarlak tepenin eteğine gömmüş.

Aradan zaman geçmiş, bir gün köye hanın habercisi gelmiş:

-Hepinize selam olsun, demiş,

- Beyimizin kolu kırıldı da ona çepşako yapacaklar; gelin, oynayın, eğlenin!

Sıkılıp oturan anne kızın da aradığı buymuş, gece olunca çepşakoya gitmek için hazırlanmışlar:

- Oraya soylu gençleri gelecek, demiş mavi gözlü kalkık burunlu kadın, -kendini beğendirmeye çalış, yavrum, evlenme çağı geldi.

-Ne olur beni de götürün, diye yalvarmış Tasuta,

- Ben hiç çepşako görmedim.

-Tabii, demiş üvey annesi, senin gibi pasaklıyı sokarlar hanın haçeşine ! Bu azıcık yünü dit, oyalanırsın, diyerek bir yün çilesi atmış ona ve çirkin kızını alıp çepşakoya gitmiş.

Tasuta ağlamış, ağlamış; sonra ak alınlı ineğin söylediği aklına gelmiş ve koşarak yuvarlak tepenin yanına gitmiş, üç kez seslenmiş. Seslenir seslenmez tepe ikiye ayrılmış, içinden güzel iki kır at koşulu bir fayton çıkmış. Faytonun içinde alacalı bir sandık duruyormuş. Tasuta sandığı açmış, içinden ipek elbiseyi çıkarıp giymiş, altın kemeri beline bağlamış, dışpe'ayı da başına takmış. Sandıkta küçük bir altın yüzük de varmış, onu da parmağına geçirmiş ve faytona binip yola çıkmış.

-Allah allah, çepşakomuz peri kızı geldi, diyerek hürmetle karşılamışlar ve parmaklarının ucundan tutarak haçeşe götürmüşler.

“Peri kızı geldi, çepşakomuz kutlu oldu, beyimiz çabuk iyileşecek.” diyerek izzet ikramda bulunmuşlar, oynatmışlar, eğlendirmişler. Oradakilerin ondan başka konusu yokmuş. Hanın oğlu da Tasuta’dan gözünü ayıramıyormuş. Bizim anne kız da tanıyamamışlar onu; tövbe estağfurullah, böyle güzelliği olan padişahın kızı değilse peri kızıdır diyerek bir köşede durmuş onu izliyorlarmış.

Hava aydınlanmaya başlayınca Tasuta telaşlanmış:

-Aman Allahım, gitme vaktim geçiyor, demiş.

-Dur, acele etme peri kızı, yanına atlı refakatçi verelim, diyerek hanın oğlu atılmış, clini tutmuş.

Elini tuttuğunda, diğeri kurtarmak için çekince küçük yüzüğü parmağından çıkmış ve düşmüş, zıplayarak yuvarlanıp gitmiş. Tasuta bunu fark etmeden faytona atlamış, iki kır at ileri atılıp göz açıp kapatıncaya kadar uzaklaşmış. Peri kızının arkasından çıkan kalabalık ardından bakakalmış.

Gün ışıyıp hanın oğlu biraz uzanmak için dışarı çıktığında, güneşte parlayan altın yüzüğü görüp yerden almış:

-Vallahi, demiş, bu dün akşamki peri kızının yüzüğü. Yer gök şahidim olsun ki bu yüzüğün sahibini bu dünyadaysa onu bulacağım.

Handan izin alıp atına atlamış ve bütün Çerkesya'yı dolaşmış. Prens, özel, basit halk, köle ayırmadan bulduğu kızın parmağına yüzüğü takmaya çalışıyor, ama yüzük olmuyormuş. Bulamadan dönerken, biraz dinlenmek ve bakmak için Cılahstene'ye uğramış. Hanın oğlu umudunu yitirmiş halde köye geldiğinde mavi gözlü kötü kalpli kadın, kandırarak çirkin kızını vermek amacıyla hemen gitmiş, Tasuta'yı bodruma kapatıp hanın oğlunun karşısına dikilmiş:

-Beyim, o aradığın burada, demiş.

-Nerede, diye delikanlı atından aşağı atlamış.

-Küçük yüzüğünü ver de, bak, benim ay yüzlü kızıma nasıl uyuyor!

Yüzüğü almış, ne yaptıysa da koca kızının küçük parmağına geçirememiş. Ovmuş, sabunlamış, bir türlü olmamış. Olmadıkça zorlayarak, tombul parmağını çevirip bükerek kızı avaz avaz bağırtıyormuş.

-Boyu devrilsin senin de doğuranın da, diye söylenirken mavi gözlü kalkık burunlu kadın yüzüğü düşürmüş, yüzük zıplayıp bodrumun kapısının önüne doğru yuvarlanmış.

Hanın oğlu yüzüğü almak için gidince bir ağlama sesi duymuş. Bodrumun kapısını tekmeyle vurup açmış. Bir baktıysa içeride güzeller güzel bir kız oturuyor; yüzüğü taktığında tam tamına uymuş.

-Ölümün üzerinden atlamadan onu bu avludan çıkaramazsın, diyerek üvey annesi önüne dikilmiş.

Tam o sırada ormandan Tasuta'nın babası gelmiş:

-Dinleme o cadıyı, demiş,

- Kızın sahibi benim, sana veriyorum. O zavallı bu mavi gözlü zalimin elinden çok çekti. Tasuta'nın çektiklerini de kendi çektiklerini de hanın oğluna anlatmış.

Köylü de toplanmış, bunları duyunca mavi gözlü kalkık burunlu kadını yakalamışlar, eyere alışamamış iki atın üzerine bağlayıp salmışlar.

O anda yuvarlak tepe sarsılmış, ikiye ayrılmış, içinden Tasuta'nın annesi sapaşğlam çıkmış. Büyük bir düğün yaparak güzel Tasuta'yı hanın oğluna vermişler. Hanın oğlunun seyisine de mavi gözlü kötü kalpli kadının kızını vermişler. İki de şimdi bolluk ve mutluluk içinde yaşıyorlar (KK1, KK2, KK13, KK14, KK17, KK28, KK45).

Kuşun Dikeni

Bir varmış bir yokmuş, minik bir kuş toprakta eşirirken ayağına diken batmış. Nenej fırının başında ekmek pişiriyormuş. Kuş uçup onun omzuna konmuş:

- Hey, Nenej, Nenej!
- Ne istiyorsun minik kuş?
- Ayağıma diken battı, çıkarır mısın?
- Nerede, diye bakınca, kuşun ayağındaki kocaman dikenı görmüş.

Nenej dikenı çıkarıp minik kuşa uzatmış:

- Al, demiş, güle güle kullan.

Minik kuş Nenej'e rica etmiş:

- Benim güneye uçmam gerek, ben gelinceye kadar dikenime bakar mısın?
- Peki, demiş Nenej.

Minik kuş güneye doğru uçup bir yere konmuş, bakıyormuş. Nenej dikenı fırına atıp yakmış. Minik kuş hemen uçup gelmiş:

- Nerede, demiş, benim dikenim?
- Yok, vallahi, dikenin kayboldu.
- Ya dikenimi geri ver, ya ekmeğini ver, diye çıkmış.
- Dikenini nereden bulayım, ekmeğimi al.

Nenej kağı tegeri kadar bir ekmeği fırından çıkarıp vermiş.

Minik kuş sevinçle ekmeği kapmış ve pırr diye uçup gitmiş. Az gitmiş, uz gitmiş, küçük bir keçi çobanını çayırda keçi otlatırken görüp yanına konmuş.

- Hey, küçük çoban, küçük çoban!
- Ne istiyorsun, minik kuş?
- Benim güneye uçmam gerek, ben gelinceye kadar ekmeğime bakar mısın?

- Peki, demiş küçük çoban.

Minik kuş güneye doğru uçup bir yere konmuş, bakıyormuş. Küçük keçi çobanı oturmuş, koparıp ısıarak ekmeği yemiş bitirmiş. Minik kuş uçup gelmiş:

- Nerede, demiş, benim ekmeğim?

- Yok, vallahi, ekmeğini keçi yedi.
- Ya ekmeğimi geri ver ya keçiyi ver diye çıkmış.
- Ekmeğini nereden bulayım, keçimi al.

Küçük çoban içini çekerek geyik kadar kocaman bir keçiyi vermiş. Minik kuş sevinçle keçiyi kapmış, pırr diye uçup gitmiş. Az gitmiş, uz gitmiş, bir gelin alayı görüp önlerine konmuş:

- Hey, gelin alayı, gelin alayı!
- Ne istiyorsun minik kuş?
- Benim güneye uçmam gerek, ben gelinceye kadar keçime bakar mısınız?
- Peki, demişler.

Küçük kuş güneye doğru uçup bir yere konmuş, bakıyormuş. Gelin alayı mola vermiş, keçiyi kesmişler, pişirip afiyetle yemişler. Minik kuş hemen uçup gelmiş:

- Nerede, demiş, benim keçim?
- Yok, vallahi, keçin kayboldu.
- Ya keçim ya gelininiz, diye çıkmış.
- Keçini nereden bulalım, gelinimizi al.

Gelin alayı güzel gelinlerini verip geriye dönmüşler. Minik kuş sevinçle gelini kapmış ve pırr diye uçup gitmiş. Az gitmiş uz gitmiş, garip bir ozanı nehir kenarında oturmuş kaval çalarken görmüş, yanına konmuş:

- Hey, ozan, ozan!
- Ne istiyorsun minik kuş?
- Benim güneye uçmam gerek, ben gelinceye kadar gelinime bakar mısın?
- Peki, demiş ozan.

Küçük kuş güneye doğru uçup bir yere konmuş, bakıyormuş. Ozan, “Bu aptal minik kuş için böyle güzel gelin kaybedilir mi?” demiş ve gelini saklamış. Minik kuş uçup gelmiş:

- Nerede, demiş, benim güzel gelinim?
- Vallahi, güzel gelinin suya düşüp kayboldu.
- Ya gelinim ya kavalın, diye çıkmış.
- Gelinini nereden bulayım, kavalımı al.

Ozan kavalını vermiş. Minik kuş kavalı kapmış ve pırr diye uçup gitmiş. Az gitmiş, uz gitmiş, bir köyün ucunda kocaman bir dut ağacı görüp dalına konmuş, kavalını çalmaya başlamış:

Ayağıma diken battı,
 Dikenim bir ekmeğe etti,
 Ekmeği keçiyle değiştirdim,
 Keçinin karşılığı bir gelin,
 Gelini kavalla değiştirdim,
 Toplanın düğün var!

Köy halkı toplanıp düğüne başlamışlar. Önce gelen iki kişi ortaya çıkmış; minik kuş çalıyor, ortadakiler oynuyor, herkes onları çevrelemiş el çırpıyor. Bugün de hâlâ köyün ucunda çalıp oynamaktalar (KK12, KK13, KK17, KK28, KK39, KK45, KK46).

6.3. Reyhanlı Çerkeslerinde Fıkra

Türk dilinin yazılı kaynaklarında, fıkra ile ilgili ilk kayda Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügât-it Türk"ünde rastlamaktayız. Kaşgarlı, "*küç*" ve "*külüit*" kelimelerini, "*Halk arasında ortaya çıkıp insanları güldüren şey.*", "*Halk arasında gülünç olan nesne.*" şeklinde açıklar (Yıldırım, 1999: 3). Fıkra, Batı Türkçesinde "*hikâye, masal, kıssa, nükte, mizah, lâtife*" gibi adlarla anılmaktadır. Kırım'da, Kazan'da, Türkmenistan'da, Özbekistan'da ve Uygurlar arasında "*lâtife*" sözü yaygındır. Kazaklar'da "*erteği*", "*anı*"; Türkmenler'de ayrıca "*yomak*", "*değişme*" ve "*şorta söz*" gibi deyimlere rastlanır (Elçin, 2000: 566).

Fıkrayı, A. Vefik Paşa, "Lehçe-i Osmanî"de "*parça, cümle, kısacık hikâye, bend, madde, omurğa kemiği*"; Şemsettin Sami "Kamûs-i Türkî"de "*küçük hikâye, kıssa*". M. Nihat Özön, "Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü"nde "*Nasreddin Hoca, İncili Çavuş hikâyeleri gibi kısa, nükteli, hikmetli hikâyeler.*" şeklinde açıklamaktadır. Türk Ansiklopedisi de fıkraya "*tanınmış bir şahsiyetin özelliği bir sözünü, nükteli bir cevabını, hoş bir tepkisini ilgili tarih olgusu içinde toplayan gerçek veya gerçeğe yakın bir hikâyecik*" karşılığını vermektedir (Civelekoğlu, 2010: 9). Türk fıkralarının ilk derleyicilerinden Çaylak Tevfik, fıkranın "*mesele-i hikmet*" ve "*müessir bir mesele-i ibret*" olduğunu kaydeder. Türk fıkralarını ilk defa belli bir ölçüyü esas kabul edip tasnif etmiş olan Faik Reşad da fıkranın tanımı hususunda, yeni bir görüş ileri sürmekten ziyâde yukarıda belirtilen düşüncelere, "Külliyât-ı Letâif" adlı eserinde yer vermektedir (Yıldırım, 1999: 3).

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde fıkra için; “*Türk halk edebiyatında daha çok sözlü geleneğin malî latife, nükte türünde kısa hikâyelere verilen ad.*” tanımı yapılmaktadır. Sözlü edebiyatın ürünleri arasında yer alan fıkralar, daha çok hoş vakit geçirmek, gülmek eğlenmek ya da “*Taşu gediğine koymak*” amacıyla söylenir. Aynı zamanda halk zekâsının ürünü olan fıkraların kuruluş düzenine göre, önce kahramanının adıyla başlanır söylenen söze inandırıcı bir delil olarak geçmişteki bir olay hikâye edilir veya söz olarak fıkranın içinde yer alan ya da dinleyicinin anlayışına bırakılan bir sonla fıkra bitirilir. Halkımızın zekâsından doğan fıkra kahramanları belirli tipler çevresinde doğmuş ve doğmaktadır. Malzemesi dile dayanan, şekil ve muhteva bakımından kendine has bir karaktere sahip, başlı başına bir ebedî tür teşkil eden fıkraların belli başlı özelliklerini şu şekilde sayabiliriz:

1. Hayattan alınmış bir olaya dayanır;
2. Kısa ve kesif bir anlatımı vardır;
3. Beşeri kusurları, günlük kötü ve gülünç olayları, eski ile yeni arasındaki çatışmaları konu edinir;
4. İnce bir mizah, hikmetli bir sözle sona erer;
5. Nesir diliyle ifade edilirler;
6. Realist küçük bir hikâye ya da küçük bir tiyatro oyununu andırırlar;
7. Şahısları hayatın içinden alınmıştır (subaşı, yeniçeri, imam, müezzîn vb.);
8. Zaman ve mekân çoğu kez belirsizdir;
9. Temsil ettiği zihniyet ve davranışlarla bağlandıkları tiplere göre tasnif edilirler (TDE Ans., 1998: 378)

Masal, efsane, hikâye, mit, lejand gibi anlatmaya dayanan halk edebiyatı ürünlerinden biri de fıkralardır. Fıkraların, sayı bakımından diğer ürünlerden çok olmasının yanında, günlük hayata onlardan daha fazla girmiş olmalarıyla da ayrı bir yeri vardır. Fıkralar, tek motife yer veren kısa anlatımlar olup günlük hayatta çeşitli vesilelerle anlatılırlar. Bazen bir meseleyi açıklamak, bir konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için anlatılırken, bazen de hoşça vakit geçirmek için anlatılır. Bazı fıkralar kahkahalarla güldürürken bazıları sadece bir gülümsemeye vesile olur. İçlerinde sadece düşündürmeleri de vardır. Hatta bazılarının anlamak için ilgili olduğu konuda bilgi sahibi olmanın gerektiği de unutulmamalıdır (Sakaoğlu, 1992: 13).

Fıkra konuları başlıca;

1. İdare edenlerle idare edilenler arasında,

2. İnançlarla dinî âdet ve merasimlerle yasaklara dair davranışlar üzerinde,
3. İçtimâî, iktisâdî ve siyâsî görüş ayrılıklarından doğan çatışmalarda toplanabilir (Elçin 2000: 566).

Fıkralar, başlangıç (sergileme) bölümünden, sonuç (hüküm ve yargı) bölümüne değin dinleyen ya da okuyanın zihninde bir metin oluşturur. Aynı biçimde sonuç bölümü de bir metin oluşturur. Ancak oluşturulan bu metinler birbirleriyle uyumsuz ve ortaya bir çelişki çıkar. Çıkan bu çelişki gülmeceye neden olur (Ülper, 2002: 15). Bir fıkra tek bir olay üzerine kurulur. Fıkraların merkezinde insan vardır. İnsanın toplumla ve diğer kişilerle ilişkisi söz konusudur. Bazen de fıkralardaki kişiler, çevre değiştirerek yeni bir kimliğe, yeni bir renge bürünürler. İki komşu köyden birinin halkı başka bir yerden aldığı fıkra tipini diğer köye uyarlayarak anlatabilir (Arı, 2009: 71).

Bizlere toplumsal ilişkilerin ne boyutta olduğunu gösteren eğlendirirken ders vermeyi de amaçlayan fıkralar Reyhanlı Çerkesleri tarafından eğlenmek maksadıyla kullanılmaktadır. Günlük yaşantıların sonucunda oluşan fıkralar sahada hemen herkes tarafından bilinmektedir. Derlemeye alınan fıkralar daha çok erkek kaynak kişilerden dinlenilmiştir. Söz konusu fıkralar şunlardır:

Kazanın Cenazesi

Hoca'nın besili bir keçisi varmış, arkadaşları onu kestirip yemek için aralarında anlaşmışlar, Hoca'yı kandırmanın bir yolunu düşünüp gelmişler.

- Yahu, Hoca, yarın kıyamet kopacak, bu besili keçini telef olmadan bize yedir, demişler.

- Kıyamet kopacağını nereden biliyorsunuz, diye şaşırılmış Hoca.

- Kitapta yazıyor.

- Kitabı yanlış anlamış olmayasınız?

- Hayır, Hajbare hocaya okuttuk, o da öyle anladı.

- Hajbare hoca yanılıyor olmasın?

- Yanılmıyor. Mersec Mezdeug'dan geldi, kıyamet orada başlamış diyor, yarın da buraya gelir diye bekliyoruz.

- Öyleyse Allah bize merhamet etsin, demiş Hoca. Haydi, o zaman yapın keçinin vunafesini (Kavurmasını).

Hoca'nın keçisini kesmişler, pişirmişler, oturup yanında yakışan içeceğiyle birlikte güzelce yemişler.

- Gelin, demiş Hoca, kıyamet kopmadan birer kez yıkanalım!

Arkadaşlarını almış Vurihuj'a götürmüş, suya girmişler.

Arkadaşları suya girer girmez Hoca kuru odunla ateş yakıp, giysilerini ateşe atmış ve yakmış. Arkadaşları sudan çıkınca bakmışlar, giysileri yok.

- Yahu, giysilerimiz nereye gitti, diye aranmaya başlamışlar.

- Boşuna aramayın, giysilerinizi yaktım, demiş Hoca.

- Hay Allah cezası vermesin, niye yaktın?

- Yarın kıyamet kopacaksa giysiye ne yapacaksınız, demiş Hoca ve çekip evine gitmiş.

Adamlar ne diyeceklerini, ne yapacaklarını bilemeden çırılçıplak ortada kalmışlar. Kafa kafaya vermişler, "Bunu yanına bırakırsak anamızdan emdiğimiz süt haram olsun" diyerek nasıl intikam alacaklarını kararlaştırmışlar. Derken, bir hafta kadar sonra Hoca'yı bir yere davet etmişler, yiyip içip eğlenirken en büyükleri:

- Haydi, yumurtlayalım, demiş. En büyük yumurtayı yumurtlayana batırıbje veririz, en küçüğü yumurtlayan da bje yi alır.

- Yumurtlayalım, demişler hep birlikte.

En küçükleri ortaya atılmış:

- Peki, yumurtlayamayan ne olacak?

- Yumurtlayamayanı da ham armut gibi döveriz, diyerek, daha önce kararlaştırdıkları gibi hep birlikte harekete geçmişler.

Herkes kendine bir yuva hazırlayıp yumurtlamaya oturmuş. Hoca da öyle yapmış. Arkadaşları daha önce anlaştıklarından, yanlarında birer yumurta getirmişler. Hoca'nın elinde bir şey olmadığından, ne yapacağını bilemeden telaş ediyormuş.

- Gıt gıt gıdak, gıt gıt gıdak, diye bağırarak en yaşlıları aşağı atmış, kocaman sarı bir yumurtayı çıkarıp göstermiş. Görüyor musunuz, demiş, benim yumurtladığım iki sarılı!

Diğerleri de yuvalarından atlayarak yumurtalarını göstermişler. Sevinç içindeki arkadaşlarının arkasında, sandalyenin üzerine tüneyen Hoca:

- Ü-ürü-üü! - diye ötmeye başlamış.

- Bu kadar tavuğun arasında bir horoz olmazsa olmaz.

Böylece arkadaşlarının bir ay düşünüp hazırladığı oyunu Hoca bir dakikada bozmuş.

“Vallahi, biz bununla baş edemeyeceğiz, en iyisi yakasını bırakalım.” diyerek dağılmışlar. Fakat içlerinden biri Hoca’nın yakın komşusuymuş, “Yaktığı elbisemin bedelini ödetmeden bırakmam.” diye aklına koymuş.

Epey zaman geçtikten sonra Hoca’nın yanına gelmiş:

- Büyük kazanınız hemen lazım değilse bir günlüğüne verir misiniz, demiş.

Kazanı vermişler, götürmüş. Zamanı geldiğinde içinde küçük bir kazanla geri getirmiş.

- Bu küçük güzel kazan da ne, diye sormuş Hoca.

- Herhalde yanlışlıkla getirdin...

- Hayır, hayır, demiş komşusu.

- O, kazanın yavrusu, eski kazanınız doğurdu da, o da yavrusu; hayırlı olsun!

- Canına yandığım, kazan doğurur mu?

- Doğurmazsa, bu yavru kazanı ben mi doğurdum, demiş adam ve darılmış gibi yaparak çıkıp gitmiş.

Bunun altından bir iş çıkacağını sezinlemiş Hoca ve bıyık altından gülmüş.

Bir zaman sonra adam yine gelmiş, büyük kazanı alıp götürmüş. Bir gün geçmiş, getirmemiş. İki gün geçmiş, getirmemiş. Bir hafta geçmiş, bir şey yok. Sonra bir gün komşusu avlu kapısının önünde otururken Hoca yanına yaklaşmış:

- Yahu, komşu, bizim kazan lazım oldu da, verseniz de götürsem, demiş.

- Vallahi, sizin kazan doğururken öldü, demiş adam.

- Ne diyorsun, olacak şey mi, kazan nasıl ölür?

- Nasıl doğuruyorsa öyle ölür, demiş komşusu.

- Peki, madem öyle, duasını edelim de bu iş bitsin, demiş Hoca.

Gel deyip komşusu Hoca’yı mutfığa götürmüş ve ters çevrilmiş kazanı göstermiş:

- İşte, bugün üçüncü günü oluyor dünyadan göçeli, demiş.

İki adam dikilmişler, ellerini açıp kazanın duasını etmişler. Dua biter bitmez Hoca kazanı sırtlayıp omzuna koymuş.

- Ne yapıyorsun, diye önüne geçmiş adam.

- Gömmeye götürüyorum, demiş Hoca, böyle sıcak günde cenaze o kadar bekletilir mi?

Komşusu söyleyecek bir söz bulamadan kalakalmış, Hoca da kazanı alıp evine getirmiş.

Bundan sonra Hoca'nın peşini bırakmışlar (KK13, KK14, KK15, KK17).

Tanrı'nın Vatanı

Tanrı bir gün dünyadaki insanlara toprak dağıtmaya başlamış. Toprağının toposunu alan gitmiş. Bu esnada Çerkesler ortalıkta yokmuş. Birkaç gün sonra Çerkeslerin temsilcileri Tanrı'nın huzuruna çıkıp kendileri için toprak istemişlerler. Tanrı onlara sormuş:

- Ben toprak dağıtırken siz neredeydiniz?

- Misafirimiz vardı, şölen yapıp eğlendik onaları ağırladık ve bu nedenle de geç kaldık.

Çerkeslerin mazereti Tanrı'nın hoşuna gitmiş:

-Madem öyle kendime ayırdığım yeri size veriyorum, diyerek dünyanın cennetten bir köşesi olan Kafkasya'yı Çerkeslere vermiştir (KK42, KK43, KK46, KK85).

At Hırsızı

At hırsızlığı vakasıyla hâkim karşısına çıkarılan Çerkes hâkim sormuş:

-Niye çaldın adamın atını?

Çerkes gayet sakin yanıtlamış:

-Hâkim Bey, yanlış biliyorsunuz. O, at benim. Allah deveyi Araplara, eşeği Acemlere, atı da biz Çerkeslere verilmek üzere yarattı. Allah'ın bizim için yarattığını bir başkasında görünce geri alıyorum. Siz malınızı başkasında bırakıyor musunuz? (KK10, KK1, KK17, KK28, KK46).

Tanrının Tavuğu

İki delikanlı, yakın köydeki düğüne gitmek üzere yola koyulmuşlar. Köye varınca ara sokaklardan düğün meydanına doğru yürürken sokakta bir hindi görmüşler. Biri diğerine sormuş:

-Bu da nedir?

-Thaçet. (Tanrının tavuğu)

-O da ne demek?

-Tanrının tavuğu dedim anlamadın mı?

-Anlamasına anladım ama çok şaşırdım.

-Neden?

-Nasıl şaşırmayayım baksana şu Tanrının işine, bizim için yarattığı tavuk küçücük kendisi için yarattığı kocaman! (KK13, KK17, KK18, KK38, KK47, KK48).

Vuramadılar Mı?

Maykop yakınlarında, yaşlı bir Adige köylüsü ağacın altında dinlenirken şchirden gelen top seslerini merak eder. Şchirden dönen gençlerden biri geçerken çağırıp sorar:

-Bu top sesleri nedir, niye atılıyor?

Genç cevap verir:

-Stalin bugün Maykop'a geliyor.

-Sabahan beri atıyorlar, hâlâ vuramadılar mı? (KK1, KK6, KK27, KK34; Korkut, 2003: 37).

Onlar Birbirlerine Yetiyor

Ahirete göç etmiş birine görevliler cehennemi gezdiriyormuş. Ortada koca koca kazanlar, altlarında yanan odunların etkisiyle fokur fokur kaynıyormuş. İçlerinde ise ağlayan bağırان ve dışarı çıkmaya çalışan binlerce günahkâr çırpınıyormuş. Her kazanın başında, ellerinde dev güzleriyle birer zebani bekliyor, kazandan çıkmaya çalışanların anında beynini patlatıp geri kazana gönderiyormuş.

Ortalıkta bir kazan varmış ki oda diğerleri gibi fokur fokur kaynamasına karşın ne dışarıya çıkmaya çalışan insan ne de başında bekleyen zebani varmış. Bu durum yeni ölenin oldukça dikkatini çekmiş. Kendisine mihmandarlık yapan meleğe dönmüş:

-Bu kazanın baında niçin zebani yok demiş.

Melek gülümseyerek:

-O kazan Çerkeslerin kazanı...Oradan çıkmaya çalışan olursa zaten kendileri izin vermiyorlar, ayağına yapışıp aşağı çekiyorlar, demiş (KK46, KK49, KK50).

7. Reyhanlı Çerkeslerinde Mutfak Kültürü

Yemek şüphesiz insan olarak öncelikle varoluşumuzun ve becamızın kaynağıdır. İnsan gıdaya ulaşmadan varlığını sürdüremez. Öte yandan daha geniş zeminde değerlendirildiğinde ise Warren Belasco'nun vurguladığı gibi “*uygarlığın kendisi, yemek olmadan imkânsızdır*” (Belasco, 2008: 1). İnsanın beslenmesi biyolojik bir eylemdir. Beslenmeye dair bu tür yaklaşım, insan metabolizmasının besin ve enerji ihtiyacının karşılanması süreci ile ilgilidir. Ancak söz konusu enerjinin sağlanması için gerekli besinlerin temini, insan tüketimi için uygun hale getirilmesi ve tüketim davranışları süreci, beslenmeyi biyolojik bir eylem olmaktan çıkarmakta ve kültürel bir olgu haline dönüştürmektedir. Geçmişten günümüze kadar uzanan yolculuğunda yemek yeme olgusu, toplumun kültür ögesi haline gelmiştir. Zaman içerisinde dünyada meydana gelen göç, savaş, düğün, sınır komşuluğu ve ticaret yollarının açılması ve geliştirilmesi ile toplumların kültürleri etkileşime girmiş ve kendi mutfak kültürlerini ortaya çıkarmışlardır. Beslenme düzenindeki çeşitlilik, insanları fizyolojik ihtiyacı olan karın doyurma ve yaşamını devam ettirme amacının ötesinde, tat ve haz almaya yöneltmiştir. Bu sebeple, farklı ülkelerden tedarik edilen değişik besin maddeleri ile yerli besin maddeleri bir araya getirilerek yeni pişirme yöntemi arayışı ortaya çıkmıştır. Hazırlıkları tamamlanan yemeklerin kimyasında coğrafi etkenler özel bir rol oynamış, bölgesel hatta yöresel “*mutfaklar*” ortaya çıkmıştır. Tarımın icadından günümüz modern besin sisteminin örülüşüne dek geçen süre oldukça uzun bir süredir. Bu sürecin içinde deneme yanılmalar, kayıplar, sayısız keşifler, doğan ve kaybolan mutfak kültürleri sıralanır (Bingör, 2016: 5).

Yemek kültürü, bir toplumun beslenme ile ilgili hayat tarzını yansıtır. Yiyeceklerin üretimi, tüketimi, hazırlanması, tamamen kültürün öğelerinden

olan gelenekler, inançlar ve tabularla bağlantı içindedir. İnsanların karın doyurmak için yemek yemesi fizyolojik bir ihtiyaç iken, bu ihtiyacı gidermek için hangi yemeği tercih ettiği, ne zaman ve nasıl yediği ise kültürün meydana getirdiği bir özelliktir. Bir toplumda hoş gitmeyen ve yenmeyecek durumda olan bir yiyecek başka toplumlardaki insanların damak tadına uyum sağlayabilir ve çok sevilebilir bu da toplumların sahip oldukları farklı kültürel özelliklerdir (KK1, KK6, KK27; <https://yemek.win/2018/09/25/yemek-ve-kultur-iliskisi-nedir>).

Doğan Kuban, kültürün “*toplumların tarihi süreç içinde biriktirdikleri maddi ve manevi ürünlerin ortamında oluştuğunu*” belirtir (Kuban, 2005: 13). “*Kültür*” üst başlığı altında toplanan öğeler arasında özellikle yemek ve içmek ile ilgili olan maddi kültür çağlar içerisinde göç, fetih ve keşifler, İslamiyet’in kabulü, Doğulu ve Batılı kültürlerle olan etkileşimler vb. etmenlerin oluşturduğu girdilerden dolayı doğal bir değişim göstermiştir. Bu değişim öncelikle yiyecek ve içecek malzemelerinin içeriğinde kendisini en çok belli ederken, “*yemek düzeni*” ve “*sofra adabı*” ise aynı oranda yenilik göstermemiştir (Arıburun, 2012: 133). Türkler Anadolu’ya gelirken getirdikleri kültür değerlerini bu topraklarda karşılaştıklarıyla birleştirmişler, İslamiyet ve bu zemin üzerinde tanıştıkları grupların katkılarıyla yeni değerler yaratmışlardır. Özellikle imparatorluk büyüklüğüne erişikten sonra değişik ulus, din ve kültürlerden oluşan toplulukları egemen yapısında toplayan Türkler görkemli bir imparatorluk mutfağı yaratmışlardır. Çin ve Fransız mutfağıyla birlikte dünyanın en zengin mutfağı sayılan Türk mutfak kültürünün, bugünkü zenginliği bu uyumlu sentezle ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede içerisinde, geçen yüzyılda kitleler halinde Anadolu’ya göç eden, halen pek çok ilimizdeki yerleşim yerlerinde toplu biçimde yaşayan, Kuzey Kafkasya kökenli yurttaşlarımızın mutfak kültürleri de önemli bir yer tutmaktadır (Toygar; Toygar, 1994: 512). Bunun yanında 1950’li yıllardan itibaren kırsal köy toplumundan kasaba ve kent yaşamına geçiş de geleneksel kültür değerlerinde büyük değişimlere yol açmıştır. Bu durumdan Kuzey Kafkasya kökenli topluluklar da etkilenmiş, halk kültürlerinden birçok öğeyi yitirmişler, en azından değiştirmişlerdir. Halk kültürü ürünleri içerisinde yiyecek içecekler diğer sözlü ve maddi malzemeler arasında en az değişikliğe uğrayandır. Nostaljik duygularla olması muhtemel yerel gastronomik öğeler varlıklarını uzun zaman korumaktadırlar. Bugün Kafkasya dışında yaşayan Çerkezlerin sayısı, Kafkasya’da kalanlardan fazladır. Çerkezler çoğu Türkiye’de olmak üzere İsrail, Ürdün, Suriye, Almanya ve Amerika’da yaşamaktadırlar (KK1, KK2, KK27, KK34, KK56, KK57). Ülkemizin de pek çok bölgesinde Kafkasya kökenli yurttaşlarımız kendi özgün kültürlerini dinamik bir şekilde yaşatmaktadırlar.

Kuzey Kafkas mutfağı büyük ölçüde tarım ve hayvansal ürünlere dayanır. Genel olarak özelliklerine bakıldığında;

1. Genelde yemekler toplumların yaşadığı coğrafi bölgelere göre farklılıklar gösterir.
2. Kafkas boylarındaki çeşitlilik ve farklılık yöre mutfak kültürlerine geniş ölçüde yansımıştır.
3. Yemekler tarihi gelişim içerisinde sosyal yapıya göre de değişiklikler gösterir.
4. Topulukların gelenek görenekleriyle, dinî inançları mutfak kültürlerine yansımıştır.
5. Kuzey Kafkas mutfağı özel gün ve törenlere göre de değişiklikler gösterir.
6. Kuzey Kafkas asıllı toplulukların mutfak kültürleri göç olgusu ve zorunlu iskânlar nedeniyle yerleştikleri yöre kültürlerini etkilemiş, onlardaki bazı değerleri de içerisine almıştır.
7. Bu toplulukların köylülükten kentliliğe, tarım toplumundan kısmen de olsa sanayi toplumuna geçmesi mutfak kültürlerini etkilemiştir.
8. Eğitim, iletişim ve teknolojiadaki hızlı gelişme başka kültürlerin mutfaklarıyla tanışıklık sağlamıştır.
9. Kadın nüfusun çalışma hayatına girmesi, geleneksel beslenme kültürünü etkilemiştir.
10. Tahıl, süt ve sütün türevlerinden yapılan besinlerin tüketim oranları oldukça fazladır (Toygar; Toygar, 1994: 512).

Çerkesler daima et ve süttten yapılan yiyeceklere öncelik vermektedirler. Etlî yiyecekleri darı veya mısırdan yapılmış P'aste¹⁸ eşliğinde yemektirler. Bu yiyeceklerde bulunan mineraller birbirine uygun ve sağlık için yararlıdır. Tavuk, hindi ve sığır eti ile süttten yapılan gıdalar yönünden zengindirler. Ayçiçeği yağının Çerkesler arasında kullanımı eskiye dayanmaz. İlk zamanlarda ayçiçeği yağını sadece hamurdan yapılan yiyecekleri kızartmada kullanmışlardır. Çerkesler daha çok sütün kaymağından yapılan yağa önem vermektedirler. Taze tereyağı lezzetli olduğu gibi sağlık içinde yararlıdır. İngiliz seyyah Bell; *“İngiltere’den ayrıldığımdan beri yediğim yağların içinde Çerkes tereyağından güzeline ve lezzetlisine rastlamadım.”* demiştir. Çerkesler taze veya critilmiş tereyağını mamrı p'aste ve bal eşliğinde yemektirler

18 Mısır unu su karışımından oluşan lapa, Çerkes sofralarının olmazsa olmazı olan bir yemektir.

(KK13, KK14, KK17, KK28, KK37, KK45). Çeşitli ulusal yiyeceklerin hazırlanmasında da bunlardan yararlanmaktadırlar. Hayvani ve bitkisel yağlardan yapılmış yiyecekleri de birlikte yemeninde büyük önemi vardır. P’asteyi imal ettikleri mısır yarmasında sağlığa yararlı yağ türleri çokça bulunmaktadır. Sütten yaptıkları yiyecekleri; yoğurt, taze pişmiş ve kuru peynir olarak sayılabilir. Eskiden Çerkesler şeker kullanmadıkları için pasta, çörek, bisküvi türlerini yapmamışlardır (KK2, KK10, KK15, KK35, KK48, KK49). Tatlı olarak baldan yararlanmışlardır. Balın sağlığa yararını çok iyi bildiklerinden onu çokça tüketmektedirler. Karbonhidrat içeren yiyecekleri ise darı veya mısır unundan yaptıkları P’aste’dir. (KK1, KK14, KK15, KK16, KK17, KK28; <http://www.kaffed.org/kultur-sanat/yemek/item/175-ana-dilinde-ismine-soyleyebildigin-yemek-cn-guzel-yemektir.html>). Reyhanlı Çerkesleri Kafkasya’da alışık oldukları yemek kültürünü Hatay’da devam ettirmektedirler. Özel günlerde ve düğünlerde kendi kültürlerini yaşatan Çerkesler yemek olarak da kültürlerini devam ettirmektedirler. Reyhanlı Çerkeslerinde en az değişikliğe uğramış kültürel unsur olarak yemekleri karışımıza çıkmaktadır.

7.1. Sofra Adabı

“Bu sofraya nur olsun

Ocağımız hiç sönmessin

Avlunuz genişlesin

*Diliniz tatlı kılıcımız keskin olsun.”*¹⁹

Bir toplumun beslenme alışkanlıkları, sofraya ve yemek kültürü başlı başına bir kimliktir. Her toplumda, her iklimde, her coğrafyada farklılık göstererek kültürlerin en belirleyici özelliklerini taşıyan unsurlar arasındadır (Koç, 2016: 41). Çerkes geleneğinde, yemek yeme, yemeği taşıma, sofraya düzenleme ve toplulukları ağırlama geleneği açık ve belirgindir. Yemeğin hazırlanması sırasındaki dualardan başlanarak, sofraya oturulana dek insanların sofraya oturmuş, yemeğe bakış, yemeği alış ve yemeği yeme biçimleri her şey, geleneğe göre uygulanır. Çerkes ulusunun yedikleri, kendi ürettikleridir, sofrada bunların dışında hiçbir şey bulunmaz (KK2, KK4, KK7, KK16, KK28; Vinereko, 2007: 33). Çerkesler diğer kültürlerle etkileşim halinde olsalar da yemek kültürü bakımından kendi içine kapanık bir yol izleyerek kendi mutfak geleneklerini muhafaza etmişlerdir.

19 Sofra thamedesinin kurulan sofraya için yaptığı dua.

Kaynaklarda Kafkas yemek kültüründen ilk bahseden Evliya Çelebi'dir. Çelebi, Çerkesleri ve yemeklerini şöyle anlatmıştır;

“Ekseriye darı unundan yapılmış p’aste yerler. Darı ununu katıca pişirip top top edip sezbalde batırıp yerler. Sezbal; cevizin havanda dövüldükten sonra içine tuz ve bardal koyulmasından oluşur. Semiz koyun ve kuzuların başı, boynuzları, turnakları, böbrek ve ciğerleri yedi kat sularla yıkandıktan temizlenir. Koyunu büsbütün tandırda pişirirler. Sonra ziyafet sofrasına getirirler. Dağlarda avladıkları karaca, sığır ve tablalı avlarını dahi böyle pişirirler. Dağlarında bulunan keklik, turna, karatavuk, kaz ve ördek gibi hayvanları avlar kebab edip yerler. Kazanları on manda sığacak kadar büyüktür. Kımız, ayran, keskin bozalar, maksıma bozaları²⁰ bal şerbetleri, bal suları içerler. Suyu ise az tüketirler.” (Güneş, 1969: 15-17).

Kafkasya, birçok ürünün ilk yetiştiği, ilk anayurdu olan bir bölgedir. Kafkasya, çok eski çağlardan beri tahıl üretim ambarı olarak ünlenmiştir. Yeryüzünde 600 değişik buğday türü bulunur, bu sayı içinden 200 tür Kafkasya kökenlidir. Çerkes gıda ürünleri o dönemlerden beri gelişimini ve yayılmasını sürdürmüştür. Eski Çerkesler, çok eski çağlardan beri, hayvan ve et ürünlerinin, buğday ile değil, akdari ile uyduğunu ve damağa lezzet kattığının bilincine erişmişlerdir. Çerkes sofrası geleneğinin izlediği tarihsel yolculuğunda ulusun elinden gelen ve üretmekte olduğu tahıl ürünlerini, yani arpa, buğday, akdari ve mısır gibi ürettiklerini, akıl ve bilgi süzgecinden geçirerek, daha uygun olanlarını ve daha beğenilenlerini saptayarak, değişik besin/gıda çeşitlerini karşılaştırarak, içlerinden seçme ve tercihler yaparak, ardından yöresel çeşniler de katarak, sonunda özgün bir yemek ve sofrası kültürü oluşturuldu. (Vinereko, 2007: 33).

Çerkes ulusal sofrası kültürünün, günümüz diyetisyen ve hekimleri tarafından ilgiyle karşılanan yönü, değişik meyvelerin sofraya konuluş ve tüketiliş biçimidir. Çerkes sofrasına tek bir yemek çeşidi konur bu işin bir yönüdür. İkinci yön ise, yemek değiştirilecek olduğunda sofranın da değiştirilmekte olduğudur (KK1, KK2, KK6, KK80, KK81, KK100). Bundan çıkarılması gereken şey, birinin bir önceki yemeği istemeyeceği ve geleneği bozmayacağı gerçeğidir. Sofradaki yenmemiş yemek sofrası ile birlikte geri götürülür, ikinci bir yemek başka bir sofrası üzerinde getirilir (KK14, KK15, KK16, KK24, KK39, KK44). Bu tür bir sofrası geleneği yüzlerce yıllık geçmişi olan bir sürecin, bir birikim ve deneyimin ürünüdür. Birbirine uygun olmayan yemekleri geri çevirmek de uygun sayılmaz ve geri götürülmesinin söylenmesi saygısızlık kabul edilmektedir (KK1, KK27,

20 Darı, ekmek ve bal ile yapılan boza kıvamında geleneksel Çerkes içkisidir.

KK34). Bugünkü sofralara konan, kural ve gelenek gözetmeyen değişik yemekler, istenseler bile Çerkes sofralarında yer alamamaktadır. Yemekten alıp almamak, yani yemekten yiyip yememek kişinin kendine kalmıştır, ancak sofraya ve yemek gelişi sırası evin hanımına ait olan bir yetki, bir görevdir. Çerkeslerin yemek yeme kültüründe bulunan ana özellik ve kibarca tutum, ne denli yemek getirilmiş, götürülmüş olursa olsun, hepsinden birer lokma olsun alıp “*teşekkür ederim, açlığımı giderdim*” diyerek sofradan kalkmak olmaktadır (KK56, KK58, KK59, KK61, KK63). Tıka basa doymuş olarak sofradan kalkmak Çerkes geleneğine ters düşen ve ayıp sayılan bir davranıştır. Çerkes ailesi içinde uygulanan sofraya geleneği de farklıdır, aile içinde birlikte yemek yiyecek durumda olanlar gruplara bölünmektedir. Bölünme erkek ve kadın olarak ayrılmamaktadır. Baba ile oğlun, ağabey ile küçüğünün, amca ile çocuğun, kaynana ile gelinin, yaşlı nine ile genç kızın ve benzerlerinin aynı sofrada yemek yemeleri geleneğe aykırıdır (KK34, KK35, KK36, KK40, KK45). Bir aile için tek bir sofraya kurmak, Çerkes geleneğine aykırı düşmekte, birden çok sofraya kurmak gerekmektedir. Çerkes sofrası da bu yemek yeme usulüne göre düzenlenmiştir (KK1, KK2, KK6, KK27). Yuvarlak Çerkes sofrası, çocuklar dışında, üç kişiden fazla kişinin oturamayacağı bir boyutta idi. Sofra türleri Çerkes sofrası düzenleme amacına göre farklılıklar gösterir. Çerkeslerde sofraya türleri şöyledir:

1. Aile içi sofraya.
2. Hayır sofrası.
3. Konuk sofrası.
4. Yol azığı.
5. Tarla yemeği
6. Genç sofrası.
7. Düğün sofrası.
8. Ölü adına çıkarılan sofraya
9. Çepçe sofrası²¹
10. Çeşdes sofrası²² (Vinereko, 2007: 33-34).

Evin çalışan erkeğinin yemeğini yemek üzere her öğün eve gelmesi olanaksızdır. Bu bakımdan herkesin uyduğu ulusal kurallar vardır. Erkek, işi

21 Hastayı uyutmamak için yapılan eğlenceye gelenler için kurulan sofradır. Çepçe kelimesi misafir için direk söylenmez çünkü ayıp sayılmaktadır. Onun yerine “daye anem şuqeblağ” denmesi uygun bulunur.

22 Hasta bakıcı için kurulan sofradır.

nedeniyle yemek vakti bulunduğu yerdeki aile tarafından doyurulmaktadır. Bu durum Çerkes konuk ağırlama geleneği kapsamında yer almaktadır (KK1, KK2, KK6, KK24). Yemek vakti gelen kişi o aile tarafından ağırlanmaktadır. Ancak böyle bir amaçla fazladan bir yemek hazırlanmamaktadır. Çerkes kadını yemek hazırlığında suyunu kaynatıp ununu dökmeye başladığında, Tanrı'ya (Tha'ya) yalvarır: “*Ya Rabbi, bu nimette payı olanı tez elden gönder, hayırlı bir yemek olsun, nimete güç ve şifa kat!*” diye dua eder (KK13, KK17, KK28, KK37, KK44). Her evde evin hanımı, sofraya buyurulacak kişilerin hepsini içten karşılamaktadır. Bu konuda farklı bir gelenek de vardır. Çerkes yaşlıları, gençleri şöyle eğitirler: “*Çüveninde koyacak unun yoksa sofraya kurmaya kalkışma. Gelen konuğa yedirecek yiyeceğinin olmaması günahtr!*” (KK13, KK17). Çerkes evine kim gelirse gelsin, ne gibi bir işi olursa olsun, konuğa önce sofraya götürülür ardından ne istediği sorulur elden geliyorsa isteği yerine getirilmeye çalışılır (KK37, KK38, KK39, KK40, KK41). Yemek vakti gelen konuğun kısmetiyle geldiğine inanılmakta ve ev sahibi evde olmadığında, yerine biri görevlendirilir, konuğun elini yıkaması için konuk evine ibrik ve leğen götürülür (KK1, KK13, KK14, KK28). Ancak konuk elini yıkayıp “*ev sahibi dönünceye değin bekleyelim*” diyecek olursa, ev sahibesi sofrayı biraz bekletebilmektedir. Normal bir bekleme süresinden sonra sofrayı konuk evine gönderirdi. Bunun sebebi, elini yıkamış olan birini fazla bekletmek yakışık olmadığıdır. Ancak, konuk, “*Hayır, ziyamı yok, ev sahibimi bekleyelim*” diyerek elini yıkamaz, ibrik ve leğeni geri çevirecek olursa, o zaman konuğun kararlı olarak ev sahibini beklediği anlaşılır ve sofraya gönderilmez (KK35, KK36, KK41, KK43, KK48). Ancak, konuğun ve ev sahibesinin beklentilerinin aksine, ev sahibi dönmemiş ve yemek vakti de geçiyor olacak olursa, ev sahibesi ibrik ve leğeni gönderir, konuk da itirazsız elini yıkar ve sofraya da konuğa götürülür (KK40, KK41, KK44, KK47, KK50). Evin geçimini üstlenen misafir erkeğe konuk sofrası sunulmaktadır. Ancak gelenek olduğu üzere, erkek bir başına sofraya oturmayı sevmemektedir. Acelesi yoksa “*Acaba yiyeceği paylaşacağımı biri gelmez mi?*” düşüncesiyle, birilerini biraz bekleyip oturur. Ev sahibesinin bir çocuğu göndermesi durumunda, onu komşuyu yemeğe çağırmaya yollar (Vinereko, 2007: 36; KK13, KK17, KK27, KK43, KK48). Çerkeslerin misafire verdiği önem şeref ve namusla eş değerdir. Çerkesler misafir için, “*Konuk tanrının elçisidir.*” derler ve onun için özel misafirhaneler inşa ederler. Çerkeslerde konukevine “*haç'eş*” denilmektedir (KK56, KK59, KK60, KK61). Bir köye yabancı biri geldiği zaman ona ilk söylenen söz “*yeblax*”tır. Bu sözcük ailemize katıl anlamına gelmektedir (Yılmaz, 2017: 85). Haç'eşler evin avlusunda olabildiği gibi avlunun dışında da olabilmektedir. Haç'eşin kapısı hiçbir zaman kilitlenmemektedir (KK5, KK53, KK54, KK56).

Yemeklerde sofraya herkes kendi konumuna uygun olan yere oturtulmakta, serviste ona göre yapılmaktadır. Geleneksel sofrada düzeninde erkekler, kadınlar, çocuklar ayrı ayrı oturmaktadır. Yemeğe büyükler başlamadan başlanmaz (KK1, KK2, KK3, KK4, KK5, KK6). Misafir, genç ve büyüğün sofrasına oturduğunda, ev sahibinin buyur demesiyle yemeğe başlamaktadır. Yemekte aile dışından üçüncü bir şahıs varsa temenni konuşmasını o yapar ve yemeği ilkin ev sahibi başlatır (KK17, KK24, KK26, KK30). Misafirin sofraya oturanlardan yaş farkı yoksa temenni konuşmasını misafir yapmaktadır. Misafir ve yaşlı sofradan çekilmeden küçük olanlar yemeği bırakmaz ve sofradan kalkmazlar (KK26, KK27, K37, KK50). Yemeğe rastlayanın yemeği reddetmesi, akşam yemek vakti evin terk edilmesi görgüsüzlük sayılır, teklifsiz sofraya oturulması ve fazla nazlanılması da yadırganır (KK34, KK35, KK49, KK52). Kuzey Kafkasyalılarda sofrada salt bir karın doyurma aracı değildir. Bunun yanı sıra bir yandan eğitim aracıdır, orada herkes bir şeyler öğrenir, daima dikkatli olma, dinleme, çabuk düşünme, düşündüklerini kitle önünde dile getirebilme, güzel konuşma, vb. yeteneklerini geliştirir; iyi alışkanlıklar kazanır. Öte yandan sofrada geleneği daha iyi tanıma, toplumsal kaynaşma ve bütünleşme, dostlukları geliştirme ve pekiştirme olanağı da verir (KK47, KK48, KK53, KK54, KK59). Hatta sofrada bulunanların yapısına bağlı olarak ülke ve dünya ölçüsünde çeşitli toplumsal sorunlar hakkında da bilgilenme ve iletişim ortamı da sağlamaktadır. Fiziksel doyum ve hoşça vakit geçirme sofranın doğal işlevlerindedir. Kuzey Kafkasya sofrası, ister açık havada piknikte, ister özel bir salonda isterse bir evde olsun genellikle kalabalıktır (Toygar; Toygar, 1994: 512). Çerkesler birlikte yemek yemenin daha lezzetli olduğunun bilinciyle her daim sofraları kalabalık olmuş bir topluluktur.

Çerkes kültüründe sofrada adabının düzenlenmiş olduğu görgü kuralları bulunmaktadır. Bu kurallar sofraya eşlik eden somut materyallerle cisimleşmiştir. Bu öğelerin ilki ve en önemlisi sofranın oluşturulmasıdır. Çerkesler, üçayaklı sofrayı tercih etmişlerdir. Üçayağın temsil ettiği unsurlar; güzel konuşma, *Xabze* ve disiplindir (KK1, KK2, KK27, KK34). Çerkesler, bu yüksek olmayan küçük ölçekli sofrayı uzun süre kullanmıştır. Bu geleneksel sofraya sadece üç kişi sığmaktadır. Bu sofrada Çerkeslerin eski buluşudur. “*Nart Destanları*”nda bu konu sıkça belirtilmiştir. Evin ve rahatlığın sembolü olan sofrada, uygun materyallerle duvara asılır veya özel ayrı bir yere konular. Çerkes sofrasının yuvarlak formu halkın pagan inançları gereğidir (KK1, KK6, KK27, KK34). Çerkesler sofranın şeklinde güneş sembolünü cisimleştirmiştir. Diğer taraftan halkın misafirperverliği hakkında konuşulacak olunursa sofranın yuvarlak forma sahip oluşu, onun gıdaya ve çevre dünyaya karşı tutumunu belirlemektedir. Orda hiçbir Çerkes farklı

değil herkes eşittir. Tek fark saygınlık yerlerinin dağılımında olmaktadır. En iyi yerler yaş itibariyle büyükler ve misafirler için tasarlanmıştır (KK24, KK2, KK34, KK74, KK76, KK80). Sofraya konacaklar adaba göre konmakta ve yaşa göre misafirler oturtulmaktadır. Çerkes sofralarının karakteristik özelliği ayrı servis tabağının ayrı bir sofrada sunulmasıdır. Bu sebeple daha varlıklı aileler, yüze yakın bu tarz sofralara sahiptirler (KK71, KK73, KK77, KK84, KK85). Konuklar için servis kurallarına mutlaka uyulmaktadır. Özellikle sofrayı taşıyan genç biri görevlendirilmektedir. Görevli genç, misafirin sofrayı ne kaldırması ne de kendisine çekmesi gerekmemesi için nizami şekilde koymak zorundadır (KK66, KK67, KK68, KK73). Saygı duyulan insanlara kişisel bir sofraya konulmaktadır. Özel sofraya kurulan prenslerin yemekleri, sağlıklarını korumak için en uygun şekilde temizlenmekte ve pişirilmektedir. Çerkesler adı geçen sofrayı armut ağacından yapmaktadırlar. Onlar için ağaçlar “iyi” ve “kötü” olarak ayrılmaktadır. Meyve ağaçlarının “iyilik”e götürdüğü ve armut ağacının refahlık getirdiğine inanılmaktadır. Ağacın kesildiği zaman önemlidir. Bunu doğanın “uyku” zamanında; Aralık ayında yapmaktadırlar (KK74, KK75, KK98, KK99). Hazırlanan sofralara aile armaları işaretlenmektedir. Geleneksel üçayağa (üçayaklı sofraya) ek olarak, daha birçok sofraya türü vardır. Çerkeslerin seyyar yaşam tarzı olduğu için erkekler, büyük olmayan yuvarlak sofralar ve at sırtında rahat taşınabilecek tepsi türünde sofralar yapmışlardır (Shkhalakho, 2012: 83; KK34, KK52, KK56, KK57, KK60). Tüm zamanlarda geleneksel Çerkes sofrası; tüm aileleri, kuşakları ve halkı kendi etrafında toplamıştır. Etrafında hayati kararlar alınmış, ihtilaflar görülmüş, önemli konular tartışılmıştır. O, serbest iletişimin ve hoşgörünün, aynı zamanda keyifli bir yemek için daha büyük nesil tarafından gençlere temel etnik bilgilerin verilmesinin, yaşam kuralının ve kanunlarının öğretilmesinin, geleneksel kültürün geliştirilmesinin sembolü olmuştur.

Çerkes sofralarında uyulması gereken belli başlı kurallar vardır. Bunlardan birkaçı şunlardır:

1. Çerkes sofrasında yaş sırasına göre oturulur (KK17, KK24, KK35).
2. Ev sahibi büyük olarak sofraya oturamaz. Onun yerine aynı soydan gelen yakın komşu büyüğü oturur (KK36, KK37, KK45, KK51).
3. Misafirler arasında çok ağırlığı olan olsa bile, thamade olarak oturtulmaz (KK27, KK28, KK34).
4. Sofra thamadesinin sağ tarafına misafirlerin büyüğü oturtulur. Sol tarafına kendisinden yaşça sonra gelen, misafir olmayan büyük *xagarey* oturtulur. Diğerleri yaş ve misafir kuralları gereği oturtulur; ancak iki misafir yan yana oturmaz (KK17, KK24, KK27, KK28, KK34).

5. Çerkes sofrasında iki adet hizmet eden vardır: *Bogoejes* ve *Şahagant*. Bu iki hizmetli thamadenin isteklerini yerine getirip içki düzenine, yemek düzenine bakarlar (KK11, KK12, KK13, KK14, KK17).
6. Thamadeden izin alınmadıkça kimse sofradan kalkmaz, sofraya mahallini terk edemez. İlk zamanlar bu hareketi yapanları sofraya almazlardı. Daha sonraları çeşitli cezalar verilmesi biçiminde uygulamalara başlanmıştır. Ayrıca kendisine soru sorulmadıkça ve thamade izin vermedikçe kimsenin konuşma yetkisi yoktur. Herkesin konuşmaya başlaması halinde grup dağılmış sayılır, *Xabze* uygulanmaz (KK34, KK41, KK4, KK48, KK59).
7. Çerkes sofrasında yemeğe ve içkiye, gerek miktar olarak gerekse alınış ve yeniş şekilleri olarak, çok dikkat edilmesi gerekir. Aşırı isteklerde bulunulmaz (KK1, KK2, KK6). Tekrar tekrar istekte bulunulmaz. Servis ve sıra beklenir. Hafif hareketler yapılarak yemek alınmaz ve yenmez. Yemek ağızdayken konuşulmaz. Lokmalar büyük alınmaz. Lokmalar sağa sola sıçratılarak alınmaz (KK6, KK15, KK17). Sıraya dikkat edilir. Sıra dışı içilmez. Burada temel kural şudur: Kişi oturuyula, ciddiyetle, üslup ve adabıyla konuşmalı, yaptığı konuşmalar ve akıllı davranışlarıyla sofraya oturduğu gibi kalkmalıdır (KK27, KK28, KK34).
8. Geç kalan geldiği zaman, yaşça büyük olanlar ayağa kalkar. Fakat kim gelirse gelsin thamade ayağa kalkmaz (KK1, KK6, KK24, KK27, KK34, KK76).
9. Grup topluca sofraya ara verme gibi bir durumla karşılaşırsa sofraya boş bırakılmaz. Burada da thamade zorunlu olmadıkça sofrayı terk etmez (KK27, KK34, KK54, KK59, KK67).
10. Geç gelen sofraya oturmadan önce, geç kalma içkisi verilir. Kendisine uzatılan içkiyi sonuna kadar içmek zorundadır. Daha sonra kendisine uzatılan parça eti alır yer ve gösterilen yere oturur. Kendisine içki bardağını thamadenin talimatıyla hizmet eden uzatır (KK5, KK57, KK62, KK67, KK80, KK83, KK99).
11. Kabardey uygulamasına göre izinle dışarı çıkan kimse içeri girince “*Gup Maxoeapsı*” (grubunuz iyi olsun, iyi yürüsün) sözünü söyler, izinle yerine oturur. Sofraya geç katılarda bu sözü söyler (KK27, KK34, KK65, KK66, KK67, KK68, KK71).
12. Yemeği bitiren hiçbir şekilde oturuşunu bozamaz. Yemek yiyormuş gibi aynı ciddiyetle oturur (KK1, KK2, KK3, KK4).

13. Çerkes sofrasında içki içmeye zorlamak âdet değildir (KK24, KK27, KK38, KK44).
14. Çerkes sofrasında bayanlar da oturuyorsa bayanların içki içmeye zorlanması âdet değildir. Ancak içmek isteyen bayana aynen erkeklerde olduğu gibi içki servisi yapılır (KK36, KK37, KK40).
15. Sofraya gelen yarım baş, kırması için misafir olan büyüğe verilir; ancak o başı kırmasını ev sahibi olan büyükten rica eder. Bu büyüğün thamade olması muhtemeldir. Thamade yarım başı parçaladıktan sonra, sadece kulaktan kopardığı bir parçayı ilgisine uzatır. Parçaladığı yarım başı tekrar misafire verir. Baş ilgililerine usulü dairesince dağıtmak bunun görevidir (KK34, KK35, KK3, KK47, KK53).
16. İkiye ayrılan başın sol parçası misafir sofrasına konulmaz. Ayrıca yarım baş (sol parça) yemeğin yendiği evden dışarı çıkartılmaz. Protokol olmadan koyun kesildiği zaman ise sağ yarım baş en yaşlı komşuya hisse olarak verilir. Bu ona saygının bir ifadesidir (KK10, KK16, KK17, KK18, K23).
17. Evde sol yarım başı yiyecek kadar yaşlı kimse yoksa yaşlı komşu davet edilerek bu yarım baş kendisine usulen ikram edilir (KK44, KK45, KK47).
18. Babası sağ olan kimse yarım başı hem kıramaz hem yiyemez (KK11, KK17, KK45, KK54).
19. Çerkes sofrasında genellikle sofraya süresi uzun tutulur. Şarkılar söylenir ve konuşmalar yapılır. Bunu yapmaktaki amaç yemek ve içkinin dokunmaması içindir (KK34, KK39, KK41, KK49, KK55).
20. Çerkes sofraya âdetine göre, içki dokunan adamın horlanması, küçük düşürülmesi veya onun yarı yolda bırakılması *Xabze*ye aykırıdır. Ona gerekli yardım yapılır, evine götürülür, gereken her müdahale yapılır. Ayrıca bu duruma düşen şahsın durumu hiçbir şekilde başkalarına anlatılmaz dedikodusu yapılmaz (KK34, KK54, KK56, KK57).
21. Çerkes sofraya âdetine göre dilek konuşması yapılması gereken kimselere ve isteyenlere Thamade söz verir, izinsiz konuşma yapılmaz. Sofrayı açan ve kapatan sofraya Thamadesidir (KK35, KK37, KK38, KK39, KK40).
22. Sofranın güzelliği ve yenilenin, içilenin rahat hazmedilmesi sofraya thamadesinin maharetine, sevk ve idaresindeki başarıya bağlıdır. Bu nedenle Çerkes sofrasında thamade seçimine ve thamadelik olayına çok önem verilmiştir (KK27, KK28, KK52, KK53, KK84, KK85, KK88, KK94).

Bu kuralların Kafkasya ve diaspora için, ayrıca *Xabze* toplumunu teşkil eden farklı halk gruplarında birkaç değişiklik gösterse de ana iskelesi her daim aynı kalmaktadır.

7.2. Yemek Çeşitleri

Her ulusun kendine özgü, ulusu tanıttığı bir yemeği vardır, uluslar bu tür yemekleriyle tanınırlar. Sözcüleri Gürcüler "*baçapuri*", Emeniler "*lavış*", Tatarlar "*çak-çak*", Abhazlar "*Acıka*", Karaçay-Balkarlar "*bıçın*", Azeriler "*kavurma*", Ruslar "*yaşı*", Ukraynalılar da "*borş*"larıyla tanınırlar. Çerkesleri tanıtan yiyecekler ise "*şıpsı-p'aste*" ile "*şelame-halıjo*"dur. Kazanın başına geçen herhangi bir çerkes kadını bu yiyecekleri yapmasını bilir, birilerine sorma gereği duymaz (KK37, KK40, KK4, KK43, KK45). Ancak on iki değişik "*şıps*" çeşidinin çerkes mutfağına miras kalmış olduğu bilinmektedir. Dövülmüş dana etinden yapıma şıps Bjedughlar, kaymakla donatılmış beyaz renkli tavuk şıpsı Kabardeyler, içine dövülmüş ceviz katılan şıps Shapsughlar, sütlü hindi ile et suyu karışımı şıps Türkiye'deki Abzehliler, içine dana ya da koyun eti doğranmış lits'uk'u şıps K'emguylar arasında yaygındır (Vinereko, 2007: 37).

Çerkes mutfağına bini aşkın yemek türüne sahip olduğu bilirse de bugün çoğu unutulmuştur. Kafkasya'da aynı sofrada yirmi civarında türü birlikte görmek hâlâ mümkündür. Geleneksel Çerkes mutfağı, et ve et ürünü yemekler bakımından oldukça zengindir. Daha çok, etin haşlanmasına, kurutulmasına, fırında pişirilmesine dayanır. Pek tercih edilmeyen yağda kızartma türü et yemekleri, Çerkes mutfağına son dönemlerde girmiştir (KK13, KK17, KK28, KK39). "*Haşlanmış söğüş et, et suyu, kurutulmuş et, Çerkes sucuğu, Çerkes salanı, Çerkes kavurması, Çerkes tavuğu*" vb. başlıca et ürünü yemeklerdendir. Süt ve süt ürünleri de Çerkes mutfağına önemli yer tutar. Bunlardan "*kışlık yoğurt, kundıpsov, Çerkes peyniri türleri ve kefir*" sıradan olmayan süt ürünleridir (Aslan vd. 2011: 28; KK34, KK35, KK37, KK42, KK47, KK48).

Çerkes boylarına ait birçok yemek türü vardır. Bunlardan sadece bir kaçını saymak gerekirse; şıpsı-paste, psihalive, halüj, gubate, abısta, acıka, fitçin, gabın, gılınış, velibah, gılğanış, hinkal ilk akla gelenleridir. Çerkeslerde "*ğomile*" (azık) denilen bir yiyecek türü vardır. Ğomile sıradan bir azık değildir. Günümüzdeki uzay yolculukları için hazırlanan yiyecek tabletlerini akla getiren yoğunlaştırılmış bir özel yiyecektir Ğomile hazırlamak için bir öküz veya dana kesilir, temizlenir. Kemikli parçalar halinde büyük kazanlarda meşe odunu ateşiyle uzun süre, kemikler etten kendiliğinden ayrılincaya kadar kaynatılır. İyice ayrılan kemikler çekilip çıkarıldıktan sonra

kaynamakta olan etin içine *figu* veya *xugu* denilen temizlenmiş ayıklanmış darı eklenir. İkisi birlikte iyice özleşinceye kadar kaynatılmaya devam edilir. Çeşitli baharatlar eklenir. Kaynayan şeyin et mi, başka bir şey mi olduğu anlaşılabilir hale gelince çıkarılıp kurutulur. Toz haline getirilir. Bazen toz halinde, bazen balla karıştırılıp bilye haline getirilmiş katı macun olarak, *tsıye/tsey* denilen ve artık Çerkeska adıyla tanınan erkek giysilerinin göğüs kısımlarında yer alan, “*hazır*” diye adlandırılan fişekliklerin içinde korunup taşınır. Seferde, yolculuk sırasında bir fişekliğin içindeki toz gömüle, insanı bir öğün, bazen de bir gün tok tutabilir (Aslan vd. 2011: 28-29; KK1, KK2, KK6, KK24, KK27, KK34).

Reyhanlı Çerkeslerinde de Kafkasya’da yapılan yemeklerin birebir aynalarına rastlanmıştır. Yerel kültürden birkaç etkilenme dışında özel günlerde ve düğünlerde kendi kültürlerine has yemeklerini yapmaktadırlar. Bu yemekler hamur işi olduğu kadar sebze yemekleri, çorbalar, tatlılar ve et yemeklerinden oluşmaktadır.²³

7.2.1. Hamur İş Yemekler

Ülkemizde unlu mamullere olan rağbet maalesef fazladır. Batı Abadolu’daki zeytinyağlı sebzelerin tüketilmesi şuuru her yerde tam olarak yaygınlaşmamıştır. Öyle olunca hünerli Anadolu hanımları akla hayale gelmeyecek zenginlikte, temeli una dayanan yiyecekler elde etmişlerdir (Abdulkadiroğlu, 2002: 500). Tüm Anadolu’da olduğu gibi, Çerkeslerde de çok çeşitli hamur işleri yapılmaktadır. “*Fıccın (Çerkes böreği), fitcan, velibah, haltımış, hınkal, mısır unundan içli köfte, hatık, metaz, halwe, ethıçan, haluj, haluj, şelame*” gibi hamurla yapılan Çerkes yemekleri vardır. Bunlardan Reyhanlı Çerkeslerinin yaptığı ve en çok tüketilenlerinin yapılışı şöyledir:

7.2.1.1. Metaz: Un ve su karışımıyla yapılan mayalı hamur iyice yoğrulur. Daha sonra daire şeklinde açılan hamurlar, bir çay bardağının ağız kısmıyla yuvarlak şekilde hamurlar kesilir ve içine Çerkes peyniri, biraz da tuz konarak kapatılır. Kapatılan bu hamurlar, kaynar suyun içinde iyice haşlandıktan sonra sıcak olarak servis yapılır (KK2, KK13, KK14, KK15, KK42).

7.2.1.2. Haluj: Haluj, Hıngal, Hhaljoji, Hambal gibi birçok değişik adı var. Aslen “*Çerkes Mantısı*” olarak bilinmektedir. Un ve su karışımıyla elde edilen hamur küçük parçalara ayrıldıktan sonra daire şeklinde açılır. Bir çay bardağının ağız kısmıyla yuvarlak şekilde hamurlar kesilir. Daha önceden hazırlanmış patates, soğan ve biber karışımı bunların içine konulur

23 Reyhanlı Çerkesleri tarafından çokça tercih edilen ve tüketilen yemeklerin resimleri ekler kısmında bulunmaktadır.

ve yarımay şeklinde kapatılır. Birbirine yapışmaması için hamurlar kaynamış suya tek tek atılır. Haşlandıktan sonra bunların suyu süzülür. Daha sonra üzerine sıcak tereyağı, pul biber ve yoğurt dökülerek yenilir (KK12, KK13, KK14, KK15, KK16, KK17).

7.2.1.3. Halug: Un, su ve tuz karıştırılarak hamur yapılır. Yarım saat dinlendirilir. Hamurlar somun haline getirilip ortasına ceviz konur. Fırında pişirilir (KK17, KK28, KK45).

7.2.1.4. Velibah: Önce küçük bir kâsede haşlanmış patatesler ezilir. Üzerine tuz ve peynir eklenip karıştırılır. Ayrı yerde büyük bir karıştırma kabına maya ve şeker konulur. Üzerine ılık süt ve su koyup karıştırılır. Ardından tuz ve azar azar un koyup yoğrulur. Ele yapışmayan yumuşak bir hamur yapılır. Üzerini kapatıp sıcak bir yerde bir saat mayalandırılır. Süre sonunda bezeler on eşit parçaya bölünür. Hepsi unlanmış tezgâhta çay tabağı şeklinde açılır. Üzerlerine bir yemek kaşığı yakın patates peynir karışımı harç konur. Hamur ortadan büzüştürüp kapatılır. Ters çevirip üzeri unlanır. Merdaneyle tatlı tabağı büyüklüğünde açılır. Kurumaması için üzerleri temiz bir bezle örtülür. Hepsi bitince yağsız teflon tavada orta ateşte pişirilir. Ters çevirip pişen tarafa tereyağı sürülür. Diğer yüzü de pişince tabağa ters çevirip diğer yüzüne de yağ sürülür. Rulo şeklinde sarılıp servis edilir (KK14, KK15, KK16, KK17, KK49).

7.2.1.5. Cokotabe: Su, tuz ve maya ile hamur tutulur. Mayalandıktan sonra Ramazan pidesi gibi dökme tavada pişirilir (KK17, KK34, KK47, KK48).

7.2.1.6. Haluğ Tegığa: Su ile normal hamur yoğrulur, kabarması için bir müddet dinlendirilir. Sonra hamur parçalara ayrılıp iki santim kalınlıkta el ile açılır, saç üzerinde pişirilir. Sıcak ya da soğuk yenilir (KK6, KK7, KK8, KK9, KK10, KK39, KK40).

7.2.1.7. Mukumipş (Mayasız ekmek): Un, su, yumurta, yoğurt, karbonat, sıvı yağ karıştırılır ve kulak memesi yumuşaklığında hamur yoğrulur. Bezelere ayrılıp açılır. İçine yağ sürülür. Rulo halinde sarılır. Yağlanmış tepsiye konulur. Üzerine yumurtalı yoğurt sürülür. Arzu edilirse susam ve çörek otu serpilir. Fırında pişirilir (KK45, KK46, KK51, KK52, KK67).

7.2.1.8. Şelame: Un, yoğurt, zeytinyağından oluşan hamur malzemeleri derince bir kapta karıştırılır, su yavaş yavaş ilave edilerek hamur hazırlanır. Unlanan tahtanın üzerinde hamur ikiye ayrılır ve her hamur merdane kalınlığında rulo yapılır. Rulodan iki santim genişliğinde dilimler kesilir ve her dilim una bulanarak merdane ile açılır. Peynir ve maydanozdan oluşan

iç malzemesi koyularak ay şeklinde kapatılır kenarlarına bastırılarak iyice tutturulur. Kızdırılmış yağda her iki tarafı da kızartılır (KK2, KK10, KK25, KK47).

7.2.1.9. Fıccın (Çerkes Böreği): Çok az sıvı yağı tavaya alınır soğanlar yemeklik doğranarak kavrulur. Karabiber ve kıymayı da katıp kavurmaya devam edilir. Rendelenmiş sarımsak ta koyularak karıştırılır. Kabuklarını soyduktan sonra küp küp doğranmış domates de eklenir. Biraz harlı ateşte pişirmeye devam edilir. Domates suyunu çektikten sonra ocağın altı kapatılır. Yapılan bu iç malzeme bir kaba alınıp soğuması sağlanır.

Hamuru için ılık süt, şeker ve mayayı bir kapta karıştırıp tuz ve yağı sonrada unu ekleyip kulak memesi kıvamında hamur elde edilir. Hamur iki parçaya bölünür. Bu bölme işlemi bir parçası diğerinden biraz daha büyük olacak şekilde yapılır. Biraz daha büyük olan hamur mayalanması hiç beklenmeden normal fırın tepsisi boyunda merdane ile az unlayıp açılır. Yağlanan tepsiye açılan hamur serilerek soğuyan iç harcı eşit şekilde üzerine yayılır. Kalan küçük parça olan hamurun unlayıp merdane ile açılarak tepsinin üzerine kapatılır. Tam ortasına yuvarlak şekilde delik açılır. Bunu yapmaktaki sebep hem kabarmamasını sağlamak hem de içinin hava alması içindir. Kenarları kıvrılarak üzerine yumurta sarısı sürülür. Fırında piştikten sonra ılık bir şekilde servis yapılır (KK17, KK28, KK41, KK42, KK43, KK44).

7.2.2. Et Yemekleri

Et, Çerkes mutfağında geniş yer tutmaktadır. Eski zamanlarda Çerkesler büyük ve küçükbaş hayvan beslemişlerdir. Şimdi Türkiye’de hayvancılıkla uğraşan çok az Çerkes kalmıştır. En çok tutulan etler koyun (özellikle kuzu) etidir. Kümes hayvanları arasında en çok tavuk ve hindi eti tercih edilmektedir. Reyhanlı Çerkeslerinde et kullanarak yapılan yemekler; “*Çerkes tavuğu, haşlama et, lepsi, kuru et, tandır kebabı, şıpsibasta (şıpsipaste), sucuk, corme, thamç’eğumup*” belli başlılarındandır.

7.2.2.1. Çerkes Tavuğu: Bir tencerede sıvı yağ ile rendelenmiş soğan kavrulduktan sonra, içine biber salçası konulur ve üzerine önceden haşlanmış tavuğun suyu ilave edilip kaynamaya bırakılır (Tavuk haşlanırken de Çerkes tuzu konulur). Bu arada başka bir tencerenin içine bir kâse soğuk su konulup içine dört yemek kaşığı mısır unu, bir yemek kaşığından az kimyon, bir tatlı kaşığı kadar karabiber, reyhan, kişniş ve dövülmüş ceviz ilave edilir. Çatalla iyice karıştırıldıktan sonra diğer tencerede daha önce hazırlanmış olan karışıma yavaş yavaş ilave edilir. Bunlar da kaynadıktan sonra küçük küçük kesilmiş tavuklar ilave edilir ve ikrama hazır hale gelir (KK13, KK14,

KK15, KK16, KK17, KK18, KK19, KK40). Marketler de “acıkca” adıyla satılan Çerkes tuzunun yapılışı şöyledir: Tuzun içine kişniş, kimyon, tavuk otu, bol sarımsak ve kırmızıbiber koyup karıştırılır. Sonra üzerine bir miktar ceviz yağı ilave edilir (KK13, KK17).

7.2.2.2. Şipsipaste: Tavuğu haşlayıp suyunu süzildükten sonra elle küçük parçalara ayrılır. Mısır unu rengi değişinceye kadar kavrulur. Tavuğun suyu tencereye alınıp ocağa koyulur. Hazırlanan mısır ununu suyla açılıp tenceredeki tavuk suyuna eklenir. Bir taşım kaynatılır. Ayrı bir tavada ince ince doğranan soğan yağ ile birlikte pembeleşinceye kadar kavrulur. Salça, tuz, pul biberi, sarımsak eklenip kavrulur. Bu sosun yarısı tencereye katılıp karıştırılır. Diğer yarısı üzerine dökülür. Tavuklar en üstüne yerleştirilir. Şipsi yapıldığı zaman yanına mısır unu, tereyağı ve tuz ile yapılan paste de yapılmaktadır. Bir şipsiden bir paste'den alınarak yenir (KK2, KK13, KK14, KK28, KK40, KK45, KK49).

7.2.2.3. Lepsi: Tencereye yağ konulur. Soğanlar, sarımsak kup doğrayıp tencereye atılır. Soğanlar kavruktan sonra salça eklenir. Derileri alınmış tavuk budu kolay pişmesi için üzeri çizilmiş olarak tencereye eklenir. Soğanlar ile birlikte on dakika kavrulur. Bir kapta mısır unu sulandırılıp tencereye eklenir. Baharatları eklenen yemek otuz beş dakika piştikten sonra servise hazırdır (KK11, KK1, KK13, KK14, KK28).

7.2.2.4. Ajuhta (Haşlama et): Büyük parçalar halinde hazırlanan et haşlanır, köpüğü alınır, piştikten sonra bir başka kaba konur. Sıcak olarak pasta ile servis yapılır. Haşlanmış et önce acıkaya sonra sızbala batırılarak yenir (KK2, KK3, KK6, KK17).

7.2.2.5. Degelibj (Kavurma Et): Etler kuşbaşı parçalara ayrılır ve tuzlanır. Kendi yağında kavrulur. Teneke, kutu ve çömleklere konur, kendi yağı ile üstü örtülür. İstenildiğinde zaman ateşte ısıtılıp pasta ile yenir (KK44, KK45, KK50, KK51, KK57).

7.2.2.6. Liğeguğ (Kuru et/İsli et): Taze et bıçakla açılır. Etlerin iki tarafına biberli tuz (şıbşıy suğ/acıkca) sürülür. Bir tepsiye dizilir. Yirmi dört saat tuzunu çekmesi için bekletilir. Ocaktaki zincirlere asılır. Önce bir alev görür, sonra yukarı çekilir ve kurumaya bırakılır. Soğuk yendiği gibi, sıcak su ile yıkanarak ısıtılarak da yenir. Bu şekilde hazırlanan kuru et bütün kış bozulmadan muhafaza edilebilir (KK50, KK51, KK52, KK6, KK64, KK67).

7.2.2.7. Lılıbj (Tılbj): İnce doğranmış soğan yağla pembeleştirilir. Yıkanmış kuşbaşı etler içine konup suyu çektirilir. Bir tatlı kaşığı un, biberli

tuz ilave edilip bir müddet kavrulur. Üzerini örtecek kadar sıcak su konur, kısık ateşte pişirilir (KK17, KK34, KK44, KK81).

7.2.2.8. Sucuk: Dövülp doğranmış et bağırsağa doldurularak kurutulur (KK4, KK5, KK18, KK29).

7.2.2.9. Corme: Temizlenen işkemce, bağırsak ve süt birlikte karıştırılır ince bağırsaklara doldurulup bağlanır ve ocaklarda kurutulur. Yeneceği zaman tavada pişirilir (KK13, KK14, KK17, KK59, KK65).

7.2.2.10. Thamç'eğünib: Karaciğer süt içine doğranır içine bir miktar kemiksiz et konur kalın ya da ince bağırsaklara doldurulur ve suda pişirilir (KK17, KK28, KK34, KK35, KK43, KK44).

7.2.3. Çorbalar

Çerkes mutfağının içeriği uçsuz bucaksız, sonu olmayan zenginliktedir. Çeşitli malzemeler kullanılarak yapılan çorba türleri Çerkes mutfağının zenginliklerindedir. Çerkeslerin çocukluktan yaşlılık dönemine kadar en çok tercih ettikleri gıda türü çorbalardır. Bazı toplumlarda iştah açıcı olarak tüketilen çorbalar Çerkeslerde yemek olarak tüketilmektedir. Reyhanlı Çerkeslerinin sıkça pişirdiği çorbalar şunlardır:

7.2.3.1. Şar Tohin Çorp (Ayran Çorbası): Yarma haşlanır pişmek üzereyken yıkanmış pazının yeşil kısmı doğranır ve katılır. Beş dakika pişirilir. Yoğurt ayran yapılır ve karışıma katılır. Son olarak tuz ilave edilir ve karıştırılır. Çorba kasesine alınır (KK10, KK11, KK12, KK40, KK45).

7.2.3.2. Bulgur Çorbası: Bulgur ayıklanır, yıkanır ve tencereye konur. Bulgurun üzerine su ve çiğ süt konur. Bulgur piştiğinde tuz konur ve ateşten alınır. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, kırmızı pul biber ilave edilir ve çorbanın üzerine gezdirilir (KK41, KK4, KK43, KK44, KK45, KK46).

7.2.3.3. Etli Çerkes Çorbası: Parça et yıkanır, üzerine örtecek kadar su ile ateşe konur haşlanır. Haşlanmış parça et, taze mısır ve taze fasulye birlikte pişirilir. Tuz ilave edilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur. Kırmızıbiber ilave edilir. Bu karışım çorbanın üzerine gezdirilir (KK12, KK14, KK15, KK17, KK46).

7.2.3.4. Etsiz Çerkes Çorbası: Su önceden kaynatılır. İki yüz gr. bulgur ilave edilir, yirmi dakika karıştırılmadan kaynatılır. Mantı hamuru fasulye büyüklüğünde yuvarlanarak kaynamakta olan tencereye ilave edilir. Tekrar on dakika kaynatılarak süt, tuz ve yoğurt ilave edilir. On dakika kaynatıldıktan sonra Beş dakika dinlendirilerek servise sunulur. Dört diş sarımsak dövülerek ayrı soslukla çorbanın beraberinde verilir (KK17, KK37, KK38, KK44).

7.2.3.5. Nertuhcise (Darı Çorbası): Nohut, fasulye akşamdan ıslatılır. Dövmüş darı, kuru fasulye, mercimek, nohut birlikte kaynatılır. Süt, kuru üzüm ve biraz tuz ilave edilir. Bir müddet daha kaynatılıp üzerine tereyağlı kırmızıbiber gezdirilir (KK13, KK16, KK41, KK42, KK43).

7.2.3.6. Dövme Buğday Çorbası (Nohutlu): Buğday akşamdan ıslatılmış fasulye ve nohut birlikte haşlanır. Süt ilave edilir. Ateşten indirileceğine yakın tuz ilave edilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, kırmızı toz biber ilave edilir. Karışımın üzerine gezdirilir (KK15, KK16, KK17, KK28, KK36, KK37).

7.2.3.7. Dövme Buğday Çorbası: Darının kabuğu çıkarılır. Dibekte dövülür. Darı yıkanır ve tencereye konur. Darının üzerine su ve çiğ süt konur. Darı piştiğinde tuz konur ve ateşten alınır. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, kırmızı pul biber ilave edilir. Çorbanın üzerine gezdirilir ve servis yapılır (KK16, KK17, KK28, KK45, KK46).

7.2.3.8. Garzınış: Buğday unu, su ve tuz ile karıştırılır, hamur haline getirilir. Yufka açılır. Erişte biçiminde ya da kare şeklinde kesilir. Suda haşlanır. Üzerine süt dökülür. Ayrıca katı pişirilmiş yumurtalar küp şeklinde kesilerek üzerine konur (KK40, KK41, KK47, KK48).

7.2.3.9. Hacığaps: Mısır unu bir kapta su ile karıştırılır. İçine kırmızıbiber ilave edilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur. Fazla olan yağ süzdürülür. Mısır unlu kırmızıbiber ve su ile karıştırılan çorba, yağın içine konulup ocağın üzerinde kaynatılır. Tavuk suyu ya da et suyu konur, karıştırılıp iyice kaynatılır. Tereyağı kızdırılıp çorbanın üzerine gezdirilir (KK11, KK12, KK13, KK40, KK41).

7.2.3.10. Hantikoleps (Hantgups): Mısır unu soğuk suyla karıştırılır. Bu karışım kaynayan suya ilave edilir, dibi tutmayacak şekilde boza kıvamına getirilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur. Üzerine acı pul biber ilave edilir ve bu çorbanın üzerine gezdirilir. Sıcak servis yapılır (KK14, KK15, KK17, KK28, KK39, KK40).

7.2.3.11. Hingal: İki avuç una tuz ve su ilavesi ile sert bir hamur elde edilir. Oklava ile açılır. Kuruduktan sonra erişte gibi kesilir. Süt ve su karışımı kaynadıktan sonra içine bir bardak hamur atılır. Hamur yumuşayınca kadar pişirilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, kırmızı biber ilave edilir ve çorbanın üzerine gezdirilir (KK4, KK43, KK44, KK45).

7.2.3.12. Lahse (Mercimek Çorbası): Yeşil mercimek haşlanır. Un, su ve tuz ile hamur tutulur, bir yufka açılır, erişte gibi kesilir. Kaynayan suya mercimek ve ince kesilmiş hamur atılır, birlikte pişirilir, tuz konur.

İnce doğranmış soğan yağla kavrulur, kırmızı toz biber eklenir ve bu karışım çorbanın üzerine gezdirilir (KK28, KK36, KK37).

7.2.3.13. Natıfıps (Mısır Çorbası): Dövülmüş mısır akşamdan ıslatılır. Su ve süt bir tencereye konur, mısır içine atılır. Mısır yumuşayınca kadar pişirilir. İndirileceğine yakın tuz ilave edilir. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, kırmızı toz biber ilave edilir ve çorbanın üzerine gezdirilir (KK47, KK48, KK49, KK50).

7.2.3.14. Şur Tohin Çorp (Sütlü Çorba): Bir tencereye su konur ve kaynatılır, içine bulgur ve tuz konur. Bulgur kaynadıktan sonra süt ilave edilir. Beş dakika kaynatılır ve servise hazır olur (KK10, KK15, KK16, KK28).

7.2.3.15. Pirinç Çorbası: Yağı alınmış et suyuna bir miktar tuz katılır. İçerisine bir veya su bardağı pirinç konur ve kaynatılır. İnce doğranmış kuru soğan yağda kavrulur. Üzerine kırmızı toz biber ilave edilir. Çorbanın üzerine gezdirilir (KK1, KK15, KK16, KK28).

7.2.3.16. Aguveştir (Un Çorbası): Su ve süt birlikte kaynatılır. Bir yayvan tabağa bir veya iki su bardağı elenmiş buğday unu konur; üzerine su serpilip elle karıştırılır, oğuşturulur, ortaya çıkan hamur parçacıkları kaynayan sü ve süt karışımına yavaş yavaş konur, karıştırılır. Hamur piştiğinde, tuz konur ve ateşten alınır. İnce doğranmış soğan yağ ile kavrulur, biber salçası konur ve çorbanın üzerine gezdirilir ve servis yapılır (KK11, KK12, KK13, KK14, KK15).

7.2.3.17. Veynih Gırzınış: Un, su ve tuz ile sert bir hamur yoğrulur. Yufka açılır, üzerine bolca un dökülür ve oklavaya sarılır. Tam ortasından boydan boya kesilir, oklava içinden alınır ve ortadan ikiye bölünür, parmak kalınlığında bütün hamur kesilir ve küçük karelere ayrılır. Kaynayan tuzlu suda haşlanır. Hamur piştiğinde süzülerek başka bir kaba alınır. Az miktarda hamur suyu ve süt ilave edilerek, beş dakika tekrar kaynatılır, sıcak servis yapılır (KK14, KK15, KK16, KK28).

7.2.3.18. Yarma Çorbası: Yarma, kuru fasulye ve kuru et akşamdan ıslatılır. Yarma, kuru fasulye, kuru et, tuz, yağ ve su tencereye konur. Bu karışım tandırda pişirilir (KK28, KK36, KK37, KK44).

7.2.3.19. Yoğurt Çorbası: Dövülmüş buğday çekilir, bulgur gibi olur. Buğday süzme yoğurt ve tuzla karıştırılır. Birkaç gün torbada bekletilir ve süzülmesi beklenir. Sonra sıkılarak ince çıtarlar üzerinde kurutulur. Çorba yapılacağı zaman akşamdan ılık suyla ıslatılır. Tencereye su konur, kaynarken dövülmüş buğday konur, karıştırılarak pişirilir. Tarhana kıvamında olması

gerekir. Üzerine tereyağı gezdirilir ve kuru nane ilave edilir (KK40, KK41, KK4, KK43, KK50).

7.2.4. Tatlılar

Tatlılar, sevilerek tüketilen ve bu nedenle en çok üretilen yiyeceklerdir. Çerkes mutfağında tatlılar her zaman önemli bir yere sahip olmuş, diğer yiyecekler arasında özel yeri olan bir gıdadır. Çerkeslerin geniş bir yelpaze içinde yer alan çok sayıda geleneksel tatlıları vardır. Bu tatlılardan Reyhanlı Çerkeslerinin yaptıkları şunlardır:

7.2.4.1. Darı Tatlısı: Darının toprak değirmende kabuğu alınır, dibekte dövülür. Tencereye su konur, tuz ilave edilir. Kaynayan suya darı unu konur, pişerken mısır unu eklenir, belağ (kepçe, kaşık) ile çevire çevire pişirilir. Belağa yapışmadığında pişmiş demektir. Tatlı sofraya ters çevrilerek konur, epışps ve diğer yemeklerle yenir (KK40, KK41, KK4, KK43, KK47).

7.2.4.2. İrmik Tatlısı: Kaynar tuzlu suya irmik atılır. Suyu çekinceye kadar pişirilir. Belağla karıştırılarak mısır pastası kıvamında pişirilir. Belağa yapışmadığında ateşten alınır. Ters çevrilerek sofraya konur (KK10, KK11, KK12, KK13, KK14, KK15).

7.2.4.3. Kosi Paste: Mısır ve buğday unu kaynayan tuzlu suya konur. Suyu çekinceye kadar pişirilir. Belağ yapışmayacak hale gelince, servis tabağına alınır. Üzerine ekşimik ve kızgın tereyağı konularak sıcak olarak yenir (KK15, KK16, KK17, KK37, KK38).

7.2.4.4. Malay: Mısır unu ince ipek elekten geçirilir. Geniş tencerede kaynamakta olan pekmezli suya mısır unu dökülür. Kaşığa yapışmayacak şekilde oluncaya kadar pişirilir, ateşten indirilir. Kaşık kaşık servis tabağına dizilir. Üzerine ceviz içi serpilir ve üstüne pekmez dökülerek servise hazırlanır (KK36, KK37, KK38, KK39).

7.2.4.5. Mısır Pastası: Mısır taneleri bulgur inceliğinde öğütülür, elenir. İri olan ve elekte kalan mısırlar suyla yıkanır. Çüven ya da pişirilecek kapta kaynamakta olan suya mısırlar konur. Sulu gibi olursa gerektiğinde azıcık mısır unu eklenir. Belağ ile pişinceye kadar karıştırılır. Belağ ile parçalar halinde tepsiye ya da siniye konur (KK1, KK15, KK16, KK28, KK38, KK50).

7.2.4.6. Açamuka (Peynirli Pasta): Fırınlaşmamış mısır unu ipek elekten geçirilir. Tuzsuz Abhaz peyniri yirmi dört saat sıcak bir ortamda bekletilir, suyunu bırakır. Özel olarak hazırlanan bu peynirin suyu tencereye (çüvene) konur, kaynatılır, tuz atılır. Kaynayan suya un konur ve oldukça yumuşak bir pasta pişirilir. Pasta karıştırılırken dilimlenmiş peynirler katılır

ve karıştırılır, sakız gibi olur. Sofraya ters çevrilir, ortası oyularak tereyağı ve kaymak konur (KK41, KK42, KK43, KK45, KK50).

7.2.4.7. Çerkes Tatlısı: Bir su bardağı dövülmüş ceviz, bir çay bardağı hindistan cevizi, bir çay bardağı toz antep fıstığı, bir buçuk su bardağı pudra şekeri, yedi adet yumurtanın akı iç malzeme olarak karıştırılıp bir kenara alınır. Şerbeti için toz şeker ve su kaynatılır. Limon suyunu ekleyip, iki taşım daha kaynatıp soğumaya bırakılır. Hamur için unu tezgâhın üzerine eleyip ortası havuz şeklinde açılır. Ortasına margarin, yoğurt, irmik, maya, yumurta, rendelenmiş portakal kabuğu ve tuz eklenir. Un hariç bütün malzeme karıştırılır. Daha sonra kenarlardaki un ortaya alınır ve su ilavesiyle birlikte kulak memesi yumuşaklığında bir hamur elde edene kadar yoğurulur. Hamurun üstü nemli bir bezle örtülerek on beş dakika dinlendirilir. Merdane yardımıyla hamur üç mm. kalınlığında açılır. Üzerine yumurta sarısı sürülür. Hazırlanan iç harçtan bir parmak kalınlığında uzun şeritler yapılır. Bir adet şerit açılmış hamurun kenarına koyularak rulo yapılır ve kesilir. İç harç ve hamur bitene kadar işleme devam edilir. İç harçlı uzun hamurları başparmak uzunluğunda kesilir. Çok kızgın olmayan sıvı yağda önlü arkalı kızartılır. Bir kevgir yardımıyla tatlılar yağdan alınır ve soğuk şerbetin içine atılır. On beş dakika şerbette bekletdikten sonra servis tabağına alınır. Antepfıstığı ile süslenip, servis yapılır (KK13, KK15, KK16, KK17, KK28).

7.2.4.8. Bıhtı (malaka): Bir tencerede su kaynatılır, bir yemek kaşığı tereyağı ve tuzu ilave edilir. Kaynayan suya karıştırarak yavaş yavaş un eklenerek, un kokusu gidene kadar pişirilir. Servis yapılacak tepsiye şeker ve ceviz dökülür. Yağa batırılan kaşık yardımıyla pişen un parçalar halinde tepsiye dizilir. Üzerine tekrar şeker ve ceviz serpilir. Birkaç sıra bu şekilde dizilir. En üstüne kızgın tereyağı dökülür. Arzu eden şeker yerine bal ilave edip ya da hiç bir şey katmadan tuzluda yiyebilir (KK28, KK37, KK38, KK41, KK42).

7.2.4.9. Çerkes Kurabiyesi: Eritilmiş yağ ve şeker bir kapta karıştırılır. Şeker tamamen eridikten sonra un ilave edilip karışım yoğurulur. Yumurtadan biraz küçük parçalara ayrılır ve “s” şekli verilerek tepsiye dizilir. Yüz kırk derecelik fırında yirmi dakika pişirilir. İlk on dakikadan sonra fırının kapağı biraz aralık bırakılır. Rengi çok kızarmadan fırından alınır ve soğuyunca servis yapılır (KK28, KK39, KK44, KK45, KK46).

7.2.4.10. Miyane Helvası: Süt, tereyağı ve un karıştırılır. Karışım tel kalbur ya da süzgeçten geçirilir. Daha sonra hafif kavrulur. Tekrar süzgeçten geçirilir. En son hali yağlanmış tavada pembeleşinceye kadar tekrar kavrulur. Miyane soğuyunca kıvamlı ve kaynayan şerbet üzerine dökülür ve karıştırılır. Soğuyunca servis yapılır (KK47, KK48, KK49, KK50).

7.2.4.11. Peliza (Karakurt): Nişasta ve su tencerede karıştırılmaya başlanır. Karışımın üzerine pekmez eklenir. Ocakta karıştırılmaya devam edilir. Katılaştınca tencereye ufalanmış ceviz ilave edilir ve tabaklara servis yapılır (KK13, KK14, KK17, KK28).

7.2.4.12. Pesude (Nişasta Helvası): Nişasta, şeker, su ve süt bir kapta karıştırılır. Erimiş tereyağına ilave edilerek pişirilir. Helva katılaştınca ocaktan alınır, kaşıkla pirinç tanesi olana kadar ezilir ve servis yapılır (KK28, KK37, KK38, KK40).

7.2.4.13. Yoğurt Tatlısı: Yoğurt ve un bir kapta karıştırılır. Üzerine karbonat ilave edilir ve hemen limon sıkılır. Karışım kızgın yağa kaşık yardımı ile parça parça dökülür. Parçalar kızarana bir tabağa alınır. Ayrı bir tencerede su ve şeker kaynatılarak şerbet elde edilir. Soğuyan şerbete el ile tek tek kızaran tatlılar batırılır ve servis yapılacağı tabağa koyulur (KK15, KK16, KK17, KK18, KK28).

7.2.5. Sebze Yemekleri

Çerkesler sebze yemeklerini daha çok ev içinde tüketmeyi tercih etmiş misafire daha çok etli yemekleri sunmuşlardır. Çerkesler sofrada çeşit olması bakımından ikinci yemek olarak sebze yemeğini bulundurmaktadırlar. Reyhanlı Çerkesleri tarafından yapıp tüketilen sebze yemekleri; “*Pşesen ğım, fasulye ezmesi, akut vşısı, bjmilibje, kabcı, kükü, ğım, biber dolması, natıfıps, cençiğın, qabışıps*” daha çok bunlardır. Adı geçen yemeklerin yapılışı şöyledir:

7.2.5.1. Pşesen Ğımı: Isırgan otunun filizleri toplanır. İyice yıkandıktan sonra haşlanır. Haşlanmış ısırganlar kepçe yardımıyla ezilerek lapa haline getirilir ve servis tabağına alınır. Yoğurt kaymağının üzerine “*şıbjıy suş*” (Çerkes tuzu), taze soğan ve ezilmiş sarımsaklar karıştırılır. Bu karışım servis tabağındaki ısırganın üzerine dökülür (KK10, KK15, KK16, KK17, KK18).

7.2.5.2. Fasulye Ezmesi: Kuru fasulye iyice haşlanır. Haşlanmış kuru fasulyeler sarımsakla beraber iyice ezilir. Kişniş havanda dövülür. Zeytinyağı, kişniş, sarımsaklı fasulye, Çerkes tuzu hepsi karıştırılarak çırpılır. Kızarmış ekmeğin dilimlerinin üzerine bu harçtan sürülür. Üzerine dilimlenmiş Çerkes peyniri koyularak tepsiye dizilir. Kızgın fırında beş dakika pişirildikten sonra servise hazırdır (KK42, KK43, KK44, KK45).

7.2.5.3. Akut İrşısı: Fasulyeler akşamdan suyun içine konur. Sabah yıkayıp süzülen fasulyeler haşlanır. Tencerede kuru soğan yağ ile kavrulur. Salça ve fasulyeler ilave edilerek üzerini aşana dek sıcak su konur. Pişmesine yakın tuzu konur. Fazla suyundan ayırıp fasulyeler ezilir. Tekrar bir taşım

kaynatılan fasulye servis tabağına alınır. Üzerine kişniş, ince doğranmış taze soğan ve ceviz konulur. Kızdırılmış tereyağı üzerine gezdirildikten sonra yenir (KK17, KK39, KK40, KK47, KK48).

7.2.5.4. Bjini Libje: Bir tavaya konulan zeytinyağında beş adet doğranmış kuru soğan kavrulur. Üzerine doğranmış biber ve domates, süt ve tuz eklenir. Tavanın üzeri kapatılarak kavrulması beklenir (KK2, KK13, KK17, KK37, KK38).

7.2.5.5. Qabı Ğın: Sarı kabak yıkanıp soyulduktan sonra küçük dilimler halinde doğranır. Tencereye konulan kabaklar bol su ile pişirilir. Çerkes tuzu ve sıvı yağ ilave edilerek biraz daha pişirilir. Ilık süt ilave edilerek karıştırılır ve yenir (KK40, KK41, KK42, KK43).

7.2.5.6. Kabcı: Soyulup dilimlenen kara kabak kuru acı biberle birlikte haşlanır. Yapılan bu karışımın içine tuz ve sarımsak ekleyip bir küpün içine koyulur. Bir hafta kadar küpün içinde bekletilen yemek çıkartılarak servis edilir (KK2, KK13, KK14, KK15).

7.2.5.7. Kükü: Ispanağın yaprakları yıkanarak suyu sıkılır. Yumurta ve un ilave edilir. Kırmızıbiber, karabiber, nane, ince doğranmış soğan ve tuz ilave edilerek kızartılır. Büyük bir tavada kızdırılan yağa malzeme dökülür. Hafif ateşte yavaş yavaş, çevire çevire kızartılır. Servis tabağına alınır. Küçük karelere kesilir. Sarımsaklı yoğurt dökülerek servis yapılır (KK2, KK46, KK47, KK48, KK49).

7.2.5.8. Ğını: Ispanak doğrandıktan sonra on beş dakika karbonatlı suda haşlanır. Ispanaklar sudan çıkarılıp sıkılır ve ince ince doğranır. Soğan rendelenip tereyağında kavrulur. Üzerine ıspanaklar ilave edilerek bir iki dakika kavrulur. Üzerine bir su bardağı süt, tuz ve bir çay kaşığı pudra şekeri ilave edilerek iyice karıştırılır (KK13, KK14, KK15, KK16, KK36).

7.2.5.9. Isırgan Aşı (Pşesen Ğını): Yıkanıp temizlenen ısırgan otu ince ince doğranır. Süt ve kaymak katılarak haşlanır. İnce doğranan soğan tereyağında kavulur. Üzerine haşlanmış ısırgan otu koyulur tuz ilave edilerek pişirilir (KK17, KK18, KK19, KK40).

7.2.5.10. Biber Dolması: İnce bulgurun üzerine çok az su dökülerek şişmesi beklenir. Soğan, maydanoz, dereotu ve nane ince ince doğranır. Bulgur, ceviz, ezilmiş kişniş, karabiber ve pul biber katılarak karıştırılır. Dolmalık biberlerin içleri çıkartılıp temizlenir. Hazırlanan iç biberlere doldurulur. On beş-yirmi dakika pişirilip servis edilir (KK12, KK13, KK37, KK38, KK39).

7.2.5.11. Natıfıps: Barbunya, dövülmüş mısır ve nohut yıkanıp akşamdan ıslatılır. Sabah hepsi düdüklü tencerede kaynatılır. Ayrı bir kaptaki soğan yağ ile kavrulur. Salça ile baharatlar eklenerek karıştırılır. Bu karışım düdüklü tencereye dökülerek tekrar bir taşım kaynatılır (KK41, KK42, KK43, KK49, KK50).

7.2.5.12. Cençiğın: Barbunya akşamdan ıslatılır. Sabah haşlanan barbunya çirpıcıdan geçirilir. İçine hoben, Çerkes tuzu ve pul biber atılarak karıştırılır. Üzerine kırmızıbiberli yağ gezdirilerek servis edilir (KK2, KK28, KK37, KK38, KK45).

7.2.5.13. Qabişıps: Balkabağı soyulur, yıkanır ve dilimlere ayrılarak suda pişirilir. Pişen kabaklar kevgirden geçirilerek püre haline getirilir. Pul biber ve tuz ilave edilen püre, cam kavanozda dört beş gün bekletilir. Yenecek kadarı kavanozdan alınır ve darı pastasıyla yenir (KK2, KK13, KK17, KK28, KK46, KK47, KK48, KK49, KK50).

7.3. Mutfak Gereçleri

Yan yana odalardan oluşan Çerkes evlerinde mutfak baş tarfta yer almaktadır. Çerkesler mutfağa “*Pıtı*” veya “*Hakoş*” demektedirler. Günümüzde mutfakta kullanılan araç gereç ne varsa Çerkeslerde de aynıları farklı adlarla bulunmaktadır. Mutfakta kullanılan alet edavatlardan bazıları alfabetik olarak şöyledir:

Agubje: Kepçe, **Ake:** Masa, **Belag:** Ahşap kürek, **Bje:** Boynuz. İçecekler daha çok bje ile ikram edilmektedir, **Cemişk:** Kaşık, **Epeuh:** Peçete, **Gujye:** Testi, **Haqu:** Fırın, **Japxe:** Tava, **Lecen:** Leğen, **Lexup:** Kazan, **Lexupuşko:** Büyük Çerkes kazanı, **Qoşin:** Toprak kap, fiçi, **Phaçey:** Turşuların saklandığı ahşap fiçi, **Somar:** Semaver, **Şalhe:** Kova, **Şejye:** Bıçak, **Thaçüf:** Oklava, **Thuvalhe:** Yayık, **Tsatse:** Çatal, **Vubell:** Havan (KK1, KK2, KK6, KK27, KK28).

Sonuç

Çalışma, Hatay ili Reyhanlı Çerkeslerinin halkbilimi unsurlarının dün ve bugünkü uygulamalarını içermektedir. Çalışma sonucunda halkbilimi unsurlarından birçoğunun Reyhanlı Çerkeslerinde varlığını devam ettirdiği saptanmıştır. Saha çalışması sonucu tespit edilen bilgiler daha çok yaşlı ilerlemiş kişilerden elde edilmiştir. Yaş ile kültür hafızası arasında doğru orantı olduğu Reyhanlı Çerkeslerinde de görülmüştür. Görüşme sağlanan sözlü kaynakların yaklaşık %51'i orta yaşlı (50 ve üzeri) kategorisinde yer almakla birlikte kişilerin yaş ortalaması 53'tür. Bununla birlikte halkbilimi unsurlarının derlenmesinde Çerkes hanımlarının erkeklere oranla daha fazla bilgi aktardığı tespitler arasındadır. Kayıt altına alınan kadın kaynak kişilerin oranı yaklaşık %50 olsa dahi halkbilimi unsurlarının aktarımında yöntem, işlem ve köken hususunda kadınların daha yetkin olduğu görülmüştür. Üstelik çeşitlilik içeren bilgiler kadın kaynak kişiler aracılığıyla tespit edilmiştir.

Hatay/Reyhanlı Çerkeslerinde gerçekleştirilen saha araştırmaları kapsamındaki görüşmelerde, kişilere Reyhanlı Çerkeslerinde kültürel unsurlardan hangilerinin devam ettiği ve söz konusu unsurların devamlılığını sağlamak için ne tür uygulamaların yapıldığı ile ilgili sorular yöneltilmiş ve kişilerin ortak kültürel unsurlar etrafında toplandığı sonucuna varılmıştır. Çerkes düğünlerinde gözlemlenen gelenek ve göreneklerin bugün hâlâ Reyhanlı Çerkeslerinde devam ettirildiği ve bu durumun korunması adına çeşitli önlemlerin aldığı tespit edilmiştir. Günlük yaşamdan özel günlere, kıyafetlerinden yemeklerine kadar her alanda kendilerine has özelliklerini nesillerdir devam ettiren Reyhanlı Çerkeslerinin söz konusu kültürlerini korumak adına içe kapalı bir yaşamı tercih ettikleri tespit edilmiştir.

Görüşülen kişilerin 7'si ilkokul tahsili görmüşken 40'ı lise, 56'sı üniversite eğitimi almıştır. Verilerden anlaşılacağı üzere, eğitim seviyesi ilkokul seviyesinde olanların oranı, toplam kaynak kişi sayısının %07,7'sini

oluşturmaktadır. Eğitim seviyesi lise olanların toplam kişi sayısına oranı, %41 iken üniversite mezunlarına oranı %57.68'dir. Buradan hareketle, Reyhanlı Çerkeslerinde halkbilimi unsurlarının derlenmesi esnasında bilgisine başvuru alan kişilerin eğitim seviyesinin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Tabii konu hakkındaki bilgileri yaşlı kimselerin aktardığı göz önünde bulundurulduğunda kişilerin yaşlı olması sebebiyle eğitim seviyelerinin düşük olacağı düşünülse de Çerkeslerde eğitim seviyesi düşünülenin aksine yüksek çıkmıştır. Bununla birlikte eğitim seviyesi arttıkça Reyhanlı Çerkeslerinde halkbilimi unsurlarının öneminin ve kıymetinin daha da anlaşıldığı ve modern çağın getirdiği yeniliklere karşı kendi kültürlerini bilinçli bir şekilde savundukları saptanmıştır.

Kafkasya, karmaşık etnik yapısı ve zengin tarihi ile geçmiş kültürün izlerini taşımakta ve bir bakışta keşfedilemeyecek kadar karışık sosyo-kültürel yapıya sahiptir. Söz konusu bu yapı içerisinde yer alan Çerkesler tarihi boyunca birçok savaşa katılmış ve topraklarını her türlü tehlikeye karşı korumaya çalışmıştır. 1864 yılında büyük göç ile Anadolu'ya gelen Çerkesler yeni yurt edinme çabası içinde olmuş ve bu yolda bir yığın sorunla karşılaşmışlardır. Kendi dillerinde konuşmaları bile yasaklanan Çerkesler yavaş yavaş ana dillerini unutmuş kimlikleri asimile olmuştur. Osmanlı yönetimi tarafından Samsundan Ürdün'e dek bir hat üzerine iskân edilen Çerkeslerin bir kısmı Hatay'ın Reyhanlı ilçesine yerleştirilmiştir. Yüz yıldan fazladır adı geçen yerde yaşamlarını Kafkasya'dan getirdikleri gelenek ve göreneklerine göre yaşayan Çerkesler, Hatay'ın bünyesinde barındırdığı çeşitliliklerinden sadece birisidir.

Çerkeslerin tarihsel dönemlerinde demokrasilerde bile az rastlanır, tam katılımlı, çoğunluğun azınlığı değil, tüm toplumun üzerinde karar kıldığı meşru, ehil ve üstün yetenekli liderlerin yönetiminde söz sahibi olduğu, feodal yapıdan çok kast sistemine yaslanan bir toplumsal tabaka görülmüştür. Toplumsal olarak lider (*thamade*) "*Xabze*" kuralları çerçevesinde belirlenmektedir. "*Xabze*", en basit görgü kuralından, gelenek ve göreneklere, örf ve âdetlerden ahlak ve din kurallarına, hatta yazılı olmayan yasa ve anayasa kuralına kadar toplumu yöneten bütün kuralları ifade eder. Reyhanlı Çerkeslerinde *Xabze* uygulamalarının halen devam ettirildiğine ve bu sözlü kurallara uymayanlara uygulanan çeşitli yaptırımlara rastlanmıştır. Reyhanlı Çerkeslerinde aile içi kurallarında da *Xabzenin* esas alındığı saptanmıştır.

Âdetler, yalnızca toplumdaki bireylere değil, toplulukların davranış ve tutumlarına da yön verir. Diğer taraftan bir şeyin âdet olabilmesi için toplumda birçok kuşağı etkilemiş olması gerekir. Reyhanlı Çerkeslerinde her kuşağın aynı etki ve tesir ile yaptığı geçiş dönemi ritüelleri olduğu gözlemlenmiştir.

Doğum ile başlayan çeşitli ayinler evlenme ile doruk noktasına ulaşmaktadır. Dügün âdetleri bakımından Hatay'da farklılıklarından bahsettiren Çerkesler düğün öncesi, düğün anı ve düğün sonrası olmak üzere her aşamada farklı uygulamaları içeren bir geleneği yaşatmaya devam etmektedirler. Söz konusu uygulamalardan “*Psetluh ve Kaşenlik*” Çerkes gençlerinin birbirini tanınması için tertip edilmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Adı geçen uygulamalarda amacın tanışmak, eğlenmek ve kendine uygun bir eş seçmek olduğu tespit edilmiştir. Bu uygulamaların dışında “*Zexes*” gecesi denilen gençlerin tertip ettiği bir gecede mevcuttur. Bu gecede gençler bir birini tanıyarak çeşitli oyunlar oynamakta ve muhabbet etmektedir. Bu muhabbet gecelerinin eğlence kaynağı olduğu kadar eğitim yeri de sayıldığı saptanmıştır.

Çerkes kültürünün değişime uğrayan unsurları olduğu gibi sözlü kültür ortamında kaybolan unsurlarının olduğu tespit edilmiştir. Dilden dile aktarılırken farklı formlara girebilen halk edebiyatı ürünlerinden türkü Çerkes geleneğinde yaşlılar dışında çoğu genç tarafından devam ettirilememektedir. Saha çalışmasında da karşılaşılan durum bundan farklı değildir. Reyhanlı Çerkeslerinin söylemiş oldukları ve geleneğin devamı niteliğindeki türküler yörede bulunan yaşları ilerlemiş iki kişiden derlenmiştir. Buradan hareketle modern çağa yenik düşen halkbilimi unsurlarının daha çok sözlü kültür ortamında varlıklarını sürdüren unsurlar olduğu görülmüştür. “*Ajıt, mâni, ninni*” halk edebiyatı türlerine Reyhanlı Çerkeslerinde az da olsa rastlanmıştır. Tespit edilen bu türlerde söylenen halk ürünlerinin çoğu olduğu gibi verilerek orijinal halleri korunmuştur.

Gerektiğinde kullanılan kalıp ifadeler taşı gedigine koyacak ya da o anki vaziyeti en iyi açıklayacak ifadelerdir. Atasözü denilen bu ifadeleri her ulus, millet, topluluk kullanmış ve kullanmaya da devam etmektedir. Sosyo-kültürel bağlamda Reyhanlı Çerkeslerinde de gözlemlenen bu durum saha çalışması sonucu derlenip ele alınmıştır. Katılımlı, katılımsız gözlem yolu da kullanılarak çalışmaya daha fazla katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Sahada atasözünün yanı sıra bilmece ve tekerlemeler de derlenerek Reyhanlı Çerkeslerinin söz konusu unsurlarla kültürel kimliklerinin izleri sürülmüştür. Halk edebiyatı ürünlerinden olan halk anlatıları, “*destan, masal ve fikra*” da unutulmaya yüz tutmuş çoğu unutulmuş olarak sahadan derlenmiştir. Bu derleme esnasında halk anlatılarını yaşı ilerlemiş kişilerden edinildiği tespit edilmiştir. Genç neslin bu alanda bilgisinin olmadığı veya çok az olduğu gözlemlenmiştir.

Reyhanlı Çerkeslerinde Kafkasya'da yapılan yemeklerin birebir aynalarına rastlanılmıştır. Yerel kültürden birkaç etkilenme dışında özel günlerde ve düğünlerde kendi kültürlerine has yemeklerini yapmaktadırlar. Yemek çeşidi

olarak daha çok etli ve hamur işi yemekleri tercih ettikleri saptanmıştır. Sofrada tek çeşit yemeğin olmadığı Çerkes sofralarında misafire özel yemeklerin yapıldığı da gözlemlenmiştir. Sözün yazı karşısındaki hükümsüzlüğü yemek kültüründe kendini gösterememiştir. Uygulamaya dayalı yemek kültürü diğer halk edebiyatı ürünlerine nazaran daha zor ortadan kaybolmakta ya da ufak değişikliklerle hayatını devam ettirmekte olduğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışmada, Reyhanlı Çerkeslerinin halkbilimi unsurları saha çalışması sonucu tespit edilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Araştırmada, Reyhanlı Çerkeslerinin geleneksel ve kültürel yaşam pratiklerinin günümüzdeki yansımaları, gündelik yaşamda uygulanan kurallar, toplum önderlerinin “*thamade*” etkinliği ve bu etkinliğin nerede, nasıl olduğu, merkezi otoriteyle ilişkileri bağlamında söz konusu toplumun hayatta kalma, süreğenliğini sağlama ve kültürel aktarım pratiklerinin incelenmesi yoluyla Reyhanlı özelinde Çerkes kültürünün günümüzdeki genel karakteristiğinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bu bağlamda Çerkeslerin kim olduğu tarihsel süreç içerisinde ortaya konularak Çerkes kavramının kapsamı netleştirilmiştir. İçinde yaşadığımız toplumda farklı kültürlerin varlığını benimseyerek farklı kültürlerin üyeleriyle duygudaşlık kurmaya çalışarak kısacası bir arada yaşadığımız “*kapı komşularımızın*” kültürlerinden haberdar olarak kültürlerarası iletişime bizlerde katkı sağlamayı amaçladık.

Kaynak Kişiler

Kişi Kodu	Adı – Soyadı	Doğum Tarihi/ Doğum Yeri	Mesleği
KK1	Uğur PİHAVİ	05.06.1959/Hatay	Üniversite
KK2	Sevda PİHAVİ	02.03.1960/Hatay	Lise
KK3	Müfide VURAL	06.08.1961/Hatay	Lise
KK4	Yelmiz HATTIK	15.06.1975/Hatay	Üniversite
KK5	Servet APİŞ	09.04.1943/Hatay	Üniversite
KK6	Sabite PİHAVA	24.03.1942/Hatay	İlkokul
KK7	Mezago AHLAS	21.07.1976/Hatay	Üniversite
KK8	Neris AHLAS	06.08.1997/Hatay	Üniversite
KK9	Mehmet AHLAS	25.12.1974/Hatay	Üniversite
KK10	Nazmiye ERKUŞ	05.09.1965/Hatay	İlkokul
KK11	Ayten KUVAS	09.10.1961/Hatay	İlkokul
KK12	Gülbahar HATTUK	26.12.1964/Hatay	İlkokul
KK13	Cihan(Jeyhan) KUVAS	08.04.1955/Hatay	İlkokul
KK14	Semiha KUVAS	17.01.1952/Hatay	İlkokul
KK15	Güner KUVAS	11.11.1957/Hatay	İlkokul
KK16	Aydın Tuncer GÜNEŞKO	05.09.1978/Hatay	Üniversite
KK17	Semira Hatam KÜBLÜ	18.09.1941/Hatay	Lise
KK18	Güler KANŞAT	09.04.1975/Hatay	Üniversite
KK19	Fethi KANŞAT	02.09.1971/Hatay	Üniversite
KK20	Hüseyin ÇİRKİN	23.08.1977/Hatay	Üniversite

KK21	Müberra ÇİRKİN	02.05.1978/Hatay	Üniversite
KK22	Hanifi HATUK	09.01.1940/Hatay	Lise
KK23	Nesrin HATAM	14.11.1961/Hatay	Lise
KK24	Saffet HATAM	17.10.1956/Hatay	Lise
KK25	Sabriye KÜBLÜ	05.11.1962/Hatay	Lise
KK26	Nurten KÜBLÜ	20.12.1962/Hatay	Lise
KK27	Mehmet YENER	06.01.1954/Hatay	Üniversite
KK28	Ayşe YENER	01.09.1957/Hatay	Üniversite
KK29	Mehmet Ali EMİRHAN	28.12.1953/Hatay	Üniversite
KK30	Saadet EMİRHAN	20.10.1955/Hatay	Üniversite
KK31	Mehmet Nur PÖÇ	01.01.1950/Hatay	Üniversite
KK32	Aydın KIVAŞ	03.05.1959/Hatay	Lise
KK33	Erdinç KIVAŞ	09.10.1992/Hatay	Üniversite
KK34	Nazlı KIVAŞ	11.12.1960/Hatay	Lise
KK35	Mustafa Şaban OĞUR	06.04.1973/Hatay	Üniversite
KK36	Cansel OĞUR	07.05.1977/Hatay	Lise
KK37	Aynur TUNÇER	10.09.1959/Hatay	Lise
KK38	Emine PÖÇ	22.02.1956/Hatay	Lise
KK39	Bedriye APİŞ	18.08.1954/Hatay	Üniversite
KK40	Zühre APİŞ	01.06.1968/Hatay	Lise
KK41	Selma AKKILIÇ	03.07.1967/Hatay	Lise
KK42	Necla ALHAS	19.10.1956/Hatay	Üniversite
KK43	Mediha APİŞ	21.05.1944/Hatay	Lise
KK44	Saniye TOKMAK	26.09.1959/Hatay	Lise
KK45	Asiye ULUTAŞ	17.06.1961/Hatay	Lise
KK46	Fatma HATTIK	12.12.1963/Hatay	Lise
KK47	Aysel YAMAÇ	14.08.1968/Hatay	Lise
KK48	Süheyla DOĞAN	16.03.1956/Hatay	Lise
KK49	Süheyla TOKUÇ	12.08.1956/Hatay	Lise
KK50	Emel ATÇI	06.04.1976/Hatay	Lise
KK51	Hayri KUYAŞ	25.10.1941/Hatay	Lise

KK52	Ahmet TUNÇER	16.09.1963/Hatay	Lise
KK53	Mehmet NUR	10.05.1966/Hatay	Lise
KK54	Servet APİŞ	09.07.1970/Hatay	Üniversite
KK55	Fatih APİŞ	03.12.1978/Hatay	Üniversite
KK56	Fatih AKKILIÇ	06.08.1949/Hatay	Lise
KK57	Hilmi ALHAS	02.07.1950/Hatay	Lise
KK58	Nuri APİŞ	06.02.1954/Hatay	Lise
KK59	Şahin TOKMAK	09.03.1957/Hatay	Lise
KK60	Hüsnü HATTIK	10.01.1956/Hatay	Lise
KK61	Hami ATÇI	14.05.1960/Hatay	Lise
KK62	Remzi YAMAÇ	17.06.1962/Hatay	Lise
KK63	Ahmet MERETUK	25.10.1972/Hatay	Üniversite
KK64	Nimcet MERETUK	29.06.1973/Hatay	Üniversite
KK65	Ayperi SEYHAN	23.11.1976/Hatay	Üniversite
KK66	Cemil SEYHAN	24.01.1974/Hatay	Üniversite
KK67	Aysun UĞUR	16.07.1969/Hatay	Üniversite
KK68	Hüseyin UĞUR	10.06.1967/Hatay	Üniversite
KK69	Perit HATIK	19.08.1963/Hatay	Lise
KK70	Berna HATIK	16.08.1965/Hatay	Lise
KK71	Emre MERETUK	23.04.1970/Hatay	Üniversite
KK72	Canan MERETUK	28.06.1971/Hatay	Lise
KK73	Cem KUYAŞ	07.10.1963/Hatay	Üniversite
KK74	Nesibe KUYAŞ	12.04.1964/Hatay	Lise
KK75	İbrahim ŞAĞUŞ	14.08.1971/Hatay	Üniversite
KK76	Elif Setenay ŞAĞUŞ	20.02.1974/Hatay	Üniversite
KK77	Erhan HUVAZ	24.06.1978/Hatay	Üniversite
KK78	Duygu HUVAZ	27.09.1978/Hatay	Lise
KK79	Ersen YEDİÇ	19.11.1960/Hatay	Üniversite
KK80	Rahşan YEDİÇ	11.10.1962/Hatay	Lise
KK81	Hamit HUVAJ	06.04.1975/Hatay	Üniversite
KK82	Gizem HUVAJ	07.05.1977/Hatay	Üniversite

KK83	Mehmet DOĞAN	01.07.1974/Hatay	Üniversite
KK84	Guncel DOĞAN	08.08.1975/Hatay	Üniversite
KK85	İsa TUNCER	21.03.1987/Hatay	Üniversite
KK86	İlknur TUNCER	09.11.1989/Hatay	Üniversite
KK87	Melis APİŞ	09.10.1969/Hatay	Üniversite
KK88	Mehmet APİŞ	14.06.1966/Hatay	Üniversite
KK89	Nedim SEYHAN	04.02.1967/Hatay	Üniversite
KK90	Selda SEYHAN	10.11.1970/Hatay	Üniversite
KK91	Setenay HUVAZ	08.09.1968/Hatay	Üniversite
KK92	Şükrü HUVAZ	15.06.1967/Hatay	Üniversite
KK93	Şefik MERETUK	17.03.1968/Hatay	Üniversite
KK94	Zekiye MERETUK	20.09.1970/Hatay	Üniversite
KK95	Ufuk ALHAS	25.05.1973/Hatay	Üniversite
KK96	Ezgi ALHAS	03.10.1976/Hatay	Üniversite
KK97	İlyas VURAL	14.04.1969/Hatay	Üniversite
KK98	Cankat VURAL	16.01.1971/Hatay	Üniversite
KK99	Edip MERETUK	10.07.1975/Hatay	Üniversite
KK100	Nesij APİŞ	21.05.1977/Hatay	Üniversite
KK101	Mehmet Cihan HUVAZ	08.11.1972/Hatay	Üniversite
KK102	Fethiye AÇIKEL	22.06.1957/Hatay	Üniversite
KK103	Mediha AÇIKEL	14.12.1942/Hatay	Lise

Kaynakça

- ABDULKADİROĞLU, A. (2002). *Yemek Kitabı "Batı Karadeniz Mutfak Kültürü"*. (haz.: M. Sabri Koz). İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.477-538.
- ADİLOĞLU, A. (1997). "Karaçay-Malkar Türklerinde Nart Destanları". *Yeni Türkiye Dergisi-Türk Dünyası Özel Sayısı*, S 15, C 1.
- AKALIN, S.; ŞİMŞEK, E. (2003). "*Mâniler, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*". Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, C 3, s. 251-288.
- AKIN, M., H. (2007). *Bir Kültür Bilimi Olarak Sosyoloji ve Kültür Sosyolojisi*. Ankara: Hece Yayınları.
- AKSOY, E. (2018). *Benim adım 1864: Çerkes Hikâyeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ALBAYRAK, N. (2009). "Türk Halk Şiirinde Biçim ve Tür Sorunu". *Motif Akademi*, 2009/1-2, s.133-187.
- ALBAYRAK, N. (2004). *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları.
- ALPTEKİN, A. B. (2002). *Taşeli Masalları*. Ankara: Akçağ Yay.
- ALTIN, G.; GÜMÜŞ, M. (2011). *Çerkeslerde Kaşenlik Âdeti Üzerine Bir İnceleme: Eskişehir Örnelemi*. Bursa: TÜBİTAK Projesi.
- ALVER, K.; DOĞAN, N. (2007). *Kültür Sosyolojisi*, Ankara: Hece Yayınları.
- ANA Britannica (1987). *Çerkesler*. C 6, s. 379-380.
- ARI, B. (2009), "Altınözü'nden Ermence Fıkraları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 6, S 12, s. 70-89.
- ARIBURUN, L. N. E. (2012). *19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları: Batılılaşma Etkisi ve Biçimsel Açadan Yemek Kültüründeki Değişim Süreci*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Endüstri Ürünleri Tasarımı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- ARICI, A. F. (2004). "Tür Özellikleri ve Tarihlerine göre Türk ve Dünya Masalları". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 26.
- ARTUN, E. (2004). *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- ARTUN, E. (2008). “Ortak Türk Kültürü Ürünlerinin Çocuk Edebiyatına Katkıları”. Türk Halkları Edebiyatı II. *Beynelhalk Uşaq (Çocuk) Edebiyatı Kongresi*, Materyaller (Bildiriler) 1. Kitap, Bakü: Qafqaz Üniversitesi Yayınları.
- ARTUN, E. (2010). *Türk Halk Bilimi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ARTUN, E. (2012). “Hatay İnanç Merkezlerinin Hatay’ın Tanıtılmasına Katkısı Üzerine Görüşler”. Hatay: VII. *Hatay Kültür ve Tarih Sempozyumu*.
- ASLAN, C. (2006). “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Ankara: Asam Yayınları, S 1.
- ASLAN, C.; BERZEG, S.; PAPŞU, M. vd. (2011). *Biz Çerkesler*, Ankara: Kafkas Dernekleri Federasyonu.
- AVAGYAN, A. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. (ter.: Ludmillan Denisenko), (haz.: Yasemin Gedik), İstanbul: Belge Yayınları.
- AYAZ, H. (2015). *Kültürel Kimliklerin İfade Alanı Olarak Facebook’un Rolü: Eskişehir’de Yaşayan Karaçaylar Üzerine Bir İnceleme*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- AYDIN, S. (2003). *Kimlik Sorunu Ulusalçılık Türk Kimliği*, Ankara: Öteki Matbaası.
- AYDIN, N. (2011). *Abmet Şükrü Esen Defterlerindeki Mâniler (İnceleme-Metinler)*. Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- AYDOĞAN, F. (2014). “Bir Şehir Nostaljisi: Sonsuz Aşkı Hatay”, 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C 3, S 7, Bahar.
- BABACAN, M. (2008). *Yazılı ve Sözlü Anlatım “Kompozisyon Bilgileri”*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- BADDELEY, J. F. (1989). *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*. (çev.: Sedat Özden). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- BAĞ, Y. (2001). *Çerkeslerin Dünü Bugünü*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- BAHADIR, S. (2016). *Hatay’da Türk Halk İnançları*, Ankara: Son Çağ Yayınları.
- BAKIRCI, N. (2008). “Niğde Mezar Taşı Sözleri Üzerine Bir İnceleme”, *Akpınar Dergisi*, Ocak-Şubat.
- BAKIRCI, N. (2010). *Niğde’de Aşıklık Geleneği ve Niğdeli Halk Şairi İbrahim Dabak*. Niğde: Niğde Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- BALA, M. (1977). *Çerkesler*, İslam Ansiklopedisi, C III, İstanbul: Millî Eğitim Yayınları.
- BALTA, E. E. (2013). “Bilmecelerin Dil-Düşünme Bağlamında Eğitimdeki Yeri ve Önemi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages*,

- Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 891-899.
- BAŞEYMEZ, F. (2009). *Çok Kültürlülük Açısından Hatay; Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAŞGÖZ, İ.; TIETZE, A. (1999). *Türk Halkının Bilmeceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAUDRİLLARD, J. (2002). *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*. (çev.: Oğuz Adanır). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- BEKKİ, S. (2013). *Bilmeceler, Tabu ve Gizli Diller Üzerine*. Muzaffer Akkuş Armağanı. (haz.: Mücahit Akkuş ve Fatih Dinçer). Konya: Kömen Yayınları.
- BELASCO, W. (2008). *Food: The Key Concepts*. USA: Berg.
- BERZEG, N. (1996). *Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri*. Ankara: Takav Matbaacılık.
- BERZEG, N. (2006). *Çerkesler*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- BİCE, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BİLECEN, T. (2005). "Arşiv Belgelerinden Edebiyata Balkan Göçlerinin Sosyal Boyutu". *Toplumsal Tarih*, S 142, s.78.
- BİLGE, S. M. (2015). *Osmanlı Çağında Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- BİLGİN, N. (1996). *Kolektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- BİNGÖL, O. (2013). "Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kontrol Stratejilerinde Geline Aşama: Başarısızlık ve Terör". *Karadeniz Araştırmaları*, S 37.
- BİNGÖR, B. (2016). *Küreselleşmenin Yemek Kültürüne Etkileri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- BOLAT, G. (2013). "Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S 6 (Nisan-Ekim).
- BORATAV, P. N. (1997). *Mâni*. İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Eğitim Bakanlığı Yayınları, C 7, s. 285-288.
- BORATAV, P. N. (2007). *Zaman Zaman İçinde*. Ankara.
- BOZ, E. (2010). *Çerkes Etnik Kimliğinin Yeniden İnşasında Akrabalık*. Ankara Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BOZYİĞİT, A. E. (1986). "Eski İstanbul Semai Kahvelerinde (Çalgılı Kahvelerde) Söylenen Ayaklı Mâniler". Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türk Folkloru Araştırmaları*, s. 73-122,

- BÜLBÜL, D. (2006). *Düziçi’nde Geçiş Dönemleri (Doğum-Evlenme-Ölüm)*. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BÜYÜKOKUTAN, A. (2007). “Muğla Yöresi Alevî Türkmenlerinde Mânî Söyleme Geleneği”. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, XIII/41 Bahar, s. 255- 267.
- CENGİZ, Mikail (2017). “Teleüt Bilmecelerinden Örnekler”. *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, S 32, s.131-140.
- CENGİZ, M. (2016). *Tebliğdeki Dil Olgusu: Teleütçe Örnekleme*. Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- CENGİZ, M. (2011). “Tanıtma-Dillerin Katli”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (15), s.59-464.
- CEYHAN, D. (2008). *Türkiye’de Kültürel Çeşitlilik Olarak Alt Kültürler: Çerkez ve Manav Alt Kültürleri Arasında Mukayeseli Bir Çalışma*. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- CİVELEKOĞLU, E. (2010). *Senirkent Fıkraları Üzerine Bir Araştırma*. Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- CONNERTON, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- COLARUSSO, J. (1991). Circassian Repatriation: When Culture is Stronger than Politics. *The World & I, Issue* (November), (Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation), Washington.
- COLARUSSO, J. (2009). “People of Caucasus”, *Encyclopedia of Cultures and Daily Life*. (Ed) Pepper Pike, Eastword Publications, USA, (1).
- COŞKUN, Ç. N. (2013). “Türk Ninnilerine İşlevsel Yaklaşım”. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring.
- ÇATALKILIÇ, D.; ERDEM, T. (2018). “Çerkes Toplumunda Bir Hafıza Mekânı Olarak Zehes”. *Karadeniz Araştırmaları*, XV/58 - Yaz 2018 - s.160-167.
- ÇELEBİOĞLU, A. (1995). *Türk Ninnileri Hazinesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇETİN, B. (2012). Hatay’da Kentleşmenin Seyri (1940-2009) ve Mekânsal Dağılışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s.28, ss.231-258.
- ÇİÇEK, N. (2009). “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S 64-1, s. 57-88.

- ÇOBANOĞLU, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- ÇOPUROĞLU, Y. C. (2000). "Fırat Havzası Evlilik Kültürü I: Dügün Öncesi". *Journal of Social Science*, 10, (2), 163- 193.
- ÇÜNATIKO, M.; İZZET, Y. (2009). *Kafkas Tarihi*. (çev.: Fahri Huvaj). C 1, Ankara: Kafdav Yayınları.
- DEĞİRMENCİ, Handan (2011). *Çerkes Toplumunda Evlilik Pratikleri: Uzunyayla Örneği*. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİRBUĞA, N. (2010). *Kabramanmaraş İli Büyük Çamurlu Köyü'ndeki Çerkes Konutlarının Mekânsal Analizi*. Adana Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİRKAN, R. (1992). *Üç Şekerli Demli Çay*. (çev.: M. Kemal Okan). İstanbul: Real Yayınları.
- Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük* (1994). C 2, C 5, Milliyet Gazetecilik A.Ş.
- DİLÇİN, C. (1999). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİZDAROĞLU, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DUYMAZ, A. (2002). *İrfam Arzulayan Sözler Teherlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Edebiyat Ansiklopedisi* (1991). Miliyet Yayınları.
- EFE, F. (2002). *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*. İstanbul: Şule Yayınları.
- EKİCİ, M. (2002A). "Ödemiş Yöresi Mânileri Üzerine Bir Değerlendirme". *Motif Dergisi*, S 31, s. 24-27.
- EKİCİ, M. (2002B). "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında I". *Milli Folklor Dergisi*, Ankara, S 53, s. 28.
- ELÇİN, Ş. (1989). *Türk Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ELÇİN, Ş. (2000). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ELÇİN, Ş. (1992). "Ağıt", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C 3.
- EMİROĞLU, K. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- EMMEZ, C. B. (2008). *Sözlü Gelenekten Modern Masala: Çocuk Edebiyatında Masal Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, A. B.; AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ERCAN, A. M. (2002). *Gelibolu Yarımadası'nın Geçiş Dönemi Âdetleri Üzerine Bir İnceleme (Doğum-Düğüün-Ölüm)*, Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- ERKAL, M. (1993). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- EROĞLU, F. (1993). *Davranış Bilimleri*. Erzurum: Maveria Yayınları.
- ERSOY, R. (2002). "Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller". *Milli Folklor*, C 7, Yıl 14, S 54, s.86-101.
- ERSOY, H. (2006). *Sürgün Sessiz Ölüür*. İstanbul: Chiviyazıları.
- ERSOY, H.; KAMACI, A. (1992). *Çerkes Tarihi*. İstanbul: Karınca Yayınları.
- ERSÖZ, F. Ç. (2007). *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri*. Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkbilimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERŞAHİN, İ. (2005). *Halk Kültürü ve Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- ESER, M. (1996). *Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-Kültürel Değişme*. Ankara: Kaf-Der Yayınları.
- FİCHTER, J. (2002). *Sosyoloji Nedir?*. (çev. Nilgün Çelebi). İstanbul: Anı Yayıncılık.
- Gelenekten Geleceğe Örf ve Âdetlerimiz* (2009). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.
- GÖÇER, A. (2010). "Türkçe Öğretiminde Çok Uyaranlı Bir Öğrenme Ortamı Oluşturmak İçin Seçkin Edebî Ürünlerden Yararlanma". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Türkçe Öğretimi Özel Sayısı, S 27, s. 341-369.
- GÖKALP, Z. (1994). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- GÖKÇE, B. (1978). "Evlilik Kurumuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 1, Aralık, s.7-21.
- GÖKŞEN, C. (2014). "Oyunların Çocukların Gelişimine Katkıları ve Gaziantep Çocuk Oyunları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] 52, s. 229-259.
- GÖZAYDIN, N. (1990). "Anonim Halk Şiiri Üzerine". *Türk Dili Dergisi*, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri), s. 445-450.
- GÜLEÇ, C. (1992). *Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi*. Ankara: Verso Yayıncılık.
- GÜNAY, U. (1992). "Masal", *Türk Dünyası EI Kitabı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C III.
- GÜNEŞ, F. (2010). "Ninnilerin Çocukların Dil ve Zihinsel Gelişimine Etkisi". *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal Of World Of Turks*, Vol. 2, No. 3.
- GÜNEŞ, M. (1969). *Evlîya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkesistan Gezi Notları*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.

- GÜVEN, M. (2013). “Anadolu Ağıtlarının Türkleşme Süreci Ve Üç Ağıt Örneği”. *Folklor/Edebiyat*, C19, S 75, s.3.
- GÜVENÇ, B. (1996). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- HABİÇOĞLU, B. (1993). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*. İstanbul: Nart Yayıncılık.
- HATAY İl Yıllığı (2011). Hatay: Hatay Valiliği Yayınları.
- HATAY Valiliği (2012). Hatay İl Turizm Stratejisi ve Eylem Planı.
- HUVAJ, F. (2002). *Kafkas Onuru*, İstanbul: Adige Yayınları.
- İPEK, N. (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. İstanbul: Serander Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2009). *Harezmi’den Hakkâri’ye Hakkâri’den Golan’a*. Ankara: Berikan Yayınları.
- KALAFAT, Y. (2010). *Ulucanlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KALAFAT, Y. (2011). *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KALAYCI, İ. (2015). “Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya”. *Avrasya Etüdleri*, C 47, S 1, s. 71-111.
- KARADAVUT, Z. (2000). “Tekerlemelerin Tür ve Şekil Problemleri Üzerine”. *Türkologiyalık İzilöölör Gumanitardık Üniversitesi*, pp.104-112.
- KARAKAŞ, A. (2010). Anonim Türk Halk Edebiyatı Ürünlerinden Bilmecenin Çocuk Edebiyatına Katkıları. *Karadeniz Dergisi*, S 2, s. 44-52.
- KARAKAŞ, A. (2014). “Yemen Savaşı Bağlamında Bir Hikâyeli Türkü: Ali İle Gül Ayşe”. I. *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumunu Bildirileri*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.
- KARAMAN, F. (1999). “Cenaze Defni ve Kabir Ziyareti Üzerine Bir İnceleme”. *Diyanet İlmî Dergi*, C 35, S 2, Nisan-Mayıs-Haziran, s. 21-34.
- KARATAŞ, Ö. (2012). *Çerkeslerin Sivas-Uzunyayla’ya İskânları ve Karşılaştıkları Sorunlar*. İzmir Ege Üniversitesi, Doktora Tezi.
- KARPAT, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KARPAT, K. (2004). *21 Mayıs Sürgünü*. *Nart Dergisi*, S 21, (Mayıs-Haziran).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KASUMOV, A.; KASUMOV, H. (1995). *Çerkes Soykırımı*. (çev. Orhan Uravelli). Ankara: Kaf-Der Yayınları.
- KAYA, D. (2004). *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYA, D. (2007). “‘Müstezat Mâni’ Terimi Doğru Mudur?”. *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyumunu Bildirileri-Mâniler*. s. 78-81.

- KAYA, D. (2010). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYA, D. (2014). *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*. (ed. Ömer Çakır), Ankara, s.179-188.
- KAYA, A. (2011). *Türkiye’de Çerkesler: Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KEMAL, Y. (1993). *Ağtlar*. İstanbul: Toros Yayınları.
- KIRAC, E. (2013). *Türkiye Sabası Türk Halk Edebiyatı*. Denizli: Gökçe Yayınevi.
- KOÇ, M. Z. (2016). *XVI. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerinin Işığında Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Hayatın Dinamikleri: Yemek Kültürü, İnançlar, Örf-Âdet ve Osmanlı Kadını Üzerine*. İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi.
- KORKUT, S. (2003). *Çerkes Mizahı*. (Çiz.: Aydan Çelik). Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, F. (1989). “*Tuyuş*”, *Edebiyat Araştırmaları 2*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, F. (2009). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Anara: Akçağ Yayınları.
- KUBAN, D. (2005). *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KUDRET, C. (1980). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi.
- KUNDUKOV, M. (1978). *Anılar*. (çev.: Murat Yağan). İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayınları.
- KURT, B. (2016). *Malatya Yöresi Türkü Söyleme Geleneği ve Malatya Türküleri*. Adana Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- KUŞAT, A. (2003). “Bir Değerler Sistemi Olarak Kimlik ve Atatürk”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C1, S 15, s.45-61.
- KÜÇÜK, A.; KÜÇÜK, M. A. (2009). *Türkistan’dan Türkiye’ye Alevilik Bektaşilik*. Ankara: Bilge Ofset.
- MAHMUT, K. (1992). *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. (çev.: Besim Atalay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MCCARTHY, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. (çev.: Bige Umar). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- MERİÇ, C. (1986). *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- MET, İ. (2002). *Kafkas Tarihi I*. (çev.: F. Huvaj). Ankara: Adige Yayınları.
- METİN, İ. (2010). *Alevilikte Cenaze Kaldırma*. İstanbul: Parşömen Yayınları.
- NAMITOK, A. (2003). *Çerkeslerin Kökeni*. (çev.: Aysel Çeviker). Ankara: Kafkas Araştırma, Kültür ve Dayanışma Vakfı.
- Nart Dergisi* (2014). Mayıs, s. 3, 6-7

- NEİMAN, C.; GOLDMAN, E. (1999). *After Life, The Complete Guide To Life After Death-Ölümden Sonra Yaşam*, (çev.: Gülden Şen). İstanbul: Doğan Ofset.
- OĞUZ, Ö.; EKİCİ, M.; AÇA, M., DÜZGÜN, D.; AKPINAR, B.; ASLAN, M.; YILMAZ, M.; EKER, G.; ÖZKAN, T. (2008). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ONG, W. (2014). *Sözlü ve Yazılı Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları, İstanbul.
- ÖKELİ, H. (2014). *Kültürlerarası İletişim Bağlamında Bir Alt Kültür Grubu Olan Çerkeslerin Hâkim Kültürle İletişimi*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- ÖNER, Ç. (2014). *Şu Bizim Çerkesler*. İstanbul: Can Yayınları.
- ÖRNEK, S. V. (2000). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖRNEK, S. V. (2000). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ÖZBAY, Ö. (1999). *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- ÖZBEK, M. (1981). *Folklor ve Türkülerimiz*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- ÖZBEK, B. (1997). *Avrupa Gözüyle Çerkesler*. Ankara: Kafdağı Yayınları.
- ÖZDEMİR, İ. (2011). *Aleviliğin Yazılmayan Tarihi*. Ankara: Kripto Yayınları.
- ÖZKİRAZ, A.; ÇETİN, M. (2015). “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu’da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”. *Tesam Akademi Dergisi*, Temmuz, s. 11-13.
- ÖZKURT, D. (2016). *Uzunyayla Çerkeslerinde Ritüel Oyun ve Karnaval*. İstanbul Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Tezi.
- ÖZSARAY, M. (2012). *Çerkeslerin İslamlaşması, Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya’ya Girişi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÖZTELLİ, C. (1966). *Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Türk Folklor Araştırmaları, C X, s. 4124.
- ÖZTÜRK, A. (1985). *Türk Anonim Edebiyatı*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ÖZYÜREK, M. P. (2012). *Müzikal Kimlik Bağlamında Adapazarı Çerkesleri’nin Müzik Kültürü*. İstanbul Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Musikisi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- PAMİR, H. (2009). “Alalakh’dan Antiokheia’ya Hatay’da Kentleşme Süreci”. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 6, S 12, s. 258-288.
- PAPŞU, M. (2003). “Çerkes Dillerine Genel Bir Bakış Kafkasya ve Türkiye”. *Nart Dergisi*, Mart-Nisan, S 35.
- PAPŞU, M. (2004). *Vatanından Uzaklara*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.

- PAPŞU, M. (2010). “Çerkeslerde Atçılık ve At Kültürü”. *Nart Dergisi*, Haziran, S 72, s. 52-56.
- PARLATIR, İ. (1987). *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PASHTOVA, (Paştı), M. (2010). *Uzunyayla Vorşer Ceguakom Yi İnstitutır, Sosyokültürel Mehaneher*. Psalh, Mıyakhuape, 6(9).
- SAFRAN, W. (2005). “The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective: Israel Studies”. 10(1), 36-60.
- SAHLINS, M. (2014). *Tarihsel Metaforlar ve Mıtsel Gerçekler*. (çev.: Taylan Doğan). İstanbul: Bgst Yayınları.
- SAKAOĞLU, S. (1983). “Bilmece Terimi Üzerine Notlar”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, (1979-1983), s. 226-243.
- SAKAOĞLU, S. (1992). *Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- SAKAOĞLU, S. (2002). *Gümmüşhane Masalları Metin Toplama ve Tablil*, Ankara.
- SAKAOĞLU, S.; KARADAVUT, Z. (2011). *Halk Masalları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- SAYDAM, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SERBES, N. (2016). *Benim Yolum Xabze*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- SEVER, M. (2003). “Bir Silifke Masalı ve Masal Üzerine Değerlendirmeler”. *Türk Dili Dergisi*, S 617, Mayıs, s. 470-471.
- SHKHALAKHO, N. (2012). “Adıge Üçayağı (Üç Ayaklı Sofra)”. *Nart Dergisi*, S 83, Ocak-Şubat.
- ŞAHİN, C. (2016). “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”. Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Bölümü İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C 5, S 8, s.2782-2816.
- ŞİMŞEK, E. (2017). “Anonim Halk Şiiri İçerisinde Ninnilerin Yeri”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S 8, s. 33-64.
- TAN, N. (1995). *Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler*. İstanbul: Yaylım Matbaası
- TANRIVERDİ, M.; ORAT AKYÜZ, J.; ARSLAN ORAN, N. (2011). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri (1828-1943)*. Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- TAVKUL, U. (1998). “İslamiyet’in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”. *Kırım Dergisi*, S 25, s. 43.
- TEKİN, M. (1988). *Mehmetçik Hatay’da Basında 5 Temmuz 1938*. Hatay: Kültür Eğitim Tesisleri Yayını.

- TEKİN, M. (2000). *Hatay Tarihi-Osmanlı Dönemi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- TEKİN, A. (1995). *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- TEMİZKAN, A. (2005). *Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Rus Mücadelesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD, Basılmamış Doktora Tezi.
- TEZCAN, M. (2000). *Türk Aile Antropolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- TORNAU, F. F. (1999). *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*. (çev.: Keriman Vurdem). Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- TOYGAR, N. B.; TOYGAR, K. (1994). *Şapsıç-Abzab-Hatkoy-Kabartay-Besney-Abaza-Ubıh-Asetin-Çeçen-Dağistan-Karaçay Malkar*. Ankara: Takav Matbaacılık.
- Tüm Zamanların Şehri Hatay* (2013). Hatay: T.C. Hatay Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1998). *Devirler, İsimler, Eserler, Türler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, VIII, 296.
- TÜRK, H. (2005). *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusayrılık*. İstanbul: Kaktüs Yayınevi.
- TÜRKAN, H. K. (2012). "İskenderun Mezar Taşı Sözleri üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Turkey, pp.3025-3044.
- TÜRKAN, H. K. (2016). *Âşık Kıraç Ata (Ekrem Kıraç)'nın Hayatı Sanatı ve Şiirleri*, Konya: Kömen Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2009). Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, O. (1991). *Aile Sosyolojisi Modeli-Türk Aile Ansiklopedisi*, C 1, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- TÜRKMEN, A. F. (1937). *Mufassal Hatay Tarihi*. İstanbul: C 1.
- TÜRKYILMAZ, D. (2009). "Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine". *Millî Folklor*, S 21, C 81, s. 40-53.
- UĞURLU, N. (2009). *Folklor ve Etnografya-Halk Türkülerimiz*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- ULAŞ, İ. (2014). *Tomarza Yöresi Aşkar Ağutları*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi.
- ÜLPER, H. (2002). *Nasreddin Hoca Fıkralarının Dil, Üslup ve Eğitim Yönünden İncelenmesi*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- VİNEREKO, M. (2007). *Adige Yemek Gelenekleri*. Maykop: Adige Cumhuriyeti Devlet Basımevi.

- YALÇIN, H. (2014). “Evlilik Uyumu ile Sosyodemografik Özellikler Arasındaki İlişki”. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, Journal of Research in Education and Teaching*, Şubat 2014, C 3, S 1.
- YAMAN, M. (1999). *Alevilikte Cenaze Hizmetleri*. İstanbul: Ufuk Matbaası.
- YAVUZ, M. H. (2009). *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- YEL, S.; GÜNDÜZ A. (2008). “XIX Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”. *Turkish Studies Journal (Summer)*, 3(4), s.949-983.
- YENİPİNAR, U. (2010). *Hatay İnançlar Yollar Kentler ve Kültürler*. İzmir: Etki Matbaacılık.
- YILDIRIM, D. (1999). *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*, Ankara: Akçağ Basımevi.
- YILMAZ, M. (1999). “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası”. *Osmanlı*, C IV, s.592.
- YILMAZ, Ö. (2014). “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”. *Mavi Atlas Dergisi*, S 3, s. 133-156.
- YILMAZ, G. (2015). “Türkiye’de Yaşayan Çerkeslerin Anadilde Eğitim Sorunlarının Sosyal Çözümüne Doğrultusunda Analizi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1): 169-188
- YILMAZ, K. (2017). *Çerkes Mutfak Kültürü*. İstanbul: Tunç Yayıncılık.
- Tırt Ansiklopedisi* (1982). C 5, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- YÜKSEL, H. (2011). *Bir Etnik Grubun Hayatta Kalma, Süreşenlimi Sağlama ve Kültürel Aktarım Pratikleri: 20. Yüzyılda Uzunyayla Çerkesleri Örneği*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- 2000 *Yılında Hatay* (2000). Komite: Kaya, N.; Saraç, S. Y.; Yükselen, C.; Çakar, A.; Temizkan, M.; Özgün Y.; Çelenk, G.; Burgaç, N.; Kafadenk, S.; Tekin M.. Hatay: Gaye İç ve Dış Ticaret A.Ş. Yayınları.
- XIII. *Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1971). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C V.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- <https://hataytarhihi.wordpress.com/ilce/reghanli/> (Erişim Tarihi: 01.03.2019).
- <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/302-dugunlerimiz-uzerine.html> (Erişim Tarihi: 26.03.2019).
- <https://m.bianet.org/bianet/kultur/12269-cerkezlerde-kasenlik> (Erişim Tarihi: 26.03.2019).
- <http://www.hatay.gov.tr/IcerikDetay.aspx?IcerikId=118>

(Erişim Tarihi: 06.04.2019).

http://www.circassiancenter.com/ccturkiye/arastirma/0027_adige_ve_abhaz_kavimlerinin_yerlesim_alanlari.htm (Erişim Tarihi: 07.04.2019).

<http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0500-cerkeskoyleri.htm> (Erişim Tarihi: 08.04.2019).

<http://www.kaffed.org/index.php/bilgi-belge/kultur-asimilasyon/item/38-modern-kent-yasami-ve-Xabze.html> (Erişim Tarihi: 07.04.2019).

<http://cerkesya.org/kafkasya/dil/dilimiz/itemlist/tag/Adigece>

(Erişim Tarihi: 04.04.2019).

<http://www.kaffed.org/kultur-sanat/anadil/item> (Erişim Tarihi: 04.04.2019).

<http://www.kaffed.org/bilgi-belge/tarih/item/177-cerkeslerde-savas.html>

(Erişim Tarihi: 14.04.2019).

<http://www.kaffed.org/bilgi-belge/kitap-tan%C4%B1t%C4%B1mlar%C4%B1/item/179-yuzyilin-yayinlari.html>

(Erişim Tarihi: 16.04.2019).

<http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>

(Erişim Tarihi: 25.04.2019).

<https://yemek.win/2018/09/25/yemek-ve-kultur-iliskisi-nedir>

(Erişim Tarihi: 29.04.2019).

<http://www.kaffed.org/kultur-sanat/yemek/item/175-ana-dilinde-ismini-soyleyebildigin-yemek-en-guzel-yemektir.html> (Erişim Tarihi: 29.04.2019)

Ekler

EK 1. SORULAR

Sahada derleme esnasında kaynak kişilere Nail Tan'ın "Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler" eserinde yer alan ilgili sorular yöneltilmiştir (Tan, 1995: 80).

Halk Dili ve Edebiyatıyla İlgili Sorular;

1. Yeni doğan bebeklere hangi adlar veriliyor? Veriliş sebepleri?
2. Ad bebeğe verilirken ne gibi törenler, uygulamalar yapılıyor?
3. Nasihat amacıyla büyüklerce hangi sözler söylenmektedir?
4. Atasözleri ve deyimler konuşma sırasında hangi durumlarda kullanılıyor?
5. Atasözleri kimlerden nasıl öğrenilmektedir?
6. Atasözlerin anlamları nelerdir?
7. Yöredeki olaylardan kaynaklanan atasözü ve deyim var mı? Hikâyeleri nasıldır?
8. Bilmeceler ne zaman, nerelerde, kimler tarafından sorulup cevaplandırılmaktadır?
9. Bilmeceler nasıl öğrenilmektedir? Bilmecce yaratanlar var mı?
10. Bilmecce sorma eğlence olarak mı kabul edilmektedir?
11. Çocuk ve büyüklerin oyunlarında ebeyi veya ilk oyuncuyu belirlemek amacıyla ne gibi sayısmacalar kullanılmaktadır?
12. Sayısmacalar kimlerden, nasıl öğrenilmektedir?
13. Yörede anlatılan masallar hangileridir?
14. Masallar yörede kimlerden, nasıl öğrenilmektedir?

15. Masal kimlere, ne zaman, nerelerde anlatılmaktadır?

16. Masalarda anlatılanlara halk inanıyor mu?

17. Yörede dünyanın yaratılışı; insanların, hayvanların, bitkilerin varoluşlarıyla ilgili hangi efsaneler anlatılmaktadır?

18. Yörede konusu sevgi, aşk olan hangi halk hikâyeleri anlatılmaktadır?

19. Hikâyeler, nerelerde, ne zaman, kimlere anlatılıyor?

20. Yörede şairler, yazarlar, devlet adamları üzerine hangi fıkralar anlatılmaktadır?

21. Fıkraların güldürmesi, eğlendirmesi yanında başka ne gibi faydaları olduğuna inanılmaktadır?

22. Fıkralarda anlatılanlara inanılıyor mu?

23. Mâniler ne zaman, nerede kimler tarafından, hangi amaçlarla söylenmektedir?

24. Mâniler kimlerden, nasıl öğreniliyor?

25. Yörede hangi ninniler söylenmektedir?

26. Ninniler ne zaman, kimler tarafından, kimlere söylenmektedir?

27. Yörede türkü yakan var mı?

28. Türküler nasıl öğreniliyor? Yayılıyor?

29. Yöreden kaynaklanan hangi türküler var?

Halk Oyunları ve Halk Müziği İle İlgili Sorular:

1. Yörede oynanan oyunların adları nelerdir? Bu adların oynanan oyunla ilgisi nedir?

2. Yörede oynanan oyunlar nasıl meydana gelmiştir? Varsa hikâyeleri?

3. Halk oyunları nasıl öğrenilmektedir?

4. Oyunlar hangi türküler eşliğinde oynanıyor?

5. Oyunları kimler idare etmektedir? Oyunları idare edenlere ne denilmektedir?

6. Halk oyunları en çok nerelerde ve hangi olaylar sırasında oynanmaktadır?

7. Yörede ağıtçı var mı? Varsa hangi ağıtları söylüyor?

8. Ağıtlar, her ölü için ayrı ayrı mı yakılıyor? Yoksa belli ağıtlar her ölüye göre değiştiriliyor mu?

9. Halk ezgileri ve çalgı çalma nasıl öğrenilmektedir?

10. Çalgı çalmakla ilgili inanışlar, gelenekler nelerdir?

Doğumla İlgili Sorular:

1. Doğumdan önce çocuk için ne gibi hazırlıklar yapılır?

2. Doğum yapan kadınla ilgili gelenekler nelerdir?

3. Lohusanın sütünün bol olması için ne yapılır?

4. Çocuğa ne zaman ada verilmektedir? Kimler ad vermektedir?

5. Lohusa ve çocuğa al basmasına karşı ne gibi tedbirler alınır? Al basması durumunda neler yapılır?

Evlenmeyle İlgili Sorular:

1. Evlenilecek kız ve erkekte aranan özellikler nelerdir?

2. Gençler evlenme isteğini nasıl belli ederler?

3. Gençlerin anlaşması halinde evliliğe hazırlık nasıl olmaktadır?

4. Kız kaçırma olayı hangi hallerde meydana gelmektedir?

5. Nişan gelenekleri nelerdir?

6. Başlık veriliyor mu? Miktarı nedir?

7. Düğüne davet edilenler hediye olarak neler getirirler?

8. Kına gecesi yapılıyor mu? Yapılıyorsa ne gibi gelenekleri vardır?

9. Düğünde ne gibi eğlenceler yapılmaktadır? Oynanan oyunlar, söylenen türküler nelerdir?

10. Düğünde neler yenilir içilir?

11. Gelin, kayınpederine ve kayınvalidesine nasıl hitap eder, nasıl davranır?

Ölümlle İlgili Sorular:

1. Ölümü düşündüren ön belirtiler nelerdir?

2. Ölecek kişi hasta ise ölüm belirtileri nelerdir?

3. Bir hastanın öleceğine kanaat getirilirse ne yapılır?

4. Tabut nasıl yapılır? Üzerine neler örtülür?

5. Ölü mezara nasıl gömülür?

6. Ölü yemeği veriliyorsa özellikleri nelerdir?

7. Yas tutma geleneği var mı? Varsa nasıl uygulanmaktadır?

8. Ölümlerin ruhu hakkındaki inançlar nelerdir?

9. Ölüm olayı hakkındaki inanmalar nelerdir?

Halk Mutfağıyla İlgili Sorular:

1. Günde kaç öğün yemek yeniliyor?

2. Gebe kadınlara neler yedirilip içirilir?

3. Tahıldan, taneli bitkilerden ne gibi yiyecekler yapılmaktadır? Tarifleri?

4. Ekmek ve ekmeğin tütünden yiyecekler nelerdir? Yapılışları?

5. Etten yapılan yiyecekler nelerdir, tarifleri?

6. Tatlı çeşitleri nelerdir? Tarifleri?

7. Yemeklerde lezzet için neler katılmaktadır?

8. Sebzelerden hangi yiyecekler yapılmaktadır? Tarifleri?

9. Sofraya oturup kalkma ile ilgili gelenekler nelerdir?

10. Yemek yerken ve pişirirken hangi aletler, kap kaçak kullanılmaktadır?

Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatay/Reyhanlı erkeslerinde Halkbilimi Unsurları

Dr. Ayşe elik Kan

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-912-6

9 789754 479126